

B 16 3569

ACTA UNIVERSITATIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
OPUSCULA BYZANTINA

IX.

BYZANCE ET SES VOISINS

MÉLANGES À LA MÉMOIRE DE
GYULA MORAVCSIK
À L'OCCASION DU CENTIÈME ANNIVERSAIRE
DE SA NAISSANCE

GENERALIA, SZEGED
1994

Rédigé
par
Thérèse Olajos

B 163569

Ce volume a été publié grâce
à la subvention
de la Fondation Nationale de Recherches Scientifiques (OTKA)
et de l'Ambassade de Grèce à Budapest

JATE Egyetemi Könyvtár

J000142317

Universität Attila József.
Groupe des Recherches
Byzantinologiques et de Latin Moyen.
H-6722 Szeged, Egyetem u. 2.
HU ISSN 0324-6523
Acta Univ. A. József Nom.
HU ISSN 0139-2751
Opusc. Byz.
ISBN 963 85152 036

Moravcsik Gyula
(1892–1972)

Préface

Gyula Moravcsik, l'illustre savant hongrois de la byzantinologie, l'auteur des „Byzantinoturcica” et d'autres oeuvres fondamentales, indispensables aujourd'hui encore, est né en 1892. Les 20 et 21 mai 1992, à l'occasion du centenaire de sa naissance, le Comité des Sciences Historiques et le Comité des Etudes Byzantines de l'Académie des Sciences Hongroise, en collaboration avec la Classe des Sciences Linguistiques et Littéraires de l'Académie, la Chaire de Philologie Grecque de l'Université „Loránd Eötvös”, l'Association Hongroise des Etudes Anciennes ainsi que la Société Amicale Gréco-Hongroise, ont organisé à Budapest un symposium sous le titre „Byzance et ses voisins”.

Au cours de cette manifestation scientifique de haut niveau, beaucoup de spécialistes hongrois et étrangers (allemands, français, belges, tchèques, grecs et bulgares) ont donné des conférences. La plupart des conférenciers ont envoyé leurs manuscrits en vue d'édition dans les *Mélanges à la mémoire de Gyula Moravcsik à l'occasion du centième anniversaire de sa naissance*. Lors de la rédaction de ce volume nous avons observé l'ordre thématique du symposium: 1. La vie et l'oeuvre de Gyula Moravcsik 2. Thèmes philologiques et historiques complexes 3. Analyses des détails 4. Problèmes archéologiques 5. Histoire de l'art.

Nous publions les manuscrits des auteurs dans l'original sans apporter de changements sur le fond.

A Szeged, septembre 1994.

Thérèse Olajos

JÁNOS HARMATTA (Budapest)

Byzantium and the Ancient Hungarians: The Life-Work of Gyula Moravcsik

If we want to revive the memory of Gyula Moravcsik and recall his personality, life and scholarly work at the centenary of his birth, first of all we have to take notice of a specific feature of his scholarship. He belonged to the rare type of scholars who was already able to determine the programme and scope of his scholarly activity in the very beginning. He studied Greek, Latin and Hungarian at the University of Budapest between 1910 and 1914 and perfected his studies in Rome (1911), in Paris in the École Normale Supérieure (1913) and Munich (1913). He was member of the Eötvös College, the Hungarian École Normale Supérieure where Zoltán Gombocz, the excellent linguist was professor at that time. In 1912 Gombocz published his famous monography about the Bulgaro-Turkic loanwords in Hungarian - a work which exercised a stimulating influence on the researches in Hungarian prehistory in general and on the formation of the scholarly personality of Gyula Moravcsik in particular. It was Gombocz who suggested that he should compile a vocabulary of the Hungarian and Turkic terms and names occurring in Byzantine sources. Moravcsik clearly recognized the actuality and importance of this task the realization of which filled his whole life.¹

He undertook the work on two lines. On the one hand, beginning with the Hunnic legend of the mythical stag, he studied important problems of Hungarian prehistory,² on the other hand he began to collect the source material for the historical relation between Byzantium and the Hungarians. His work, scarcely begun, was interrupted by the First World War for five years and the war captivity whirled him in the far-away Krasnoyarsk and Irkutsk. Tragic event, as it was, the war and the impressions and experiences obtained during it also enriched and stimulated scholarly work. Thus, András Alföldi was deeply impressed by the horsemanship of the Cossacks and this experience stimulated him to study the history and culture of the nomadic peoples, the Huns and Avars. B. Munkácsi collected his „Blüten der ossetischen Volksdichtung, Ö. Beke the materials for his Cheremis Dictionary in prisoner's camps. Moravcsik used his linguistic entourage to learn Russian, Neo-Hellenic and Turkish. In spite of the difficulties of his adventurous escape from Siberia (viz. a. locomotive driver hid him and his companions in the water tanks on both sides of the steam boiler where they had to beat the sparks flitting from the funnel during the whole travel, nevertheless their garments became burnt through by the sparks like a sieve until they arrived at Sanktpeterburg) - in spite of these difficulties he was able to bring home his Turkish grammar com-

1. Biographical data concerning the life of Gyula Moravcsik are taken from his curriculum vitae, placed by him at my disposal many years ago, and from his own narrations.
2. See Die literarische Tätigkeit von Gy. Moravcsik. Zusammenge stellt von R. Benedicty. Acta Ant. Hung. 10 (1962) 295 foll.

piled by himself in Siberia and other scholarly records. Perhaps even more important were the impressions made on him by the landscapes and peoples of those territories where the Turkic component of Ancient Hungarian culture formed. It happened not by chance that after all the Byzantino-Hungarian contacts appeared in the broad framework of the Byzantino-Turkic relations in his life-work.

Returning from war captivity, he continued his studies of the historical problems and the collection of sources concerning Byzantino-Turkic and Byzantino-Hungarian relations. At first, his interest focussed on the Huns (their tactics, Attila and Buda, the death of Attila in history and legend)³ but then he passed over to the history of the Onogurs and other Turkic peoples (as Petchenegs, Bulgars, Khazars, Cumanians, Osmanli Turks) which played an important role in Byzantino-Hungarian historical contacts.⁴ It is a remarkable fact that he neglected a particular study of the Avars. This was obviously a consequence of his scholarly conception which focussed on Byzantino-Hungarian relations and only include those Turkic peoples which exerted some influence on these relations. His particular interest for the Huns was probably due to the medieval idea of the historical continuity between Hungarians and Huns.

The realization of his scholarly programme required enormous research work. For lack of critical editions of the Byzantine sources, he had to examine the manuscripts of the texts in the great libraries of Europe in order to establish a reliable philological basis for his work. In spite of his teaching duties, he was already able to publish his excellent monography entitled „A magyar történet bizánci forrásai” (The Byzantine Sources for Hungarian History) in 1934.⁵ It was shortly followed by the two volumes of „Byzantinoturcica” in 1942-43, the first one being an alphabetical handbook of the Byzantine historical sources, the second containing the Vocabulary of the Turkic and Hungarian terms and names occurring in Byzantine texts.⁶ The critical edition of Constantine Porphyrogenitus' „De administrando imperio”, surely the most important Byzantine source for Hungarian prehistory, was also prepared for printing at that time, but its publication became only possible in 1949 when he used his Kossuth-prize for the costs of the printing.⁷ Next year it was followed by the Hungarian translation of the Greek text⁸ and in 1953 he already published his book entitled „Bizánc és a magyarság” (Byzantium and the Hungarians)⁹ summarizing the main results of his life-work in concise form.

The next decades of his life were filled by revising, enlarging and preparing his main works for second edition. Thus, the enlarged and revised edition of Byzantinoturcica I-II was published in 1958,¹⁰ the revised edition of De administrando imperio in 1967.¹¹ The volume

3. See op. cit. in note 2. Nos 2, 26, 34, 36, 45.

4. Op. cit. in note 2. Nos 22, 38, 72, 76, 78, 86, 96, 101 etc.

5. Op. cit. in note 2. No 115.

6. Op. cit. in note 2. Nos 184 and 190.

7. Op. cit. in note 2. No 211.

8. Op. cit. in note 2. No 220.

9. Op. cit. in note 2. No 234.

10. Op. cit. in note 2. No 291.

of his most important papers under the title „*Studia Byzantina*” also came out in the same year¹² while the English version of „*Bizánc és a magyarság*” appeared in 1970.¹³ At the same time, however, he was continually working on the translation into Hungarian of the Byzantine sources for Hungarian history. The manuscript of this great work was almost complete at his death in 1972 and was published under the title „*Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*” (The Byzantine Sources for Hungarian history of the Árpadian Age) in 1984.¹⁴ Thereby his life-work became topped.

I don't want to speak about the great esteem, appreciation and distinction conferred upon him both at home and abroad. Nor wish I to emphasize that his scholarly works became an indispensable basis for both international and Hungarian Byzantine studies. This would be to repeat well-known facts. But I should like to refer to some specific features and ideas in his life-work which may have particular actuality for us to-day.

First of all, I would mention his interest in Byzantine Greek popular culture, folklore and language. Suffices to refer to his papers on the Byzantine Charon, on the motive of the eagle hovering with outspread wings, on the Byzantine literary works written in popular language.¹⁵ Thereby, he has clearly shown the importance of popular culture which is sometimes living latently under the surface of the refined high cultures and in case of their decline it may serve as basis for the revival of the nation as Greek history exemplifies it.

Another important perception in his scholarly work is the great role of Byzantine Christianity among the peoples of Central and Eastern Europe in general and in the political, social and cultural life of the Ancient Hungarians in particular. In a series of excellent papers¹⁶ he pointed out that the Ancient Hungarians were already acquainted with Christianity before the conquest and that the influence of the Byzantine culture manifested itself in the missionary work of the Byzantine church most effectively. The discovery of a Turkic runic inscription of Christian character on the bag-plate from Bezdéd¹⁷ fully justifies his assumptions.

Similarly, his historical conclusions drawn from the interpretation of the Greek inscriptions to be read on the Holy Crown, have general validity. On the basis of these epigraphic texts he arrived at the conclusion that „the Crown represents the official documentary recognition and assurance on behalf of Byzantium of the sovereignty of the Hungarian King-

11. Constantine Porphyrogenitus *De Administrando Imperio*. Greek Text Edited by Gy. Moravcsik. English Translation by R. J. H. Jenkins. Dumbarton Oaks 1967. *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*. I.

12. Gy. Moravcsik: *Studia Byzantina*. Budapest, 1967.

13. Gy. Moravcsik: *Byzantium and the Magyars*. Budapest, 1970.

14. Moravcsik, Gy.: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest, 1984.

15. *Il Caronte Bizantino*. *Studi Bizantini e Neoellenici* 3 (1931) 43–68, *Görög költemény a vámai csatáról*. (A Greek Poem on the Battle at Varna.) MGT I. Budapest, 1935, *Sagen und Legenden über Kaiser Basileios I*. *Studia Byzantina*. 147–220.

16. Cf. Gy. Moravcsik: *Byzantinische Mission im Kreise der Türkvölker an der Nordküste des Schwarzen Meeres*. Oxford 1966 and *Byzance et le christianisme hongrois du Moyen Age*. *Corsi di cultura sull' arte ravennata e bizantina*. Ravenna 1969. 313–341.

17. Harmatta, J.: *A magyarság őstörténete*. (The Prehistory of the Hungarians.) *Magyar Tudomány* 35 (1990) 260.

dom.”... „Thus, it is a monument of that struggle which was fought by the Hungarians, settled on the water-shed of East and West during their whole history, relying sometimes upon the West against the Eastern attacks and sometimes upon the East against the Western influences threatening their existence.”¹⁸ He wrote these sentences in 1935, perhaps he had a presentiment of the actuality of this historical vision at the end of the 20th century.

Lastly, in one of his last papers,¹⁹ he examined some important problems of the Hungarian conquest. In professional literature different opinions were expressed about the political situation of the eastern part of the Carpathian Basin at the end of the 9th century. According to one conception, the central part of the Carpathian Basin east of the Danube belonged to Great Moravia while according to the other idea the whole territory was uninhabited desert. Consequently, to the east of the Garam-Danube line there existed a political vacuum in the Carpathian Basin. Thus, the latter view denies the reliability and historical reality of the description to be found in the *Gesta Hungarorum* written by P. magister, according to which the Hungarians fought many battles against local princes of Bulgarian descent and in the course of the conquest they also defeated Bulgarian and Byzantine auxiliary troops.

Contrary to this opinion, Moravcsik has convincingly shown that the data of the *Gesta Hungarorum* cannot be mere inventions. The *Gesta* tells that the land between the Danube and the Tisza rivers was conquered by the Great Kean, the dux of the Bulgarians up to the Polish and Ruthenian frontiers. According to the *Gesta* the Great Kean was great-grandfather of dux Salan, ruling on the territory between the Danube and Tisza at the time of the Hungarian conquest. By help of Byzantine and Bulgarian sources Moravcsik could verify this relation of P. magister and prove the inner probability of that assertion in the *Gesta Hungarorum* that the Bulgarian tsar Symeon came to the aid of dux Salan and that even the Byzantine Emperor sent auxiliary troops against the Hungarians as well as that the Bulgarian princes were really ruling in the Eastern part of the Carpathian Basin with the consent of the Byzantine Emperor in the sense of the Byzantine idea of continuity. These important hints may give valuable orientation and stimulation for further study of the Hungarian conquest at the occasion of its approaching 1100th anniversary.

In 1942, in the midst of the flaming lands of Europe, Moravcsik sent the biblical message δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ καὶ ἐπὶ γῆς εἰρήνη ἐν ἀνθρώποις εὐδοκίας to his readers. Sixteen years later in 1958 in the second edition of *Byzantinoturcica*, he still regarded this message as actual and repeated it. If he would live and be among us, surely he would again repeat it thereby also testifying that he belonged to the ἄνθρωποι εὐδοκίας.

18. Moravcsik, Gy.: A magyar szent korona görög feliratai. (The Greek Inscriptions of the Hungarian Holy Crown.) *Értekezések a Nyelv- és Széptud. Oszt. köréből.* XXV, 5. Budapest 1935. 46–47.

19. Gy. Moravcsik: Der ungarische Anonymus über die Bulgaren und Griechen. *RÉSEE* 7 (1969) 167 foll.

JOHANNES IRMSCHER (Berlin)

Gyula Moravcsik als Mitglied der Berliner Akademie

Bei der Ehrung eines Gelehrten steht ganz gewiß sein wissenschaftliches Oeuvre im Vordergrund, aber dieses Oeuvre ist wiederum nicht denkbar ohne die Persönlichkeit seines Schöpfers, und so mag es nicht unbegründet sein, wenn ich die Fakten, die ich vorzutragen habe, dort, wo es angängig ist und förderlich scheint mit persönlichen Reminiszenzen verbinde.

Meine Kenntnis der „Byzantinoturcica“, dieses Μέγα ἔργον, das Gyula Moravcsiks feste Position in der Geschichte der byzantinistischen Studien begründet hat, verdanke ich meinem Leipziger Lehrer Gustav Soyter. Ich vermag nicht mehr mit Sicherheit zu sagen, ob ich zunächst auf seine 1943 in der „Philologischen Wochenschrift“ erschienene Rezension aufmerksam wurde oder ob er mich bei einem ersten Nachkriegstreffen in München darauf hinwies. Jedenfalls war ich bereits mit dem Werke zu arbeiten gewöhnt, als ich im Herbst 1954 in Budapest Moravcsiks persönliche Bekanntschaft machen durfte; ich war zu jener Zeit wissenschaftlicher Referent des Direktors der damaligen Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin und gehörte einer dreiköpfigen Delegation an, die beauftragt war, Kooperationsbeziehungen zwischen der Berliner und der Budapester Akademie anzubahnen. In diesem Zusammenhang kam mit Notwendigkeit das Gespräch auf die „Byzantinoturcica“. In den Kriegsjahren 1942/43 in der von Moravcsik gegründeten Reihe „Magyar-Görög Tanulmányok“ erschienen, war die erste Auflage bald vergriffen, ohne doch den gesamten Interessentenkreis erreicht zu haben. Der Autor hatte, wie bei der umfassenden Thematik nicht anders zu erwarten war, zahlreiche bibliographische Nachträge anzubringen und die Ergebnisse dieser Arbeiten auszuwerten. Eine Neuauflage war daher zur Notwendigkeit geworden. Da für sie in Ungarn unter den damaligen Bedingungen die notwendigen Voraussetzungen nicht gegeben schienen, erörterten wir eine Veröffentlichung unter der Ägide des in Gründung befindlichen Instituts für griechisch-römische Altertumskunde der Berliner Akademie in der neugeschaffenen Reihe „Berliner byzantinistische Arbeiten“. Gyula Moravcsik sagte gern zu, und in dreijähriger mühevoller Arbeit erhielten die beiden Bände die Form, in der sie zum Standardwerk der internationalen Wissenschaft wurden. Redaktionell betreut von dem Mitarbeiter des Instituts Eberhard Rechenberg, konnten sie 1958 als Band 10 und 11 der „Berliner byzantinistischen Arbeiten“ vorgelegt werden – eine unveränderte dritte Auflage präsentierte 1983 am gleichen Orte Moravcsiks Schülerin Orsolya Karsay.

Die Arbeit an der Neuauflage der „Byzantinoturcica“ führte Moravcsik in den Jahren 1955 und 1956 mehrfach nach Berlin. Es lag nahe, daß auch andere Einrichtungen sich um seinen Rat und seine Unterstützung bemühten, war doch Moravcsik nicht nur Byzantinologe, vielmehr stellte er diesen Part seiner Studien unter den Oberbegriff einer Hellenologie, welche die Entwicklung des Griechentums von der Antike bis zur Gegenwart verfolgen sollte. Überdies lautete ja sein Universitätslehrstuhl auf klassische Philologie. Die Vertretung

dieses Faches an der Humboldt-Universität zu Berlin bat daher den ungarischen Gast, über die Spezifika der klassischen Altertumswissenschaft in Ungarn, ihre Organisationsformen, ihre theoretischen Fundamente und die Popularisierung ihrer Ergebnisse zu berichten. Diese Information wurde veröffentlicht, und zwar auf Vorschlag Moravcsiks zusammen mit der deutschsprachigen Fassung des Protokolls einer Fachtagung für klassische Philologie, welche die Ungarische Akademie der Wissenschaften unter seiner Leitung durchgeführt hatte. Unter dem Titel „Stand und Aufgaben der klassischen Philologie in Ungarn“ erschien diese wissenschaftshistorisch gewichtige Dokumentation 1955 in Berlin.

Die Akademiekommission für spätantike Religionsgeschichte, die Kirchenväterkommission Adolf Harnacks, unter deren Obhut die byzantinistischen Studien in der Akademie zunächst standen, lud Gyula Moravcsik zu einem Vortrag aus einem seiner Spezialgebiete ein. Moravcsik folgte der Bitte und handelte über „Die byzantinistische Kultur und das mittelalterliche Ungarn“. Von hoher Warte vermittelte der Vortragende unter weltgeschichtlichem Aspekt sein Thema in vielfältigen Bezügen. Die Abhandlung erschien 1956 als Sitzungsbericht der Berliner Akademie.

Derartig enge Arbeitskontakte führten unausbleiblich zu institutionellen Bindungen. Die damalige Klasse für Philosophie, Geschichte, Staats-, Rechts- und Wirtschaftswissenschaften, unterstützt durch den Orientalisten Richard Hartmann aus der Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst, schlug dem Plenum der Akademie einstimmig die Wahl Gyula Moravcsiks zum korrespondierenden Mitglied vor. Als Wissenschaftlicher Referent der Klasse durfte ich den Entwurf des Wahlantrags formulieren, der in der nachstehenden Form akzeptiert wurde:

„Professor Dr. Gyula Moravcsik ist einer der ersten Vertreter der Byzantinistik im internationalen Maßstab und der führende Kopf der ungarischen Gräzistik. Er wurde am 29. Januar 1892 in Budapest geboren. 1914 beendete er sein Studium an der Universität seiner Heimatstadt, in welchem er bereits die klassische Philologie mit der Byzantinistik verbunden hatte. Bei Ausbruch des 1. Weltkrieges wurde er eingezogen und geriet im Frühjahr 1915 in russische Kriegsgefangenschaft. Nach Beendigung des Krieges war er eine Zeitlang als Gymnasiallehrer tätig. 1923 wurde er Professor am Eötvös-Kollegium, 1925 habilitierte er sich an der Universität Budapest, die ihn 1932 zum Extraordinarius und 1936 zum Ordinarius für griechische Philologie ernannte. Er hat seinen Budapester Lehrstuhl noch heute inne. Die Ungarische Akademie der Wissenschaften wählte ihn 1934 zum korrespondierenden und 1945 zum ordentlichen Mitglied; er führt zur Zeit den Vorsitz in der Sektion für klassische Philologie der Akademie. 1942 wurde er zum korrespondierenden Mitglied der Bulgarischen Akademie der Wissenschaften, 1954 zum korrespondierenden Mitglied der Bayrischen Akademie der Wissenschaften gewählt; seine Wahl zum korrespondierenden Mitglied der Tschechoslowakischen Akademie der Wissenschaften steht bevor. Die Universität Athen promovierte ihn im Jahre 1937 zum Ehrendoktor. Der Internationalen Assoziation für byzantinische Studien gehört Moravcsik als Vizepräsident an, ferner ist er seit 1930 Ehrenmitglied der Gesellschaft für byzantinische Studien in Athen. 1948 wurde er mit dem großen Preis der Ungarischen Akademie der Wissenschaften ausgezeichnet, 1949 erhielt er den Kossuth-Preis.

Gyula Moravcsik hat etwa 250 Arbeiten in ungarischer, englischer, französischer, griechischer, italienischer und russischer Sprache veröffentlicht. Seine wissenschaftliche

Tätigkeit richtet sich hauptsächlich auf die Erforschung und Auswertung des byzantinischen Quellenmaterials, das sich auf die Ungarn und Türkvölker bezieht. In seiner Forschungsarbeit verbindet er philologische und historische Methoden in fruchtbarer Einheit. Er untersuchte das gesamte zur Zeit erreichbare Handschriftenmaterial der byzantinischen historischen Literatur, entdeckte dabei zahlreiche bisher unbekannt gebliebene Quellen und stellte die ursprüngliche Gestalt anderer bereits bekannter Texte wieder her. Durch seine neue Interpretation der Quellen gelang es ihm, mehrere entscheidende Probleme der ungarischen und türkischen Geschichte zu klären, wie z.B. die Geschichte der Onoguren, die Beziehungen zwischen dem ungarischen König Béla III. und dem byzantinischen Kaiser Manuel I. oder die ursprüngliche Gestalt der Inschriften der ungarischen Königskrone. Die Ergebnisse seiner Forschungen faßte er in seinem zweibändigen Werk 'Byzantinoturcica' zusammen, welches zum grundlegenden Handbuch der byzantinischen Quellenforschung und des ungarischen und türkischen Eigennamenmaterials wurde. Von seinen übrigen Werken seien die folgenden genannt:

Die Tochter Ladislaus des Heiligen und das Pantokrator-Kloster in Konstantinopel (ungarisch mit deutscher Zusammenfassung), Budapest-Konstantinopel 1923;

Il Caronte Bizantino (Pubblicazioni della R. Accademia d'Ungheria di Roma), Roma 1930;

Zur Geschichte der Onoguren (ungarisch und deutsch), Budapest und Berlin 1930;

Die griechischen Inschriften der ungarischen heiligen Krone (ungarisch), Budapest 1935;

Griechische Dichtung über die Schlacht von Varna (ung. und griech.), Budapest 1935;

Die byzantinischen Quellen der ungarischen Geschichte (ungarisch), Budapest 1934;

Aus der Welt der Papyri (ungarisch und griechisch), Budapest 1942;

Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio. Greek text edited by Gy. Moravcsik, English translation by R. J. H. Jenkins, Budapest 1949 (dasselbe auch griechisch und ungarisch), Budapest 1950;

Les tâches actuelles de la byzantinologie, Byzantinoslavica 1949;

La Tactique de Léon le Sage comme source historique hongroise, Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 1952;

Byzanz und die Ungaren (ungarisch), Budapest 1953;

ferner erschien unter seiner Redaktion die Schriftenreihe 'Ungarisch-Griechische Studien', 31 Bände 1935–52; sie enthält hauptsächlich Werke seiner Schüler.

Gyula Moravcsik steht seit ihrer Gründung in engem Kontakt zu der byzantinischen Arbeitsgruppe der Kommission für spätantike Religionsgeschichte unserer Akademie. Die umfassende Neubearbeitung seiner 'Byzantinoturcica' wird im nächsten Jahr in der Schriftenreihe dieser Arbeitsgruppe, den 'Berliner byzantinistischen Arbeiten', zum Druck kommen. Das Protokoll einer von ihm geleiteten Arbeitstagung über 'Stand und Gegenwartsaufgaben der klassischen Philologie in Ungarn' wird die Sektion für

Altertumswissenschaft in deutscher Sprache in ihrer Schriftenreihe veröffentlichen, da die auf dieser Tagung vor allem von Moravcsik gegebenen Einschätzungen und Vorschläge auch für die deutsche Altertumswissenschaft von großer Bedeutung sind. Die Wahl Moravcsiks zum korrespondierenden Mitglied der Deutschen Akademie der Wissenschaften wird dazu beitragen, die Beziehungen zwischen der deutschen und ungarischen Byzantinistik weiter zu vertiefen."

Es entbehrt nicht einer gewissen Symbolik, daß die Wahl am gleichen Tage erfolgte, an dem auch der Altmeister der deutschen Byzantinistik, Franz Dölger, und Moravcsiks Budapest-Fachgenosse in turcologicis, Gyula Németh, in den Verband der Akademie eintraten, nämlich am 13. Januar 1955. Das Diplom stellt in traditioneller Form fest: „Academia scientiarum Germanica Berolinensis virum illustrem Gyula Moravcsik Budapestinensem socium epistolarem cooptat et ad litterarum commercium cum Academia Berolinensi frequentandum invitans rogat ut si quid aut ab ipso repertum aut aliunde cognitum habeat quod ad studia optima vel augenda vel promovenda pertineat illud secum humaniter communicet". Moravcsiks Dankschreiben an den Akademiepräsidenten, den medizinischen Physiker Walter Friedrich, vom 20. Februar 1955 stellte fest: „Meine Bestrebungen gehen dahin, auch in der Zukunft nach Kräften an der Verwirklichung unserer gemeinsamen wissenschaftlichen Ziele und an der Erschaffung der Möglichkeit einer friedlichen Zusammenarbeit zu wirken".

Zum 75. Geburtstag Moravcsiks entbot der damalige Präsident der Akademie, der Altphilologe Werner Hartke, unterm 31. Januar 1967 die Glückwünsche der Institution: „Mit diesen Wünschen verbinde ich den Dank für die bedeutsamen Leistungen, um die Sie die internationale Wissenschaft bereicherten und an denen nicht zuletzt Byzanzforschung in der Deutschen Demokratischen Republik partizipierte. Schon am Beginn Ihrer wissenschaftlichen Laufbahn wurde Ihre Aufmerksamkeit auf die Sprachreste gerichtet, welche das byzantinische Schrifttum von den verschiedenen Turkvölkern überliefert, und orientierten Sie sich von diesem Fundament her auf die weitere Aufgabe der Darstellung der ungarisch-byzantinischen Beziehungen. Unsere Akademie ist Ihnen dankbar dafür, daß Sie sich ihrer Sitzungsberichte bedienten, um aus diesen zuletzt erwähnten Forschungen ein erstes Fazit zu ziehen, und sie weiß es zu würdigen, daß Sie der von ihrer getragenen Reihe 'Berliner byzantinistische Arbeiten' die Neubearbeitung des Werkes anvertrauten, das Ihnen in der internationalen Byzanzforschung auf lange Zeit hin eine bleibende Stellung schuf: der 'Byzantinoturcica'. Alle solche Spezialforschungen auf mediävistischem Felde haben Sie stets unter dem Aspekt einer umfassenden Gräzistik betrachtet, welche Sprache, Geschichte und Kultur des griechischen Volkes und Landes von der prähistorischen Epoche bis in unsere Gegenwart hinein verfolgt. Mit Stolz und Dank zählt Sie unsere Akademie zu ihren korrespondierenden Mitgliedern und grüßt Sie an Ihrem Ehrentage mit dem Wunsche: Εἰς πολλὰ ἔτη!" In seiner Entgegnung vom 12. Februar 1967 knüpfte Moravcsik an diese Sätze an: „Seien Sie versichert, daß auch ich mich mit Stolz und Dank zu den korrespondierenden Mitgliedern der Akademie zähle und treu zu Ihnen halte".

Der achtzigste Geburtstag Moravcsiks gab der Akademie auf ein neues Mal Veranlassung, ihres Korrespondenten zu gedenken. In dem Glückwunschschreiben des derzeitigen Präsidenten, des Faserstoffchemikers Hermann Klare, vom 29. Januar 1972, heißt es: „An Ihrem Ehrentage können Sie auf ein Leben voller Erfolge im Dienste von Lehre und

Wissenschaft zurückblicken. Das Spektrum Ihres mehr als 50jährigen wissenschaftlichen Schaffens ist außerordentlich breit; es umfaßt die Antike wie das byzantinische Mittelalter, Geschichte, Kultur und Sprache. Sie haben es nicht nur verstanden, die Erforschung der Geschichte des Altertums mit der des Mittelalters zu verknüpfen, sondern stets auch in vorbildlicher Weise philologische und historische Forschungsmethoden miteinander verbunden.

Ihre Studien zu den ungarisch-byzantinischen Beziehungen werden bestimmt von der Breite Ihres wissenschaftlichen Gesichtskreises. Dieses Thema ist seit 1920 das Leitmotiv Ihrer wissenschaftlichen Tätigkeit. In Ihrem 1970 erschienenen Buch 'Byzantium and the Magyars' fassen Sie die Ergebnisse ihrer umfassenden Studien zu diesem Problemkomplex zusammen. Die Grundlage dafür schufen Sie in zahlreichen philologisch-historischen Spezialuntersuchungen und Veröffentlichungen. Das Werk aber, das schon seit Jahren unbestritten als Standardwerk der Byzantinistik gilt, sind Ihre 'Byzantinoturcica'. In ihm sind die Früchte eines rund 50jährigen umfassenden Quellenstudiums – unter Einbeziehung zahlreicher bis heute noch unedierter Handschriften – niedergelegt und den Fachkollegen zugänglich gemacht.

Hier finden sich nicht nur die in den byzantinischen Quellen enthaltenen Sprachreste der Türkvölker, sondern auch eine vollständige und charakterisierende Übersicht über die byzantinischen historischen Quellen. Dieses unentbehrliche Handbuch wird deshalb allenthalben nur als 'der Moravcsik' zitiert. Dabei dürfen wir mit Freude vermerken, daß das Werk in seiner zweiten, jetzt gültigen Auflage in einer unserer Reihen, in den 'Berliner byzantinistischen Arbeiten' erschienen ist.

Damit ist bereits angedeutet, daß die Beziehungen, die zwischen Ihnen und der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin bestehen, sich nicht darin erschöpfen, daß wir Sie seit 1955 zu unseren Auswärtigen Mitgliedern zählen dürfen. Vielmehr haben Sie in verschiedenen Schriftenreihen unserer Akademie selbständige Monographien sowie Aufsätze veröffentlicht und so auch auf die Entwicklung der Byzantinistik in der DDR Einfluß genommen.

Gestatten Sie mir noch, verehrter Herr Moravcsik, Ihnen abschließend zu versichern, daß wir nicht nur Ihr umfangreiches wissenschaftliches Werk schätzen. Wir verehren in Ihnen auch den lebenswürdigen und stets hilfsbereiten Kollegen, der den jüngeren Wissenschaftlern, auch denen in der Deutschen Demokratischen Republik, freigiebig den reichen Schatz seiner wissenschaftlichen Erfahrungen zur Verfügung stellt. Mögen Sie sich Ihrer Schaffenskraft in Gesundheit und Zufriedenheit noch recht lange erfreuen!"

Leider fand dieser Wunsch nicht die erhoffte Erfüllung. Am 10. Dezember des Jubiläumsjahres verschied der große Gelehrte; die Berliner Akademie widmete ihrem verdienten Mitglied auf ihrem Leibniztag 1972 Worte ehrenden Gedenkens.

ANDRÉ GUILLOU (Paris)

La frontière pour les Byzantins Le barbare et le voisin

D'anciennes légendes venues de la ville de Cherson, en Crimée, rapportent qu'au IVe siècle de notre ère les Chersonites s'affrontèrent à plusieurs reprises aux Goths de Bosporos. Une première fois, ils les rencontrèrent dans la région de Caffa, eurent le dessus et placèrent des bornes-frontières (*horothésiai*) sur le lieu-même de leur victoire, les Goths faisant serment de ne jamais franchir en tenue de combat les bornes-frontières fixées entre les deux peuples. Peu de temps après, pour recouvrer le territoire perdu, un autre prince goth, parjure, dépassa les bornes-frontières, et trouva devant lui un autre prince goth allié de Byzance, qui l'écrasa et, réduisant les terres des Bosporiens, remplacèrent les anciennes bornes par de nouvelles. Et le conteur du Xe siècle termine ainsi son récit: „ces bornes-frontières existent encore maintenant”¹. Quel que soit le rapport entre le récit du narrateur et la situation sur le terrain de Crimée qu'il décrit pour son époque, il est clair qu'aux yeux de l'auteur de Xe siècle la frontière entre le territoire de l'Empire byzantin et les peuples qui l'entourent est constituée matériellement par une ligne de bornes qui marque l'aboutissement des droits territoriaux des peuples voisins: ceux-ci jurent de ne pas dépasser la limite tracée et matérialisée en uniforme militaire, restant entendu qu'ils pourront la franchir pacifiquement. Double signification de la frontière de l'Etat byzantin, qui donne naissance à une vie de populations mixtes des frontières, que certaines sources permettent de découvrir.

Mon premier exemple concerne la frontière entre Byzantins et Lombards en Italie, donc les rapports de voisinage entre les populations des terres lombardes et celles de l'Exarchat byzantin d'Italie. L'installation de propriétaires, donc de militaires, lombards sur le territoire byzantin est, je pense, exclue par l'organisation même des duchés lombards et la mentalité des descendants d'Alboin. Alors que les toponymes du Frioul, de la Vénétie, des régions de Brescia, de Crémone, de Modène, de Spolète, de Farfa, des Abruzzes et de la Basilicate ont conservé le souvenir des „*faras*” militaires lombardes², aucune trace n'en a jamais été signalée sur les territoires byzantins. D'autre part, au contraire des Goths, les Lombards n'ont jamais considéré qu'ils faisaient partie de l'Empire et ont toujours traité les Latins occupés comme des vaincus qu'ils pouvaient tuer et dépouiller pour profiter, sans travailler, des produits de leur sol, et les Byzantins comme des ennemis avec lesquels on se bat ou avec qui éventuellement on signe une paix³. Après une cohabitation de plus d'un siècle avec les Latins, les Lombards, déjà policés avant leur migration vers l'Italie, pendant leur séjour en

1. *De administrando imperio*, 53, ed. Gy. Moravcsik, Washington, 1967, p. 266, 268.

2. L. M. Hartmann, *Geschichte Italiens im Mittelalter*, t. II, 1, Leipzig, 1900, p. 43-44, 52-53, n. 6 (liste des toponymes).

3. L. M. Hartmann, *op. cit.*, p. 41-42; Th. Hodgkin, *Italy and her Invaders (553-600)*, t. V, Oxford, 1895, p. 154-166.

Pannonie où ils avaient eu des rapports directs avec l'Empire byzantin qui avaient influé sur leurs coutumes et sur leur art, s'étaient modelés à la fin du VIIe siècle une nouvelle physiologie: ils ont perdu leur individualité linguistique et, s'ils travaillent toujours le métal, le bois et l'os, ils font aussi au VIIIe siècle de la sculpture décorative sur marbre⁴. Deux curieux documents révèlent jusqu' où pouvaient aller les relations des populations de part et d'autre des frontières byzantino-lombardes: une donation et un contrat de location du VIIIe siècle transcrits dans le cartulaire du monastère Sainte-Marie de Farfa. Ils nous apprennent qu'une famille de propriétaires latins, résidant dans la région de Viterbe, donc en territoire lombard, proche du duché byzantin de Rome, bienfaitrice de l'abbaye Sainte-Marie de Farfa fondée un peu plus d'un demi siècle plus tôt avec l'aide du duc de Spolète Faroald II, donc bien assise dans la société latino-lombarde, est ainsi constituée: le père Cunctart, prêtre, la mère Oclibonia, dite „presbytera”, femme d'un prêtre, selon l'appellation byzantine courante, le fils Théodore, „observator”, un clerc, du *numerus* byzantin de Civitavecchia et la fille Orsana. On ne peut nier, à la lecture de ces deux documents, que des relations aient été maintenues toujours entre les populations frontalières du duché byzantin de Rome et des duchés lombards du Nord, on pouvait le supposer, mais qu'un membre de la société terrienne latino-lombarde serve dans l'armée byzantine, tout en continuant à gérer ses biens en territoire lombard, c'était moins attendu⁵.

Dans le traité signé entre Arabes et Byzantins à Alep en 969-970, on lit la clause territoriale suivante: „Appartiennent au seigneur d'Alep les localités de H'imç, Jûsiyya, Salamiyya, H'amât, Chaizar, Kafart'âb, Apamée, Ma'arrat an-Nohmân, Alep, la Jabal Summâq, Ma'arrat Miçrîn, Qinnasrîn, Athârib, jusqu'à l'extrémité du palais voisin d'Athârib, Arh'ab, Bâsûfân, Kimar, Barçâyâ, le Marj qui est près d'A'zâz: donc tout ce qui est à droite de cette frontière appartiendra au seigneur d'Alep et le reste aux Grecs; de Barçâyâ la frontière se dirige vers l'Est, atteint le wâdî Abû Sulaimân, et de là va jusqu'à la passe de Sunyâb, Nâfûdhâ, Awânâ, Tell Khâlid sur le rive droite du Sâjûr, elle suit le lit du fleuve jusqu'au point où il conflue avec l'Euphrate”⁶. „Ligne de démarcation idéale, bordée d'une ligne continue de postes de guets”, certes, défendue par des soldats-paysans, une société frontalière fortement militarisée, qui n'exclue pas des relations cordiales entre les chefs byzantins et les chefs arabes, et de nombreux échanges de travailleurs et de commerçants dans les deux sens. Car il faut penser, selon une jolie expression, à „une population d'entre-deux” bi- ou même trilingue, qui entretient avec l'ennemi de nombreuses relations de voisinage. Vraies communautés de frontières, dont les membres appartiennent aux deux

4. A. Guillou, *Régionalisme et indépendance dans l'empire byzantin au VIIe siècle*, Rome, 1969, p. 108-109.

5. A. Guillou, *op. cit.*, p. 309-315.

6. Texte arabe ed. M. Canard, *Sayf al Daula. Recueil des Textes relatifs à l'émir Sayf al Daula le Hamdanide*, Alger-Paris, 1934, p. 420, trad. lat. C. B. Hase, *Leonis Diaconi Historiae*, Bonn, 1828, p. 393, trad. allemande G. W. Freytag, *Regierung des Saad-aldaula zu Aleppo*, Bonn, 1820, p. 212.

camps parfois engagés longuement dans des combats localisés, qui sont surtout des opérations de pillage, et où les minorités ethniques jouent un rôle essentiel⁷.

Non moins floues auront été les frontières des „sklavinies” ou des „bulgaries” du VIIe siècle⁸, qui seront peu à peu assimilées, celles des Serbes et des Croates installés par l'empereur Héraclius au nord-ouest des Balkans, ou celles des Mélingues et des Ezérites du Péloponnèse qui, à la veille de la IVe croisade, reconnaissent l'autorité impériale, paient tribut, fournissent sans doute des contingents militaires et ont pour chef un archonte désigné par le stratège⁹.

Frontière fiscale, passée et repassée par les populations nomades dans le mouvement annuel du va et vient saisonnier ou sur de plus longs parcours tant en Orient qu'en Occident byzantin, frontière fiscale unificatrice dans son principe politique, car elle est un des signes de la dépendance du citoyen de l'Empire: frontière bien peu précise, lorsque l'on songe aux populations étrangères soumises à un „pakton” dans ou hors des limites administratives de l'Empire¹⁰, ou à celles qui paient l'impôt à la fois aux Byzantins et aux Arabes, ou aux Byzantins et aux Lombards, en vertu de conventions passées entre les gouvernements.

Sans ignorer la frontière administrative de l'Etat byzantin, point de contrôle, de séparation de mondes différents et souvent opposés, je retiens donc, avec ces quelques exemples, qui pourraient être multipliés, l'idée de la frontière lieu de rencontre et d'échange entre populations d'origine, de pays, de coutumes différents.

Or le terme le plus rarement utilisé pour désigner les confins de l'Empire est le mot „synoron”, qui serait pourtant le plus propre à signifier les affinités nées du contact permanent entre les peuples. C'est celui, au contraire, qui désigne communément, dans les actes de la pratique juridique, les limites de la propriété rurale toujours protégées par le législateur et défendues avec acharnement et avec plus ou moins de bonne foi par les détenteurs de la terre. Ce sera le deuxième volet de cette réflexion au demeurant paradoxale.

Qui ne se rappelle avoir vu sur les Octateuques de Smyrne ou du Vatican, illustrés au XIIe siècle, la pose d'une borne de propriété en présence d'un fonctionnaire? L'image est à consonnance biblique, comme il est normal à Byzance, et les interdits ainsi codifiés: „Tu ne déplaceras pas les bornes (*horia*) de ton prochain” (*Deut.* 19.14), „maudit celui qui déplace les bornes de son voisin” (*ibid.* 27.17), „ne déplace pas les bornes séculaires que tes ancêtres ont placées” (*Prov.* 22.28 et 23.10), „les chefs de Juda sont comme ceux qui déplacent les bornes, sur eux je vais répandre à flot ma fureur” (*Osée*, 5.10), „impies sont ceux qui passent par-dessus les bornes et enlèvent le troupeau et le berger” (*Job*, 24.2.). C'est que les biens-fonds viennent de Dieu, le grand distributeur: „Dieu ... a fixé aux peuples les temps qui leur étaient impartis et les limites (*horothésiai*) de leur habitat” (*Act.* 17.26).

7. Voir le beau commentaire de G. Dagron – H. Mihăescu, *Le traité sur la guérilla de l'empereur Nicéphore Phocas (963–969)*, Paris, 1986, p. 234–256.

8. P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des miracles de saint Démétrius*, II, Commentaire, Paris, 1981, p. 179–189.

9. A. Bon, *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204*, Paris, 1951, p. 163.

10. H. Ahrweiler, *La frontière et les frontières de Byzance en Orient*, dans *Byzance: les pays et les territoires*, Londres, 1976, III, p. 214–217.

L'idéal sera donc le domaine clos, car „faut de clôture”, dit le Livre de Sirach (36.25), „le domaine est livré au pillage”; mais la clôture, le plus souvent de pierres sèches, est réservée à la protection des cultures les plus précieuses, le jardin potager, la vigne, qui peut être source de profit, rarement le verger. Pour le reste, les terres à céréales, par exemple, la loi reste impérative: „Le cultivateur qui travaille son champ ne doit pas empiéter sur les sillons de son voisin”, dit la Loi Agraire¹¹. Outre le fait que le paysan est le premier à connaître la limite du champ qu'il possède, le confin de son bien est traditionnellement marqué par des signes matériels, qui forment ce que les actes de bornage nomment du terme technique de „*périorismos*”, bornage. En voici un exemple, comme il y en a tant, celui d'un domaine appartenant au monastère athonite de Docheiariou au village de Rôsaion dans le katépanikion de Kalamaria en Chalcidique, établi par un recenseur impérial, l'orphantrophe Manuel Chagérés en juin 1354 ou 1369: „Les confins commencent à la rive escarpée de l'étang appelé Gyriston, là où se trouve sur le côté une borne en pierre, qui délimite les droits du monastère d'Iviron, les confins vont ensuite droit vers le Nord, remontent et prennent la direction de l'Est, laissant aussitôt à droite les droits de la communauté rurale de Hagia-Maria, ils traversent le terrain plat jusqu'à la deuxième borne, une pierre plate, soit une longueur de 26 cordes; ils laissent ensuite les mêmes droits (= ceux de Hagia-Maria) sur la droite, puis remontent la crête qui va tout droit, où se trouve la troisième borne de pierre qui marque une courbe vers le Nord, soit 28 cordes; de là, ils laissent à droite les droits de la commune rurale de Chlyaropotamos (= Le Fleuve Doux) et atteignent par le bas de la dite crête la quatrième borne de pierre, faite d'une roche fichée en terre, un peu de terrain restant de travers (?) en direction de l'Est, soit 28 cordes; devant les confins les mêmes droits (= de Hagia-Maria) vers la droite, puis les confins touchent le sommet de la colline, où se dresse la cinquième borne, une pierre carrée, soit 14 cordes; ensuite, les confins descendent le flanc de la colline, traversent le petit terrain plat et coupent le chemin qui va de la commune rurale de Chlyaropotamos à la commune rurale de Rousaiôn, ils laissent sur la droite, comme on l'a dit, les droits de Chlyaropotamos, et atteignent la sixième borne, une pierre inclinée, en penchant vers le Sud, soit 18 cordes 1/3; de là les confins s'inclinent vers l'Ouest, contenant l'espace situé au Nord, jusqu'à rencontrer sur la droite les droits du vénérable monastère de Lavra nommé Linobrochion, ils franchissent le ruisseau qui descend de la commune de Sigylon et touchent le domaine dit le Petit Défilé, où se trouve la borne, une pierre large usée sur les côtés, soit 28 cordes; de là, les confins laissent à droite les droits de Linobrochion, puis atteignent le chemin qui descend de la commune de Sigylon vers la place-forte en ruine de Bryas, là où se trouve le petit monticule composé de vieilles bornes et d'anciennes colonnes, soit 18 cordes; de là, les confins tournent vers le Sud, englobant l'espace ouest et, suivant tout le long du chemin, ils vont jusqu'aux terres de la commune d'Oxinon qui surplombent, là où se trouve la borne, une grande pierre sur laquelle est gravée la lettre lambda, qui marque les confins des droits de Lavra, ceux de la tour et la sortie de l'eau, ils laissent à droite le chemin à la distance d'un jet d'arc, soit 56 cordes; les confins descendent ensuite jusqu'au milieu du ravin de la

11. Ed. W. Ashburner, *The Farmer's Law*, dans *Journal of Hell. Studies*, 30, 1910, p. 97, art. 1.

commune d'Oxinon et au puits appelé Sambatikè, soit 17 cordes; là ils trouvent le chemin et les droits de Lavra qu'ils laissent à droite, avec le chemin ils traversent le lieu-dit Ravins-à-Blé, descendent le ravin, remontent jusqu'au rocher dit du Drongaire, et là ils laissent un peu le chemin à gauche à l'intérieur du bornage, puis ils vont tout droit jusqu'à la roche couleur de plomb fichée en terre qui sert de borne, soit 64 cordes; à partir de là, les confins prennent la direction de l'Est, englobent l'espace méridional, atteignent aussitôt le chemin de la commune de Gaïmérés à Thessalonique et laissent à droite les droits du Champ-du-Diable qui appartiennent au monastère; ils vont jusqu'au puits dit de Patrikôn, soit 93 cordes 1/3; ensuite, les confins englobent l'espace et la route précisément et laissent à droite les droits de la dite commune de Patrikôn, et se terminent à la dite rive escarpée de l'étang de Gyriston et à la borne d'où ils sont partis, soit 81 cordes¹².

La frontière du domaine suit donc naturellement le relief géographique, un chemin, un ruisseau, un ravin, le sommet d'une colline, et elle est marquée de place en place par des signes reconnaissables, anciens ou non, que l'on peut porter dans les actes écrits officiels: des morceaux de colonnes antiques, des pierres anodines ou particulières (pierres de grès, pierres de couleur grise ou rougeâtres ou noirâtres), décrites parfois comme grandes, petites, larges, plates ou carrées, donc taillées, souvent marquées d'une croix (*lauratai, beboullô-ménai, sphragisménai*) ou de quelque lettre de l'alphabet (lambda, phi), dont le sens n'est plus évident aujourd'hui, de simples tas de pierres, mais aussi de vraies croix de bois, ou de simples arbres gravés d'une croix¹³.

Limites fragiles en apparence, vite franchies, si elles n'étaient garanties par la voix des paysans du lieu toujours appelés par le pouvoir à témoigner en cas de contestation. Un exemple ancien en Chalcidique: en novembre 996, Nicolas, juge du thème du Strymon, de Thessalonique et de Drogoubiteia, restitue au monastère de Polygiros la terre de Chabounia, qui avait été injustement attribuée au tourmarque des Bulgares Basile, mais non sans avoir fait décrire par les paysans du village la frontière du domaine en présence de ses assesseurs, alors que des actes officiels, dont un chrysobulle impérial, attestent déjà le fait: „Voulant connaître avec précision le fond de l'affaire”, dit la sentence du juge Nicolas, „comme l'inaccessibilité du site l'empêchait de vérifier lui-même *de visu*”, il envoya les paysans avec leurs trois notables, Sérôtas, Démétrius Phounarès, Nicolas Chlonéas, pour décrire les frontières du domaine en litige; en présence de ses 13 assesseurs, dont l'évêque de Kassandreia, trois dignitaires, des fonctionnaires civils et militaires de la région, „les paysans avec la vénérable croix décrivent les confins du bien du monastère” qui correspondent exactement à ceux qui sont consignés dans les registres du fisc¹⁴.

Un autre exemple, plus significatif, du milieu grec de la Calabre de Frédéric Ier au début du XIIIe siècle: „Au mois de décembre de l'année 6715 (=1206) dans une indiction 10, le notaire Léon de Hagios-Pancharios, qui a reçu de son seigneur Matthieu d'Arena, seigneur

12. *Actes de Docheiariou*, ed. N. Oikonomidès, Paris, 1984, p. 190-191.

13. *Actes de Docheiariou*, ed. cit., nos 19, 20, 28; *Actes d'Ivion*, t. I, ed. J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachryssanthou, Paris, 1985, no 10; *Actes de Lavra*, t.I, ed. P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou, Paris, 1970, nos 21, 35, 42, 47.

14. *Actes d'Ivion*, ed. cit. no 10, lignes 33 à 38.

de Hagia-Aikaterina, autorité et pouvoir de rendre la justice également pour tous les habitants du territoire de Hagia-Aikaterina, siège en son tribunal selon la coutume avec les notables et les bonshommes du lieu. Est venu le trouver frère Benoît du monastère de Hagios-Stéphanos-du-Bois pour porter plainte contre les enfants de Zèglarès en disant que les moines dans le territoire de Hagia-Aikaterina ont une terre cultivée au lieu-dit Oumbriton et que les enfants de Zèglarès y confinent avec eux; depuis de nombreuses années, les parents Zèglarès et leurs enfants ont brisé les bornes et ont dérobé aux moines une partie de leur terre. A de nombreuses reprises, les moines ont expliqué cela aux stratèges et aux juges en portant plainte, mais n'ont pu faire reconnaître leurs droits et ont été toujours déboutés. Entendant cela, le notaire Léon ordonne aux accusés, les enfants de Zèglarès, de se présenter devant lui. Ils répondent que ce que dit frère Benoît, que leurs parents et eux-mêmes auraient brisé les bornes pour usurper une partie de la terre est faux, car c'est après leurs grands-parents, puis leurs parents, qu'eux-mêmes détiennent cette terre. Après avoir entendu les deux parties, le notaire Léon décide que la cour de justice doit se rendre sur place, car, comme il est écrit dans les livres divins „Là où git le cadavre, les vautours accourent” (=Matthieu 24.28, Luc, 17.37), ce qui s'est produit; il rassemble donc les hommes âgés qui sont les plus utiles, surtout des voisins du domaine contesté, il se rend avec eux sur les lieux et y constate l'usurpation de la famille Zèglarès et voit les bornes brisées çà et là, puis entend les paysans lui confirmer l'usurpation effectuée sur la terre des moines. Assuré de la vérité, le notaire Léon décide que le bornage sera fait par quelques voisins, soit le prêtre Jean Makarios, le prêtre André et Georges Platopodos. Tous les trois, portant le saint Evangile au-dessus de leurs têtes parcourent les limites de la terre des moines, le notaire les suit et fait planter les bornes: il commence au-dessus du chemin qui descend droit à l'étang et y fait placer une borne, il poursuit obliquement et atteint les confins de Platopodos, où se trouve un pressoir, où il fait mettre une deuxième borne, il descend tout droit, atteint le poirier, où il place une troisième borne, de là il descend et touche l'extrémité de la vigne sur le grand ruisseau. Le bornage ainsi achevé, on pose le saint Evangile sur la dernière borne, et le prêtre Jean Makarios et Georges Platopodos, à genoux, la main tendue au-dessus du saint Evangile prononcent le serment suivant: „Par la grâce de Dieu et les purs évangiles du Christ, nous reconnaissons que les moines de Hagios-Stéphanos-du-Bois possèdent la terre cultivée comme elle a été délimitée...”. D'autres habitants du village confirment la véracité de ce qu'ont affirmé les trois voisins sur les limites du bien de Hagios-Stéphanos¹⁵.

Quels que puissent être les particularismes locaux de ce rituel solennel utilisé pour la fixation du bornage et de son contrôle, il sera maintenu longtemps, en Macédoine, par exemple, encore à l'époque ottomane¹⁶. Il garantissait, en effet, précision et efficacité pour le pouvoir, qui asseyait ses rentrées fiscales sur les produits du sol, dans un climat d'apparent consensus, lié en partie à la mémoire collective unie à la responsabilité fiscale collective du village et de la communauté rurale face à l'Etat. Les confins du village sont aussi considérés

15. Fr. Trinchera, *Syllabus graecarum membranarum*, Naples, 1865, p. 353-355.

16. Voir, par exemple, *Actes de Diomysiou*, ed. N. Oikonomidès, Paris, 1968, no 32, de 1474 environ.

comme une frontière infranchissable pour l'intrus: „Loin d'ici l'idiot, le vagabond, le fou, cet homme à l'esprit dérangé, cet oiseau de mauvaise augure, ce fléau commun ... qu'on le chasse au plus vite de nos frontières vers les montagnes ...”¹⁷. Frontière connue, défendue par les villageois, car elle est la limite de leurs droits communs et de leurs devoirs. Combien plus la frontière du champ cultivé, de la vigne, du bois ou du jardin!

Cohésion du village certes, qui se crée son identité par l'exclusion physique ou morale de tout déviant, mais derrière cette cohésion se cachent les animosités et les inimitiés, anciennes ou récentes, entre les familles et, la légende est là qui le prouve, entre voisins: „Epreuve pénible qu'un voisin”, disait déjà le poète Hésiode au VIIIe siècle avant Jésus-Christ, „au point qu'en avoir un bon est un grand rêve”¹⁸ et un proverbe moderne assure: „Le mauvais voisin fait souvent le bon propriétaire”¹⁹. Chacun défend son domaine avec violence contre son voisin, dont il pourra saisir le premier le bien en cas de mutation légale en vertu de la règle de la „protimésis”, et avec lequel il ne veut ni association ni contrat. Chacun chez soi.

C'est cet esprit d'individualisme familial qui a toujours inspiré à Byzance les préoccupations du législateur, qui, en ville comme à la campagne, a réglementé avec une extrême précision toutes les relations de voisinage: en fixant à dix pieds l'espace entre les maisons, on évite tout conflit de mitoyenneté, en limitant le droit de planter des arbres, des vignes etc. en fonction des commodités ou des intérêts des voisins, les codes n'ont pas exprimé d'autre souci²⁰. On prétend empêcher ainsi les regards indiscrets et Léon VI, dans la novelle 113 s'en explique: „Celui qui est assis dans sa maison et qui s'y livre à quelque occupation, n'est pas visible de l'extérieur, mais dans les ouvrages en balcon ... aucun obstacle ne s'oppose à la vue ...” et l'empereur précise les distances à respecter dans ce cas pour éviter que les voisins aient une vue les uns sur les autres.

Le voisin est un gêneur: „S'il arrive que votre fille tousse, interrogez le voisin”, car il le sait, dit un proverbe²¹. Et un petit traité d'interprétation des rêves donne la leçon suivante: „Si, dans ton rêve, tu entends des chants, pense à guerres avec les voisins”²².

Conclusion. – La frontière pour les Byzantins, idéale ou matérialisée, limite le domaine de l'Autre, celui-ci étant simplement différent ou proprement exclu. Le „barbare” n'est pas le voisin. Il y a ici tout l'écart entre l'ethnocentrisme et la marginalisation. Dans le premier cas, à Byzance, l'Autre, le barbare est celui qui ne relève pas de l'autorité impériale, qui est d'origine divine; il vit donc hors des frontières de la civilisation byzantine, hors du plan de Dieu sur la terre. Ce sentiment rend la guerre juste et même sainte, car elle a pour but de faire entrer l'Autre, les autres peuples, à l'intérieur de la civilisation chrétienne, qui leur

17. *Vie de saint Sabas le Jeune*, ed. Papadopoulos-Kérameus, *Analekta hiérosolom. stachyologias*, V, S.Pétersbourg, 1898, p. 227.

18. *Oeuvres et jours*, vers 346.

19. D. Dèmètrakos, *Mega lexikon*, s. v. *geitonas*.

20. Constantin Harménopoulos, *Hexabiblos*, L. II, titre IV, par. 23, 53 sq.

21. D. Dèmètrakos, *loc cit.*

22. Pseudo-Nicéphore, *Livre des songes*, ed. G. Guidorizzi, Naples, 1980, p. 72, vers 75.

donnera la foi, et l'accès à un Au-delà heureux, mais aussi les avantages de progrès matériels ici-bas, par exemple l'amélioration de leurs modes de culture et l'accroissement de leur production. L'Autre sera assimilé, et cette notion, aussi idéale que la frontière de la différence dans un Etat qui a toujours été multiethnique, explique tous les mélanges et toutes les situations de passage entre NOUS, les Byzantins, et les AUTRES, auxquels on a donné le nom biblique d'*ethnè*, que ce soit aux frontières politiques de l'Empire qu'ailleurs à l'intérieur de celui-ci. Et la définition officielle de la peuplade sera, en littérature, attribuée, bien évidemment, au grand Constantin: c'est celle qui a des coutumes différentes de celles de l'Etat byzantin, disons qui lui sont étrangères²³. Elle ne peut être que candidate à la conversion. On peut aller jusqu'à dire que la frontière de l'Empire est, pour le prétendu barbare, le seuil du passage au monde chrétien, la porte de l'Eglise orthodoxe.

Dans le village, petite société close, de telles différences n'existent pas, la notion d'un espace public à défendre disparaît devant celle de son droit privé à protéger. La propriété ou la possession d'une parcelle du sol de l'Empire, en général d'origine ancienne, car le sol se divise peu, est la garantie avant tout de la survie familiale et la ressource essentielle pour couvrir les obligations fiscales. La frontière de ce bien sera donc infranchissable et ne sera pas franchie sans risques graves. Le voisin est bien l'Autre, tout de différence et d'exclusion. Ici, on ne communique pas. Le vrai „barbare” est le voisin.

23. *De administrando imperio*, ed. cit. p. 70, lignes 114–116.

Der brennende Kaiser

Zur Schaffung eines positiven und eines negativen Kaiserbildes in den Legenden um Maurikios

Die Legende ist ein wesentlicher Bestandteil der antiken und der mittelalterlichen Geschichtsschreibung. Erst die rationale Kritik des vergangenen Jahrhunderts hat sie aus der Darstellung verwiesen und dem historischen Roman überlassen. Sie ist für die Erforschung einer Epoche oder die Schilderung einer Persönlichkeit von nicht unerheblicher Bedeutung, da sie Tendenzen erkennen läßt, wo es an konkreten Fakten mangelt. Aber auch der unterhaltende Charakter der Legenden sollte nicht außer Acht gelassen werden, zumal im Rahmen einer Gattung wie der Geschichtsschreibung, die in Byzanz ganz zur „schönen“ Literatur zählte.

Gyula Moravcsik hat als erster an der Gestalt Basileios I. die Bedeutung der Legende und die Wege ihrer Entstehung im Rahmen der Kaiserideologie und der Festigung einer dynastischen Familienpolitik ausführlich dargestellt¹. Sicher läßt sich an keiner anderen Kaisergestalt die Legendenbildung exemplarischer zeigen als gerade bei Basileios. Die bescheidene Herkunft des ersten Makedonerkaisers mußte durch Legenden retuschiert werden, die Usurpation durch Verunglimpfung des Vorgängers, Michaels III., gerechtfertigt werden. Vor einer ähnlichen Situation stehen wir etwas mehr als zweieinhalb Jahrhunderte früher. Phokas ließ Kaiser Maurikios töten und riß die Herrschaft an sich. Im Gegensatz zu Basileios I. gelang es ihm nicht, eine Dynastie zu begründen, und aus seiner kurzen Regierungszeit hat sich keine Lobrede erhalten. Vielmehr verfiel er dem Verdikt der herakleianischen Geschichtsschreibung, die ihn als „kalydonischen Tyrannen“ brandmarkte.² In dieser Schrift, die einem der großen Altmeister der Byzantinistik, Gyula Moravcsik, gewidmet ist, soll auf die wenigen Spuren hingewiesen werden, die auf eine antimaurikianische Propaganda unter Phokas und eine Reaktion der Gegenkräfte schließen lassen.

Obwohl die Usurpation einer Kaiserherrschaft prinzipiell keiner Rechtfertigung bedarf, unterließ es Phokas trotzdem nicht, die Notwendigkeit des Wechsels zu begründen. Er fand das Motiv in der Geldgier und dem Geiz des Maurikios. Von allen Quellen steht der Herrschaft des Maurikios das Geschichtswerk des Theophylaktos Simokates am nächsten, obwohl es eher unwahrscheinlich ist, daß er den Kaiser persönlich gekannt hatte.³ Der Autor

1. G. Moravcsik, Sagen und Legenden über Kaiser Basileios I., in: *Dumbarton Oaks Papers* 15 (1961) 59–126. In etwas anderer Weise und mit anderen Zielen ist auch der Sohn des Basileios, Leon VI. mit der Legende verbunden, vgl. C. Mango, *The Legend of Leo the Wise*, in: *Zbornik radova* 6 (1960) 59–93.

2. Theophylaktos Simokates, *Historiae*, ed. C. de Boor. Leipzig 1887, 20, 16.

3. Theophylaktos Simokates, *Geschichte*. Übersetzt und erläutert von P. Schreiner. Stuttgart 1985, 1–5.

bringt nur wenige Angaben über den Charakter des Maurikios: Dieser sei unfähig zum Zorn gewesen⁴, habe schnell seinen Groll aufgegeben und immer Milde walten lassen.⁵ Allerdings läßt auch Simokates noch eine weitere Eigenschaft durchblicken, die stärker ausgeprägt war als es die wenigen Hinweise verraten: Sorge um die Finanzen und Sparsamkeit. Darüber äußert sich der Historiker an drei Stellen: In jedem Fall (in den Jahren 588, 594 und 602) geht es um Soldkürzungen.⁶ Nur im Beispiel aus dem Jahr 602 tritt der Geschichtsschreiber etwas von seiner verschwiegenen Haltung zurück und gibt, in Form einer Sentenz, die Meinung des Feldherrn Petros, Bruders des Kaisers, wieder: „Eine geldgierige Haltung bringt nichts Gutes an den Tag. Geldgier ist der Gipfel allen Übels“.⁷ Als bald darauf die Unruhe der Truppen auf die Stadt übergreift, wird der Kaiser von der Menge als Anhänger des Markian beschimpft.⁸ Die Anspielung war wohl nur dem Zeitgenossen verständlich. Markian, von Beruf Geldwechsler, hatte um 560/70 eine Häresie begründet, die dualistische Einflüsse zeigt.⁹ Dem Volk in Konstantinopel ging es aber, wenigstens in diesem Fall, mitnichten darum, Maurikios als Häretiker zu brandmarken. Die Anhänger zeichneten sich vielmehr durch Geiz aus: „Man sagt, daß sie den Bettlern kein Almosen geben, keines den Witwen und Waisen, noch denen, die sich in mannigfaltigen Beschwerden befinden oder körperlich behindert sind, noch denen, die von Räubern oder Barbaren oder ähnlichem heimgesucht wurden. Ihnen nämlich stehe eher alles zur Verfügung; deshalb seien sie in Wahrheit die Armen im Geiste“.¹⁰ Ob auch Theophylaktos diese Tatsache bekannt war, bleibt dahingestellt. Er geht jedenfalls dieser Seite der Häresie aus dem Wege, wenn er sagt: Es ist dies eine Häresie, einfältig und lächerlich, verbunden mit einer törichten Devotion.¹¹ Das Volk freilich verband mit dem Namen den Begriff des Geizes.

Hatte die makedonische Geschichtsschreibung das ausschweifende Leben Michaels III. zum Ziel der Propaganda gemacht, so fanden die Kreise um Phokas im Geiz des Kaisers einen hinreichenden Kritikgrund. Die ersten Spuren davon zeigen sich in der Chronographie des Theophanes, der an einigen Stellen eine phokas-freundliche (hauptstädtische) Quelle verwendet.¹² Im Jahr 598 waren durch die Ungeschicklichkeit des

4. Theoph. Simok. 104, 6–7 de Boor (s. 85 Übers.).

5. Ibid. 292, 5–8 (S. 208 Übers.). Man könnte in diesem Zusammenhang auch den Fall des Zauberers Paulinus anführen, den der Kaiser nur auf entschiedenes Drängen des Patriarchen hin töten ließ (ibid. 59, 17–62, 14 = Übers. S. 56–58).

6. Theoph. Simok. 110, 6 (88 Übers.); 246, 1–4 (179 Übers.); 295, 9–14 (210 Übers.).

7. Theoph. Simok. 295, 21–22 (210 Übers.).

8. Theoph. Simok. 300, 11 (213 Übers.) und Theophanes 288, 17–18 de Boor, der hier (aus einer unbekannten Quelle) das Originalzitat einfügt.

9. Geschildert im Häresiendialog des Presbyters Thimotheos, *De receptione haereticorum*. Migne, PG 58, I, Sp. 46–52.

10. Ibid. 52 A.

11. Theoph. Simok. 300, 12. M. Gräbner, *Maurikie Markianista. A Note*, in: *Byzantina* 11(1982) 181–188.

12. Dazu bereits O. Adamek, *Beiträge zur Geschichte des byzantinischen Kaisers Mauricius*, in: *Jahresbericht des K.K. ersten Staatsgymnasiums in Graz*, 1890, 12–15, und wiederaufgenommen bei F. Tinnefeld, *Kategorien der Kaiserkritik in der byzantinischen Historiographie*. München 1971, 54–57. Die Quelle ist wohl im „*megas chronographos*“ zu sehen, den auch Johannes von

Feldherrn Komentiolos byzantinische Soldaten in awarische Gefangenschaft geraten.¹³ Laut Theophanes fordert der Chagan für die Freigabe eines jeden eine bestimmte Geldsumme. Als der Kaiser das Ansinnen verweigerte, wurden die Soldaten hingerichtet.¹⁴ Der Vorgang selbst ist historisch unwahrscheinlich, da der Niederlage ein Friedensvertrag mit einer hohen Tributsumme folgte.¹⁵ Vermutlich aber bestand während der Verhandlungen eine Gefahr für die Gefangenen, die durch die spätere Propaganda in der bei Theophanes vorliegenden Form umgedeutet wurde. An einer späteren Stelle (zum Weltjahr 6094) setzt Theophanes diese Legende fort: Er habe sein Vorgehen gegenüber den Gefangenen eingesehen, es mit der Bitte um Vergebung den Patriarchen des Erdkreises mitgeteilt und gleichzeitig Gelder an die Kirchen und Klöster gesandt.¹⁶ Spuren eines solchen Gerüchtes über die kaiserliche Reue finden sich auch bei Theophylaktos: Nach dem Bericht über die Ermordung spricht er von Briefen des Maurikios an die Kirchen des Erdkreises.¹⁷ Reue und Gewissenszweifel äußern sich immer auch in Traumbildern. Ein solches erwähnt Theophanes in unmittelbarem Anschluß an die kaiserlichen Briefe: Im Traume habe das Christusbild über dem Chalke-Tor zu Maurikios gesprochen, daß dieser dem Phokas übergeben werden solle.¹⁸ Dieser Stelle kommt für die Staatswirklichkeit der Kaiseridee in Byzanz eine besondere Bedeutung zu: Wenn der Kaiser den Beistand Gottes verliert, ist er potentiell abgesetzt und das Volk hat das Recht, den Kaiserwechsel zu verwirklichen.¹⁹ In diesem Zusammenhang ist auch auf eine seltsame Stelle bei Theophylaktos Simokates hinzuweisen. Angesichts der oben erwähnten Rebellion des Jahres 602 hatte der Feldherr Petros einen Traum: er erhielt eine Nachricht, in welcher *im Namen Christi* ein neuer Kaiser genannt wurde.²⁰ Hier hat der maurikiosfreundliche Simokates offensichtlich eine Nachricht der phokianischen Propaganda übernommen. Legenden wie die eben geschilderten sollten den Umsturz legitimieren.

Das kontroverse Bild des Kaisers Maurikios wird in der späteren Geschichtsschreibung fortgeführt. Johannes von Antiocheia hat wohl als erster solche Legenden übernommen, doch läßt sich wegen der fragmentarischen Überlieferung der volle Umfang nicht ausmachen.²¹ Georgios Monachos im 9. Jhd. vereinigte die Schilderung der Geldver-

Antiocheia (fr. 106) und eine Kleinchronik an dieser Stelle benützt (Chr. 1/13 ed. Schreiner). Vgl. auch Th. Olajos, *Quelques remarques sur les événements des dernières années de la guerre avaro-byzantine sous l'empereur Maurice*, in: *From Late Antiquity to Early Byzantium*, ed. V. Vavrinek, Prag 1985, 161–165.

13. Theoph. Simok. 269, 5–273, 11 (194–196 Übers.).

14. Theophanes 279, 30–280, 9.

15. Theoph. Simok. 263, 10–11.

16. Theophanes 284, 21–285, 4. Der Bericht ist an dieser Stelle ganz unmotiviert, da im Vorausgehenden von Beute und Gefangenen die Rede ist, welche die Römer machten.

17. Theoph. Simok. 305, 19–24 (217 Übers.).

18. Theoph. 285, 4–286, 14.

19. J. Karayannopoulos, *Der frühbyzantinische Kaiser*, in: *Byz. Zeitschrift* 49 (1956) 369–384, bes. 381–382.

20. Theoph. Simok. 294, 11–17 (210 Übers.).

21. In fragm. 218 d (Müller) wird die Geschichte vom sprechenden Christusbild überliefert. Vgl. auch oben A. 12.

weigerung mit den Erzählungen über die Reue des Kaisers und das Gottesurteil zu einer geschlossenen Handlung, zu einem echten Erzählstück,²² das mehr oder weniger getreu andere Historiker übernahmen: Leo Grammatikos,²³ Georgios Kedrenos,²⁴ Michael Glykas,²⁵ Johannes Zonaras,²⁶ und Konstantin Manasses.²⁷ Auch die nichtbyzantinische Geschichtsschreibung kennt überwiegend den geizigen Maurikios. Johannes von Nikiu (um 700) nennt ihn „sehr geizig“ und behauptet, er schätze falsche Leute wegen seiner Geldgier.²⁸ Der Kaiser habe alles Getreide aus Ägypten gekauft und es in Gold angelegt, und ebenso habe er das für die Stadt bestimmte Getreide für Gold verkauft, und deshalb hasse ihn jeder.²⁹ Noch Michael der Syrer im 12. Jhd. vermittelt die Stimmung gegen Maurikios: „Er verachtete die Großen und alle Armeen der Romaier und er gab ihnen keinen Sold“.³⁰

Offensichtlich gab es auch Stimmen, die Maurikios in Schutz nahmen. Die „Syrische Chronik aus dem Jahr 1234“ weist darauf hin, daß Maurikios wegen der Verschwendungssucht des Tiberios einen leeren Staatsschatz vorgefunden habe. „Deshalb war er gezwungen, die Hand zu schließen und sparsam zu sein. Er begann also die Hand zu schließen und wurde deshalb geizig genannt“.³¹ Als Theophylaktos Simokates sein historisches Werk schrieb, war das Bild des geizigen Kaisers schon ziemlich fest verwurzelt. Er sucht dieser Meinung mit dem kühnen Gerücht („es wird berichtet“) zu begegnen, der Kaiser habe seinen Untertanen den dritten Teil der Steuern erlassen.³²

Zu den vornehmsten Aufgaben eines Herrschers zählt die Bautätigkeit. Was wir darüber aus der Regierungszeit des Maurikios wissen, gehört aber wieder überwiegend in das Reich der Legende. Theophylaktos Simokates beschränkt sich auf wenige Zeilen: die Pauloskirche in Tarsos und Zuwendungen zu einer Wasserleitung in Konstantinopel.³³ Die Historizität einer Anlage in Tarsos ist nicht beweisbar.³⁴ Der Hinweis auf die Wasserleitung läßt sich möglicherweise in Verbindung bringen mit einer Stelle in der Chronik des Johannes von Nikiu, demzufolge ein gewisser Aristomachos im Auftrag des Kaisers Aquädukte baute.³⁵

22. Georgii Monachi Chronicon, ed. C. de Boor. Leipzig 1904, 658, 18–661, 12.

23. Leo Grammatikos, ed. Niebuhr, S. 140.

24. Georgios Kedrenos, Bd. I, ed. Bekker, S. 700.

25. Michael Glykas, Migne, PG 158, 512 C.

26. Johannes Zonaras, Bd. 3, ed. Pinder, S. 189.

27. Manasses, ed. Niebuhr, vv. 3541 und 3570.

28. R. H. Charles (Übers.), *The chronicle of John, Bishop of Nikiu*. Oxford 1916, cap. 95 (S. 151, 154). Zu Autor und Werk siehe jetzt A. Carile, *Giovanni di Nikius, Cronista bizantino-copto del VII secolo*, in: *Byzantion. Apheroma ston A. Straton*, Bd. 2. Athen 1986, 353–398.

29. S. 154 ed. Charles.

30. Michael d. Syrer, übers. Chabot, Bd. II, S. 374.

31. *Anonymi auctoris chronicon ad annum Christi 1234 pertinens, interpretatus est I.–B. Chabot*, Löwen 1952, cap. 76 (S. 167). Von der Ausgabenfreudigkeit des Tiberius berichten auch Johannes von Ephesos, III. 11, 14 (Brooks) und Michael der Syrer (übers. Chabot) II, 354; vgl. auch M. Hendy, *Studies in the Byzantine monetary economy c. 300–1450*. Cambridge 1985, 226.

32. Theoph. Simok. 311, 19–20 (S. 221 Übers.).

33. Theoph. Simok. 311, 13–22 (221 Übers.).

34. Theophylaktos Simokates, übers. Schreiner, S. 221 A. 1168.

35. Johannes von Nikiu (wie oben A. 28) cap. 95 (S. 153).

Weitere Nachrichten über die Bautätigkeit bringt erst wieder Theophanes. Er weiß nichts von der Paulos-Kirche in Tarsos und einer Wasserleitung, sondern schreibt dem Kaiser die Vollendung der Kirche der vierzig Märtyrer in Konstantinopel zu.³⁶ Es ist dies die einzige Kirche, die auch bei späteren Autoren uneingeschränkt als Werk des Maurikios gilt. Die Parastaseis Chronikai vermelden nichts über Bauten des Maurikios. Erst das 10. Jahrhundert „entdeckt“ ihn wieder als Bauherrn. Am umfangreichsten sind die Nachrichten in den Patria: die Theodoros-Kirche im Viertel τῶν Σφοδρακίου sowie eine Georgskirche,³⁷ eine nicht näher bezeichnete Kirche mit Altenheim im Viertel τῶν Καριανοῦ,³⁸ wo sich neben einem Bad auch ein Portikus mit Fresken der Taten des Kaisers befunden haben sollen,³⁹ das Myrokeratu-Kloster⁴⁰ sowie drei Paläste.⁴¹ Man könnte, ohne auf die Frage der Historizität einzugehen, darin ein positives Maurikios-Bild sehen, zumal die Notizen auf mündliche Berichte zurückgehen. Aber Vorsicht ist am Platz: die Patria sind ein Panoptikum der Kaisergeschichte, in der Maurikios wie Phokos gleichermaßen ihren Platz haben.⁴² Es sollten aber auch die seltsamen Nachrichten über Maurikios in den Patria nicht unerwähnt bleiben, wo er als profaner Bilderstürmer erscheint: Er läßt Statuen am Exakionion und eine unter Konstantin aus Rom herbeigebrachte und an einer Palastapsis aufgestellte Figur entfernen und zerstören.⁴³ Ein bronzenes Rind am Neorion-Hafen, welches einmal im Jahre brüllte und an diesem Tag Unglück brachte, wurde unter Maurikios im selben Hafen vergraben.⁴⁴ Angesichts der wenigen bewußten Zerstörungen, die die Patria vermelden, kommt diesem Zeugnis für devoten Eifer doch eine Bedeutung in der antimaurikanischen Propaganda – oder der Wirklichkeit? – zu.

Der gewaltsame Tod von Kaisern ist keine Seltenheit in der byzantinischen Geschichte.⁴⁵ Die Hinrichtung des Maurikios war jedoch zu einem öffentlichen Schauspiel gestaltet, wie es

36. Theoph. 267, 30; R. Janin, *Les églises et les monastères de Constantinople*, Paris 1969, 483.

37. *Scriptores originum Constantinopolitanarum*, ed. Th. Preger, Bd. 2. Leipzig 1901, 225, 18–19; Janin, *Eglises*, 152–153, der jedoch die Georgskirche nicht berücksichtigt.

38. *Scriptores* 241, 17–20. Janin, *Eglises* 554–555.

39. *Scriptores* a. a. O.; R. Janin, *Constantinople Byzantine*. Paris 1964, 89. Die Fresken und das Bad nennt nur Theophanes 661, 14. Es ist schwer vorstellbar, daß Phokas diese res gestae nicht beseitigen ließ und die Patria deshalb auch darüber schweigen. Georgios Kedrenos I, 694, 20 (Bekker) und Leo Grammatikos 138, 21 (Niebuhr) gehen in ihren Nachrichten auf Theophanes zurück.

40. *Scriptores* 276, 7. Es spricht jedoch manches dafür, daß hier Maurikios mit Markian verwechselt wurde (Janin, *Eglises* 354).

41. *Scriptores* 255, 15 (Sophianai-Palast; vgl. Janin, *Constantinople* 427 und G. Dagron, *Constantinople Imaginaire*. Paris 1984, 321); *Scriptores* 268, 11 (Bryas-Palast; Janin a. O. 146–147; Dagron a. O. 329); *Scriptores* 269, 4 (Damatrys-Palast; Janin a. O. 147–148).

42. Siehe auch Dagron (wie vorausg. Anm.) 315–330.

43. *Scriptores* 181, 1–4 und 257, 3–6; Dagron a. O. 145.

44. Diese Nachricht findet schon in den Parastaseis Syntomoi Chronikai, ed. A. Cameron – S. Herrin, *Constantinople in the Early Eight Century*. Leiden 1984, 60, 18–22 (Nr. 5a), wo die Übersetzung „it was sunk“ kaum richtig sein dürfte. Vgl. auch die Wiederholung der Notiz in den *Scriptores* 196, 14–19, und Dagron a. O. 145.

45. R. Guiland, *La destinée des empereurs de Byzance*, in: Ders., *Etudes Byzantines*. Paris 1959, 1–32.

nicht häufig geschah und welches seine Wirkung auf die Nachwelt nicht verfehlte: Enthauptung der Söhne vor den Augen des Vaters, Ermordung des Kaisers, Aufpfählung der Köpfe (bis sie wegen des Verwesungsprozesses abgenommen werden müssen), während die Körper ins Meer geworfen und angesichts einer staunenden Menge in Chalkedon angespült werden.⁴⁶ Diese Einzelheiten werden auch in der späteren Geschichtsschreibung immer wieder mitgeteilt. Um die Seelengröße des Kaisers herauszustellen, erwähnt bereits Simokates die Amme, welche ihren eigenen Sohn statt des kaiserlichen Prinzen opfern wollte, ein Ansinnen, das der Vater zurückwies, „damit der Mord nicht verfälscht würde“.⁴⁷ Bei Theophanes ist diese Einzelheit um ein rührseliges Detail vermehrt: als der kleine Prinz enthauptet wurde, sei „Milch mit Blut vermischt geflossen“, so daß allen, die es gesehen hatten, die Tränen gekommen waren.⁴⁸

Der heroische Tod hat auch den Hagiographen auf den Plan gerufen. Das Opus ist nur in syrischer Sprache erhalten, geht aber sicherlich auf eine griechische Vorlage zurück.⁴⁹ Es trägt den Titel „Geschichte des heiligen Maurikios, Kaisers der Römer“ und schildert den Gerechtigkeitssinn und die Todesbereitschaft des Kaisers. Unter Hinweis auf die Schwachheit und Nachgiebigkeit der kaiserlichen Maßnahmen, die den Feinden ein Vordringen ins Reich ermöglicht hätten, gelingt Phokas der Umsturz. Die Szene um den jüngsten Sohn ist zu einem Dialog zwischen Kaiser und Amme umgestaltet. Maurikios aber fällt nicht unter der Hand eines simplen Henkers. Sein Ende ist von einem gleichsam filmwirksamen Effekt umrahmt: „Phokas und seine Großen ließen einen Kahn herbeischaffen und verteilten Holz darin. Sie gossen Naphta auf das Holz, führten dann Maurikios, die Hände auf den Rücken gebunden, heran und stellten ihn in die Mitte des Bootes. Sie zündeten das Holz an und schickten das Boot aufs Meer. Es entstand ein großes Feuer. Es verbrannte die Fesseln, die seine Hände zusammenbanden. Er hob sie hoch zum Himmel und sagte Gott mit lauter Stimme Dank, daß er ihn einer solchen Gnade gewürdigt habe“. Das Volk stand aber nicht am Ufer. Es war zu Hause geblieben und hörte aus der Ferne die Lobgesänge des Kaisers.

In die große Tragödie ist die Gestalt des Maurikios aber nicht eingegangen. Obgleich die Verwendung byzantinischer Themen in der Literatur der Neuzeit noch fast gänzlich der Aufarbeitung harrt, haben sich, scheint es, eher unbekannte Autoren mit dem Stoff abgegeben.⁵⁰ Nach einem Text von Adriano Morselli schuf Domenico Gabrieli 1682 eine Oper „Il Maurizio“. Gregor Knapski schrieb 1610 eine Tragödie über den Kaiser. Jakob Keller, Lehrer am Münchner Jesuitenkolleg (1626–1628), hatte 1613 eine „Tragödi von Mauritio, dem römischen Kaiser“ verfaßt. Jakob Mason (1606–1681), eher durch seine Schriften zur Rhetorik bekannt, hinterließ einen „Mauritius Orientis Imperator“.

46. Theoph. Simok. 304, 17–305, 19 und 306, 12–307, 4 (216–218 Übers.).

47. Ibid. 305, (12–17 Übers.).

48. Theophanes 290, 9–11.

49. Ediert von R. Graffin – F. Nau, in: *Patrologia Orientalis*, Bd. 5. Paris 1910, 773–778. Der Bericht ist erstmal ausgewertet von J. Wortley, *The Legend of the Emperor Maurice*, in: *Actes du XVe Congrès Intern. d' Etudes Byzantines*. Bd. 4. Athen 1980, 382–391.

50. Die folgenden Angaben stützen sich auf die ungedr. Kandidatendissertation von Raja Jordanovna Zaimova, *Bulgarskijat aspekt na balkanskata tema v zapadnoevropoejskata literatura i teatr (XVI–XVII v.)*. Sofia 1987. Ich danke Frau B. Tăpkova-Zaimova für das Entgegenkommen, die Arbeit einsehen zu können.

Die Legende, unterstützt von Wünschen und Hoffnungen, bestimmt das Bild einer Epoche in der Nachwelt. Aber vermag der Historiker immer zu sagen, wo Wirklichkeit und Legende zu trennen sind?

IMRE H. TÓTH (Szeged)

Constantine and Patriarch Photius

In our paper, we intend to outline the relationship between St. Constantine, the inventor of Slavic script, and Photius, the famous Patriarch of Constantinople.

Even today, views on the mutual relationship between these two important representatives of 9th century Byzantine scholarship differ quite significantly.

Certain scholars draw mainly on the account of Anastasius Bibliothecarius and see in St. Constantine not only a close friend and a reliable follower of the Patriarch but also a dedicated representative of his interests.

Others claim that because of Photius's commitment to certain heretic beliefs, St. Constantine became alienated from his former friend to such an extent that their relationship eventually became hostile.

When trying to resolve the issue, we must turn primarily to available contemporary sources.

Much to our surprise, contemporary Slavic sources, most importantly the so-called *Pannonian Legends* which deal with the lives of St. Constantine and Methodius, hardly touch on this issue. Perusing the surviving Latin sources, we find that Anastasius Bibliothecarius is the only author ever to mention the friendship between Constantine and Photius. This obvious shortage of sources explains why scholars tend to come to their conclusions from such *indirect sources* as the events of Constantine's and Photius's lives or the analysis of the facts of ecclesiastical policy and cultural history.

The events of Constantine's life have been preserved in the *Constantine Legend*, one of the collection known as the *Pannonian Legends*.

The legend, which was partly edited by Constantine's brother Methodius after the death of the former, probably dates back to the period between 869 and 886. Even this excellent source mentions Photius's name only at one point. In Chapter 4 of the Legend, which discusses Constantine's studies in Constantinople, we find the following:

In three months he mastered grammar and began other studies. He studied Homer and geometry with Leo, and dialectics and all philosophical studies with Photius; and in addition to that, rhetoric and arithmetic, astronomy and music, and all the other Hellenic arts.¹

As we can see, the masters introducing the talented youth into the secrets of *enkyklios paideia* [=septem artes liberales] were none other than Leo, the mathematician, and Photius, the future Patriarch.

1. M. Kantor: *Medieval Slavic Lives of Saints and Princes*. Ann Arbor 1983. 31.

By Christmas 858, Photius, who started out as a high-ranking secular official of the Byzantine Empire, made it all the way to the seat of the Patriarch, taking all the intermediary offices leading to that supreme position within just one week.

It is difficult to establish with absolute certainty where Leo and Photius taught Constantine. It is widely debated whether the Constantinople college, the Magnaura School, which was reorganized by Theodosius II, operated before 858. It is a well known fact that Theodosius appointed Leo the mathematician as a professor of mathematics in the Church of the 40 Martyrs, providing him with regular salary directly from the Treasury. The famous professor taught in this church until he was appointed as the Metropolitan of Thessalonica. Following the defeat of the Iconoclasts, he returned to the capital, but we have no information as to his activities before the founding of the college by Bardas (863). As a working hypothesis, we may accept Professor D. Angelov's view and assume that Leo returned to Constantinople after 843 and he continued his work as a teacher of the Magnaura School.² Here Photius, the famous scholar and outstanding professor was one of his fellow teachers. Among their students, we find the young Constantine as well.

As we are primarily interested in the person of Photius, it seems necessary to give a short account, based on the most recent literature in the field, of the views on the founding figure or the first Byzantine Renaissance.

It is beyond any doubt that Photius, the founder and spiritual leader of the new Byzantine literary trend, was a personality of astonishing diversity: a cunning and ambitious politician and ecclesiarch, a tolerant but sophisticated literary critic, and most definitely an inspiration for Constantine and Methodius. The modern literature of the field emphasizes his „congenital” talent for teaching. His activity as a professor is far more impressive than his originality as a philosopher, although even this latter is not without interest for the history of philosophy.

Ever since J. Hergenröther, modern literature has been keen to underline that Photius, in complete agreement with Ioannes Damascenus, favored Aristotle to Plato.

One of the most significant features of Photius's personality is his sober tolerance with which he evaluates the antique literary heritage. He appreciates antique rhetorical prose, even though he refuses both the poetry of that age, which he finds heavily burdened with heathen mythological elements, and Plato's philosophy, which he considers much too mystical and often obscure. He adamantly refuses the theoretical realism of the concepts of genus and species. He lays special emphasis on logic in his philosophy. Another of his characteristics is his peculiar sort of rationalism. Even though he was oftentimes accused of paganism, Photius's thought is characterized by two particular features: his adherence to the teachings of the Church, and his devotion to the tradition of reason, which helped him avoid the mysticism of the Neoplatonic school. When we deduce these features from Photius's sober tolerance, we must also mention another, equally important one of his characteristics, which nevertheless seems to stem from the former: his utilitarianism, which was one of the motivating principles behind his actions at all times. These are the peculiarities of Photius's character that are most often emphasized in modern scholarship, and, as S. S. Averincev, the

2. Ангелов: История на Византия. I. часть. София 1976. 358.

excellent scholar of the history of Byzantine philosophy concludes, these are the features that his followers and students must have also shared.³

Photius was truly a devoted educator. His activities as a teacher were not in the least confined to the opportunities provided by „organized instruction”; in fact, his students were always welcome to visit his home, where they frequently discussed philosophical questions, thus creating a peculiar „literary salon” of sorts in the capital of the Empire.

In the foreword of an account of the 7th Synod of Constantinople, which was prepared by Anastasius Bibliothecarius for Pope Hadrian II, we find further information concerning Photius the educator and his expectations of his students.

This foreword mentions that several of Photius’s students came from well known families. However, Anastasius Bibliothecarius also draws our attention to something that is not at all flattering to the Patriarch. The learned scholar and professor, we are told, required his students – mostly the ones leaving for foreign lands – to sign a declaration written in their own hands stating that they have no other faiths (fides) than their master, Photius himself.⁴ Without discussing in what Photius’s own faith exactly lay, we must note that, before the commencement of their foreign missions, Constantine and Methodius were also required to write and sign such a declaration.

Photius was also known to raise his followers (e.g. Aretas) into high offices. Yet not even one reference is to be found in the Constantine Legend to Photius as a sponsor or supporter of Constantine’s missionary enterprise.

This is what we read about the Arabian mission in Chapter 6 of the Constantine Legend:

Having convened a council, the Emperor summoned Constantine and said to him...⁵

The Emperor convened a council, which probably suggested that he should send Constantine on a mission to the Arabs.

Dating the Arabian mission to 855,⁶ we may conclude that during this period – in the years after 851 – Photius was not a professor of the imperial university/college any more. As a high-ranking state official, a Protoascretis, he must have had significant influence in the court council. Yet we hear nothing of him in the Legend.

At the time of the appointment of the members of the Khazarian mission (around the summer of 860), Photius already held the office of the Patriarch, which means that he must have had a say in the appointment of the members of the mission; the Legend still fails to mention his name. The same may be said later of the Moravian mission. On this occasion, the Emperor convened the council again, and Constantine was also invited to participate in the discussion; yet again, the name of the Patriarch is never mentioned.

3. Аверинцев, С. С.: *Философия VIII–XII вв.* Под редакцией З. В. Удальцовой и Г. Г. Литаврина. Москва, 1989. 43–44.

4. F. Grivec – F. Tomšič: *Constantinus et Methodius Thessalonicensis. Fontes.* Zagreb 1960. 66.

5. M. Kantor: *Op. cit.* 35.

6. F. Grivec: *Konstantin und Method. Lehrer der Slaven.* Wiesbaden 1960. 40. F. Grives – F. Tomšič: *Op. cit.* 179.

Anastasius Bibliothecarius's letter to Gauderich, Bishop of Veletri, which discusses the search for St. Clement's relics eventually found by Constantine during the Khazarian mission, also lacks any reference to the name of Patriarch Photius as one of the organizers of the mission.

However, Gauderich's so-called *Italian Legend* [*Legenda Italica*] does mention that Emperor Michail III conferred with the Patriarch just before the commencement of the Khazarian mission. Although the name of the Patriarch is not given in the Legend, we know from other sources that at that time the office of the Patriarch was held by Photius:

Tunc imperator simul cum patriarcha consilio habito, prefatum Philosophum advocans... transmisit illuc.⁷

Even though the Constantine Legend fails to mention Photius's role in appointing Constantine for the mission, the Italian Legend seems to be able to convince us that Photius did play a role in appointing Constantine for at least the Khazarian and the Moravian missions.

We have no reason to believe that the author did not know about this; in fact, his silence concerning Photius's cooperation seems intentional. The relationships are those of ecclesiastic policy. Fully aware of the relationship between Photius and the Papal Court in Rome as well as of the standpoint taken by the Pope regarding the Patriarch, the author neglected to mention Photius's name in order to avoid the disapproval of Rome. Besides, he also had solid tactical reasons not to mention Photius, since at the Synod of Constantinople held during the fall of 867, Photius dethroned Pope Nicholas I. Preserving one segment of the historical truth, the author of the Constantine Legend mentions Photius only as Constantine's teacher, a learned scholar well known and well respected even in Rome.

Constantine, although a follower of his teacher in many respects, never accepted the teachings of Aristotle; rather, his philosophy was primarily influenced by Leo, who himself was a Neoplatonic. It was through St. Gregory of Nazianzus that Constantine became acquainted with certain Neoplatonic ideas. Still, many of his actions and comments seem to find their explanation in Photius's influence. These are the following:

1. The dogma (*fides*) attributed to Photius by Anastasius Bibliothecarius may refer to the so-called Filioque problem. Photius believed and taught that the Holy Spirit, as the third person of the Holy Trinity, takes its origin only from the Father and not from the Son. This is what the Patriarch claims in his Patriarchal Encyclical Letter issued in 866 as well as in his 885 treatise entitled *Mystagogia*. Constantine and Methodius also shared this view, which bothered certain representatives of the Frankish clergy to such an extent that they actually reported the two brothers to the Popes of Rome. Despite such reports, they were never prosecuted by the Papal Court as heretics, since the Filioque dogma was only declared official by Rome as late as 1014. It might be that Constantine became acquainted with Photius's teaching when still in college, and he may have been one of the students who actually signed the declaration required by their professor.

7. F. Grivec – F. Tomšič: Op. cit. 59.

2. One of the most fundamental teachings of Photius treated the matter of man's free will (*liberum arbitrium*). He believed that God attributed man with intelligence and free will.⁸ This view is quite obviously one of the underlying principles of the introductory section of the *Methodius Legend*, and, as we remember, this is the part of the Legend which is attributable to Constantine with significant certainty.⁹ Constantine himself also emphasizes that God gave man three things: his soul, his mind, and his free will.¹⁰

3. Chapter 4 of the Constantine Legend describes the young scholar's attachment and dedication to science, the final aim of which is to regain the honor and wealth of the ancestors of humankind, that is, the primordial state of Adam and Eve: their yearning for perfection and their approach of God:

... for me nothing is greater than learning. Having acquired knowledge. Through it I wish to seek the honor and wealth of our ancestors.¹¹

Although it is beyond any doubt that this statement of Constantine's demonstrates the influence of St. Gregory of Nazianzus, they are nevertheless related to Constantine's master's words emphasizing the importance of science as well:

Der Größte Theil der Menschen strebt nach Reichtum und irdischen Gütern.

...erdene Seelen streben vor Allem der Weisheit nach, die unvergängliche Schätze verleiht... Durch diese Weisheit werden die Sinne der Seele geübt, mit Sicherheit Gutes und Böses zu unterscheiden.¹²

These thoughts of Photius's, surviving in his collection of philosophical lectures entitled *Amphilochia*, may not have been entirely original, yet they may have had the capacity to influence some of his more talented students, and, among them, the young Constantine.

4. In the Preface (*Proglas*) to the Gospel translations, which was written in verses most probably by Constantine, the poet emphasizes the great importance of books. The soul, if deprived of books, is in effect dead:

...Besides, the soul of man, if deprived of books, is dead.¹³

8. J. Hergenröther. Photius. II. Regensburg 1867. 441.

9. F. Grivec: Op. cit. 211,222.

10. F. Grivec – F. Tomšič: Op. cit. 215.

11. M. Kantor: Op. cit. 32–33.

12. Quotes J. Hergenröther. Photius I. Regensburg 1867. 325–326.

13. П. Динев – К. Куев – Д. Петканова: Христоматия по старобългаристика литература. II-о издание. София 1967. 52.

Constantine's high respect and extraordinary affection for books was probably also influenced by Photius, who himself compiled an anthology entitled *Myriobiblon*. Photius, when eventually in exile, complained of nothing but the lack of books.¹⁴

5. Finally, we must mention the hypothesis that Constantine, when translating the Bible, probably utilized the basic principles expressed by Apostle Paul in Chapter 14 of his *First Letter to the Corinthians*. These basic principles touch on such issues as meaningful speech, the power manifested in words, and clear and understandable expression. These views are reflected, among others, in Constantine's Venetian dispute, in his prose preface to the Gospel translations, as well as in his already mentioned verse preface (*Proglas*) to the same, where the author actually mentions by name Apostle Paul as the source of the principles he followed. Certain scholars suggest that Photius's view of Apostle Paul may have inspired his one-time student in his translation of the Gospels.¹⁵

In his previously mentioned letter to Pope Hadrian II, Anastasius Bibliothecarius mentions Constantine, his personal acquaintance, as a man who leads a righteous and holy life. He also mentions that this man of righteous and holy life was the best friend¹⁶ (*amicus fortissimus*) of Photius. Still, he relates the story of a dispute between the two. The dispute can be dated to the time when Ignatius still held the office of the Patriarch, but Photius's position as a professor of the Magnaura School was probably already taken by his friend and one-time student, Constantine.

The matter of disagreement between the friends was Photius's judgement of Patriarch Ignatius, a man he much despised. Photius, a learned man, when examining Ignatius's reply, propagated the errant belief (error) or the misconception (*propositio*) that every human being has two souls. Photius had no intention to insult anybody with his statement; his only goal was to shake the reputation of Ignatius, who objected to secular science and who preferred the ascetic ideal of life in the seclusion of a monastery.

However, Photius failed to achieve his aim; even many of his closest friends openly criticized him both for his teaching and for his intention.

Before we move on, let us attempt to determine upon what theories and principles Photius based his hypothesis.

Several possible answers are to be considered.

Photius was widely known as a follower of Aristotle's philosophy; thus it is only logical to look for the source of this view in the teachings of the Stageirite.

We do find a similar duality in Aristotle; however, the Philosopher locates this duality within the soul and defines it as a duality of the mind (*νοῦς*). The soul contains two minds, one passive (*νοῦς παθητικός*), and one active and creative (*νοῦς ποιητικός*).¹⁷ The active mind is of divine origin and is immortal.¹⁸ Based on the aforesaid, we may confidently eliminate Aristotle as a possible source of Photius's theory.

In trying to identify the source, J. Hergenröther suggests the following:

14. R. Dostálová. *Byzantská vzdělanost*. Praha 1990. 63.

15. R. Dostálová: *Op. cit.* 63.

16. F. Grivec – F. Tomšič: *Op. cit.* 66.

17. Aristoteles: *A lélekéről*. Fordította Förster Aurél. Budapest 1915. 76–77. (*De anima* 430a 10–25).

18. Halasy – Nagy József: *Az antik filozófia*. Budapest 1934. 263.

1. The Platonic trichotomy: the presence of pneuma, psyche, and animal soul.

2. The Manicheist's dualistic view of the good and the evil soul.

J. Hergenröther emphasizes, however, that Photius was neither a Manicheist, nor a Platonist. Thus, we must discharge both of these hypotheses.¹⁹

A possible source may have been the teaching of Numenius of Apamea, who worked between 160 and 181 and who was one of the spiritual predecessors of Plotinus. The Apamean philosopher, who started out from Pythagoreism and gradually became a Neoplatonist, held that human beings have two souls: „one intelligent and one non-intelligent”, which are present in everybody.²⁰ It is highly probable that it was Numenius's dualism that Photius had in mind when he tried to provoke the Patriarch.

We must not forget that the probleme was originally raised merely as a matter of strictly theoretical importance. The solution of a philosophical problem required Ignatius's reaction. Photius and his students often discussed similar topics, oftentimes in Photius's own home. This time, however, the outcome of the discussion caused unpleasant moments and brought severe scolding to the future Patriarch; several years later, simply because of the question raised, he was still unpopular with monks and clergymen alike. Constantine himself was also astonished at Photius's action, since he raised indignation in many and he offended the faith of even more. The young scholar compared his master's teaching to an arrow and said that he had injured human souls by raising the question of psychological dualism.

Constantine considers Photius's procedures as a manifestation of secular wisdom, which was already condemned by Apostle Paul as useless for faith (Romans 1:22; Corinthians 1:6–7).

Constantine, who Theophylactus of Ochrid believed to be equally adept at external (secular) philosophy and internal philosophy (theology), held that philosophy was merely the means and not the purpose itself. His soteric philosophy was based on faith, at least this is what one of his comments seems to imply:

„He entrusted also to them the faith without which none can live eternal life.”²¹

In Constantine's system of values, the first place was taken by the thoughts of approaching God and becoming like him. True philosophy is designed to help this endeavour. Consequently, Constantine held that philosophy was the servant of theology; Photius himself was of the same belief,²² although he seems to have forgotten about it at that one instant.

Astonished at Photius's procedure, Constantine accused his professor of blindness: the eyes of his wisdom were so much blinded by the smoke of avarice and hatred that he could not see the truth any longer.²³

19. J. Hergenröther: *Fotius*. III. 446.

20. F. Ueberwegs. *Grundriss der Geschichte der Philosophie* I. Die Philosophie des Altertums. XII. Auflage. Berlin 1926. 521. Magyary Zoltáné, Techert M.: *A hellén újplatonizmus története*. Budapest 1941. 109–110.

21. M. Kantor: *Op. cit.* 61.

22. J. Hergenröther: *Fotius* I. ... 326.

23. F. Grivec – F. Tomšič: *Op. cit.* 66–67.

In making this comment, Constantine also expressed his opinion that not only had Photius challenged his opponent, the noted philosopher was also motivated to do so by greed and his hatred towards the Patriarch.

It is fairly probable that this incident marks the beginning or the period through which the two friends became alienated from each other, although Constantine never joined those openly criticizing the Patriarch.

One of the teachings for which the 8th Synod of Constantinople prosecuted Photius was his teaching of the two distinct souls.²⁴ This shows that Constantine's disapproval was more than personal criticism. Of course, Photius, who died in Rome on 14th February, 869, could not participate in the Synod session rejecting his teachings; however, several members of the Synod participating in that procedure may have known of the heated debate between Photius and Constantine. It is also probable that Symeon Magister had some part in recalling some of the details of the actual debate, even though he was not fully aware of its philosophical significance.²⁵ Consulting the sources and considering the information included therein allows us to conclude that Constantine and Photius were very close friends at a specific time during their lives. Because of Photius's provocation of Ignatius, this friendship between Photius and Constantine may have grown colder, yet we have no reason to believe that it actually turned into hostile feelings on either side. While, on the one hand, Constantine probably respected his one-time teacher well enough not to allow their relationship to deteriorate in such a manner, Photius's sense of tactics, on the other hand, may have acted much to the same effect.

24. J. Hergenröther: *Photius III.* ... 441.

25. J. Hergenröther: *Photius III.* ... 444–445.

Contribution à la question des réminiscences classiques chez Théophylacte Simocatta (Théophylacte et Callimaque)

Toute oeuvre littéraire contient en elle-même des éléments originaux et d'autres liés à la tradition. Dans la littérature byzantine, le rôle de la tradition revêt une importance primordiale. L'auteur du traité fondamental de l'histoire littéraire byzantine, H. Hunger, n'insiste pas sans raison sur le rôle essentiel de l'influence de la tradition antique tantôt dans des chapitres, traitant des genres littéraires, des deux volumes de sa monographie,¹ tantôt dans son article examinant cette question au point de vue doctrinal.²

Ce qui en général est vrai en ce qui concerne les oeuvres des écrivains byzantins, très proches des traditions antiques, se vérifie encore plus pour l'oeuvre de Théophylacte Simocatta,³ qui, étant enclin à un style excessivement rhétorique,⁴ puise plus souvent que d'autres dans les tournures et les expressions des prédécesseurs grecs choisis comme modèles. Les éditions critiques de deux oeuvres secondaires de notre auteur, celle des *Lettres*⁵ et celle du *Dialogue sur la prédestination*⁶ insèrent dans un tableau les passages qui passent pour parangons. Quant à sa troisième oeuvre secondaire, connue sous le titre *Quaestiones physicae*, l'appareil critique de l'édition moderne⁷ enregistre presque tous les endroits qui peuvent avoir des passages parallèles. En ce qui concerne l'*Histoire Universelle (Historiae)*, l'oeuvre principale de Simocatta, on n'a pas à sa disposition une liste des modèles littéraires,

1. H. HUNGER, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner* I., II., München 1978.

2. H. HUNGER, *On the Imitation (Μίμησις) of Antiquity in Byzantine Literature*: Dumbarton Oaks Papers 23–24 (1969–1970) 15–38.

3. Dans les ouvrages, publiés durant les dix dernières années, la forme Simokates (latinisante: Simocata) est la plus admise. Dans cet article, je suis l'orthographe traditionnelle sans refuser en principe la nouvelle forme.

4. Voir entre autres G. ZANETTO, *Alcuni aspetti dello stilo delle Epistole di Teofilatto*: Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 32.3 (XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Wien 1981, Akten II 3.) Wien 1982, 165–174; TH. OLAJOS, *Quelques remarques sur le style de Théophylacte Simocatta*, ibidem p. 157–164. Sur la question des modèles littéraires de notre auteur cf. TH. OLAJOS, *Les sources de Théophylacte Simocatta historien*, Leiden–New York – København–Köln 1988, 13–14.

5. *Theophylacti Simocatae Epistulae*. Edidit I. (G.) ZANETTO, Leipzig 1985 (par la suite Zanetto), 68–71.

6. *Theophylactus Simocates, On Predestined Terms of Life*. Greek Text and English Translation by CH. GARTON and L. G. WESTERINK, Buffalo (New York) 1978, 40–42. G. ZANETTO, *Theofilatto Simocatta: De vitae termino*, Napoli 1979 ne m'a pas encore été accessible.

7. *Teofilatto Simocata, Questioni naturali*. A cura di L. MASSA POSITANO, Napoli 1965 (par la suite Massa Positano), 1–38.

dressée avec une exigence de totalité, mais, mis à part les notes infrapaginales dans l'édition critique,⁸ quelques autres ouvrages attirent également l'attention à bon nombre de réminiscences.⁹ Au lecteur de ces enquêtes se pose cependant la question, controversée aujourd'hui encore, de savoir si Callimaque se trouve parmi les auteurs dont les réminiscences ont influencé la rédaction théophylactienne, en la nuancant, lui donnant la patine du temps et en la marquant de l'empreinte du classicisme. Peut-être réussirons-nous à donner une solution définitive au problème, et ainsi pourrons-nous mieux faire le portrait de Théophylacte quant à ses liens avec la tradition littéraire.

L'un des interlocuteurs du dialogue dans les *Quaestiones physicae* (1, p. 13,7-8), Polycrate demande une explication sur l'incombustibilité du diamant. Le deuxième personnage, Antisthène déclare qu'il répond volontiers à la question car elle témoigne d'un intérêt certain pour la science, et ajoute: „Je ne cacherais rien de beau à un ami, obéissant en cela aux paroles du Cyrénéen” (φιλω γάρ μηδὲν ἄγνωστον ἔχοιμι καλὸν τῷ Κυρηναίῳ πειθόμενος). Dans les éditions, le dialogue de la Philosophie et de l'Histoire personnifiées est imprimé à la tête de l'oeuvre historique de Théophylacte. Au début du dialogue (2, p. 20, 9-11), la première s'enquiert de la réviviscence de l'historiographie à Byzance après une période de léthargie survenue durant le règne de Phocas. L'Histoire exprime sa bonne volonté de renseigner son interlocutrice et dans ce contexte affirme: „Puisque le Cyrénéen et moi-même sommes du même avis, je ne cacherais rien de ce qui est beau” (μηδὲν γάρ ἄγνωστον ἔχοιμι καλόν, ὥς ἔμοιγε καὶ τῷ Κυρηναίῳ δοκεῖ).

Nul doute que par le vocable „le Cyrénéen” (ὁ Κυρηναῖος) Théophylacte fait allusion à l'opinion d'un personnage réel, bien connu dans les milieux littéraires byzantins. Dans l'édition critique des *Quaestiones physicae*, L. Massa Positano n'essaie même pas d'identifier l'auteur de la citation. Les éditeurs savants de l'*Histoire Universelle* de Théophylacte, Carolus de Boor et Peter Wirth, donnent quant à eux une réponse évasive en pensant que le „Cyrénéen” peut être identifié soit à un disciple de Socrate, Aristippe, soit au célèbre poète et littérateur de l'époque alexandrine, Callimaque.¹⁰ Cette prise de position indécise est la manifestation d'un débat datant de plusieurs siècles, et non clos de nos jours.

C'est en 1598-1599, ensemble avec le texte grec des *Quaestiones physicae*, édité par Ianus Gruterus que Iacobus Kimendocius a publié la traduction en latin et les commentaires de l'oeuvre théophylactienne.¹¹ Dans son commentaire, Kimendocius a proposé l'iden-

8. *Theophylacti Simocattae Historiae*. Edidit C. DE BOOR. Editionem correctiorem curavit explicationibusque recentioribus adornavit P. WIRTH, Stuttgartiae 1972 (par la suite Boor-Wirth), passim.

9. *Theophylaktos Simokates, Geschichte*. Übersetzt und erläutert von P. SCHREINER, Stuttgart 1985 (par la suite Schreiner), 394-395; S. LEANZA, *Citazioni e reminiscenze di autori classici nelle opere di Teofilatto Simocatta* (par la suite Leanza): *Studi classici in onore di Q. Cataudella II.*, Catania 1972, 573-590; TH. NISSEN, *Das Prooemium zu Theophylakts Historien und die Sophistik: Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* 15 (1939), 3-13; etc.

10. BOOR-WIRTH p. 333.

11. Sur cette ancienne édition voir MASSA POSITANO p. X et ZANETTO p. XXIX.

tification du Cyrénéen de Théophylacte avec Callimaque.¹² En revanche, dans l'*editio princeps* des *Historiae* (Ingolstadii 1604), Iacobus Pontanus a suggéré le nom d'Aristippe à propos du „Cyrénéen”.¹³ Le débat s'est poursuivi au XVIIIe siècle, lorsque par exemple Ioh. Aug. Ernesti, dans son édition de Callimaque (1761), attribue à l'auteur de l'époque alexandrine la citation reproduite par Simocatta, alors que Tiberius Hemsterhusius l'attribue au disciple de Socrate.¹⁴ Au XIXe siècle les chercheurs n'ont pu non plus proposer une solution unanime à cette question. Pour ne nous limiter qu'à un exemple, en 1835 Jo. Franc. Boissonade penche pour Callimaque¹⁵ tandis qu'un an plus tard, Gottfried Bernhardt prêche à Aristippe ladite citation.¹⁶ Durant les dernières décades, la plupart des chercheurs, comme O. Veh (1957),¹⁷ K. A. Osipova (1957),¹⁸ S. Leanza (1972),¹⁹ H. Mihăescu (1985),²⁰ P. Schreiner (1985),²¹ avancent le nom d'Aristippe comme étant l'auteur de la citation reproduite par Théophylacte. Seul M. Whitby a préféré Callimaque (1986).²²

Pourtant, partant de ce qui va suivre, tout parle en faveur de la dernière opinion minoritaire et il semble qu'il n'y ait plus vraiment place à ce débat.

La prise de position favorisant Aristippe est développée avec plus de détail chez Leanza²³ qui argumente ainsi: „Mi par certo che Teofilatto alluda qui ad Aristippo di Cirene, anche se il Boissonade pensa trattarsi piuttosto di Callimaco ... Faccio rilevare che in *Diogene Laerzio* II, 85, in *Strabone* XVII,3, 22, in *Plutarco* Moral. 1089 'il Cireneo' per antonomasia è Aristippo, κυρηναϊκή φιλοσοφία è il suo sistema filosofico e οἱ Κυρηναϊκοί sono i discepoli e i seguaci di Aristippo”.

12. L'avis de Kimendocius est cité dans: *Theophylacti Simocattae Quaestiones physicas et Epistolas ad codd. recensuit versione Kimendociana et notis instruit Jo. Franc. Boissonade*, Parisiis 1835 (par la suite Boissonade), 176.
13. L'avis de Pontanus est également lisible chez BOISSONADE 176.
14. G. BERNHARDY, *Theophylactus: Jahrbücher für wissenschaftliche Kritik*. Jahrgang 1836 I. 441–470 (par la suite Bernhardt) donne un compte-rendu détaillé sur l'édition de Boissonade et sur l'édition suivante: *Theophylacti Simocattae Historiarum libri octo*. Recognovit I. BEKKERUS, Bonnae 1834. Dans la colonne 447, ce compte-rendu parle de la prise de position d'Ernesti et de Hemsterhusius.
15. BOISSONADE 176
16. BERNHARDY 447.
17. O. VEH, *Untersuchungen zu dem byzantinischen Historiker Theophylaktos Simokattes: Wissenschaftliche Beilage zum Jahresbericht 1956–57 des Human. Gymnasiums Fürth i. Bay.*, Fürth 1957 (par la suite Veh), 6.
18. *Feofilakt Simokatta, Istoriija. Vstupitel'naja stat'ja* N. V. PIGULEVSKOJ. Perevod S. P. KONDRAT'EVA. Primečanija K. A. OSIPOVOJ. Moskva 1957, 195.
19. LEANZA 574, 586.
20. *Theophylacti Simocattae Historiae*. Dacoromanice vertit, prolegomenis indicibusque instruit H. MIHĂESCU, București 1985, 17.
21. SCHREINER 239–240.
22. Michael and Mary WHITBY, *The History of Theophylact Simocatta. An English Translation with Introduction and Notes*, Oxford 1986 (par la suite Whitby), 3.
23. LEANZA 574. SCHREINER 239–240 reproduit sommairement l'argumentation de Leanza.

La vérité est cependant qu'aucun des passages cités par Leanza n'utilise l'expression „le Cyrénéen” dans la même fonction et dans le même contexte que Théophylacte. Le terme au pluriel Κυρηναῖοι (Strabon) et Κυρηναῖοι (Diogène Laerte, Plutarque), présente les adeptes de l'école philosophique cyrénéenne, ἡ κυρηναϊκή φιλοσοφία (Strabon) soit les énumérant individuellement par leur nom, soit dans leur ensemble.²⁴ Il existe là une différence fondamentale par rapport à la terminologie de Théophylacte qui désigne une seule personne par la forme ὁ Κυρηναῖος au singulier. Le „Cyrénéen” au singulier ne désigne Aristippe que chez Lucien (*Vitarum auctio* 12), mais cela a, semble-t-il, échappé à l'attention de Leanza et des autres spécialistes.²⁵ Toutefois cette précision de l'antique Voltaire ne démontre pas non plus une analogie convaincante avec les passages en question chez Simocatta. Dans le dialogue satirique de Lucien il s'agit d'une vente aux enchères, où des philosophes ayant différentes conceptions de la vie sont vendus comme esclaves, et „le Cyrénéen” est en état d'ivresse, il ne dit rien (et encore moins n'écrit); le subtil Hermès, qui fait la vente, informe les acheteurs sur son mode de vie plutôt que sur ses révélations écrites ou orales, alors que chez Théophylacte, on peut lire précisément une citation du Cyrénéen.²⁶

Tandis que, d'après ce qui vient d'être avancé, aucune des sources mentionnées parlant d'Aristippe ne peut être considérée comme analogue avec les passages de Théophylacte, un texte apostrophant Callimaque sous l'épithète Cyrénéen peut être rattaché étroitement au commentaire de Simocatta. Dans le lexique d'Oriôn on trouve ainsi écrit pour la définition du mot βροτός: παρά τὸ μείρω μορτός εἴρηται ὁ ἄνθρωπος. Καλλιμαχος: „ἐδείμαμεν ἄστεα μορτοῖ”.²⁷ Ammonios dans son commentaire sur l'oeuvre aristotélicienne *De interpretatione* (2 p. 16 a) explique que divers mots (ou bien ensembles de syllabes) peuvent exprimer cette même chose; les différentes appellations de l'homme (ἄνθρωπος, μέρος, βροτός, μορτός) réfèrent d'une certaine façon à l'articulation segmentée („divisée”) et dans ce contexte dit-il également la citation, attribuée clairement par Oriôn à Callimaque, comme celle qui a son origine dans le Cyrénéen: βροτός δὲ ὡς μορτός καὶ μοιρητός, διὸ καὶ τὸ

24. G. GIANNANTONI, *I Cirenaici*. Raccolta delle fonti antiche, traduzione e studio introduttivo, Firenze 1958 (par la suite Giannantoni), 194–195, 276–277, 334–335, 432–433, 450–451; *Aristippi et Cyrenaicorum fragmenta*. Edidit E. MANNEBACH, Leiden–Köln 1961 (par la suite Mannebach), 33, 56, 86–89.

25. Cf. GIANNANTONI 242–246; MANNEBACH 2, 8, 68–69, 73, 93, 98.

26. Cinq vers de la comédie intitulée „Tyndareos” de l'auteur attique Alexis sont cités par Athenaeus XII p. 510 a; le fragment évoque quel grand luxe et quelles énormes dépenses le banquet d'un homme cyrénéen (ἄνθρωπος Κυρηναῖος) représente. Il est possible que dans le texte une allusion soit recélée à la recherche du plaisir de l'école de la philosophie hédoniste (et d'Aristippe). Toutefois, affirmer que „l'homme cyrénéen” serait identique avec le philosophe lui-même, est loin d'être certain, et même n'est pas vraisemblable. Par conséquent, Mannebach 130 n'intègre pas le passage parmi les *testimonia* d'Aristippe (contrairement à la procédure de Giannantoni 194–195). Cf. encore *Comicorum Atticorum fragmenta*. Edidit TH. KOCK II., Lipsiae 1884, 384 (Alexis fr. 239). Qu'Alexis n'a pas fait entrer en scène Aristippe même dans sa comédie intitulée „Tyndareos”, est étayé par le fragment 36 de sa pièce intitulée „Galateia” (Kock, op. cit. 311= apud Athen. XII p. 544 e f); ici, il est évident que c'est le disciple d'Aristippe (et non pas le philosophe lui-même!) qui figure dans la comédie. Cf. Giannantoni 190–193; Mannebach 2.

27. *Orionis Thebani Etymologicum*. Edidit F. W. STURZ, Lipsiae 1820 (Repr. 1970), 33.

„ἐδείμαμεν ἄσπεα μορτοί” φησιν ὁ Κυρηναῖος.²⁸ Ainsi qu’Ammonios avait abordé la citation de Callimaque comme un extrait du Cyrénéen, Simocatta pouvait faire de même: les deux hommes étant égyptiens, ils puisaient en effet dans l’utilisation lexicale de l’école d’Alexandrie.²⁹ Un passage du néo-platonicien Proclus corrobore le bien-fondé de ce point, c’est-à-dire l’implantation dans la tradition alexandrine de la mode de l’antonomase associant Cyrénéen et Callimaque; c’est le même Proclus qui avant de se retrouver à la tête de l’Académie d’Athènes, avait étudié à Alexandrie.³⁰ Dans son commentaire sur l’œuvre de Platon „*Politeia*” (III 4, p. 391 b), on remarque le passage suivant: ... “Ἐκτορος ἔλξεις περὶ τὸ σῆμα τὸ Πατρόκλου εἴρηται μὲν ὄν καὶ ὑπὸ τῶν παλαιῶν, ὡς Θεσσαλικὸν τι τοιοῦτον ἔθος ἦν (καὶ ὁ Κυρηναῖος μαρτυρεῖ ποιήτης: „πάλαι δ’ἔτι Θεσσαλοῖς ἀνὴρ | ῥυστάζει φθιμένων ἀμφὶ τάφον φονέας”) καὶ ὡς ταῦτα συμπληροῦντα τὴν περὶ τὸν Πάτροκλον ὁσίαν παρειαίηται.”³¹ En Thessalie, une loi soi-disant sacrée ordonnait au vengeur de traîner en rond le cadavre de l’assassin autour de la tombe de sa victime. Ainsi l’antique scolie commentant le 397ème vers du 22ème chant de l’Iliade explique de façon identique la procédure suivie par le thessalien Achille qui traîne le cadavre d’Hector attaché à son char autour de la dépouille de son proche ami Patrocle, assassiné par ce dernier. La scolie dit entre autres: ὁ δὲ Καλλίμαχος φησιν ὅτι πατριὸν ἔστι Θεσσαλοῖς τοὺς τῶν φιλάτων φονέας σύρειν περὶ τοὺς τῶν φονευθέντων τάφους.³² Il ne fait donc aucun doute que la scolie d’Homère cite de „Callimaque”³³ un élément du point de vue de sa teneur identique à celui que Proclus était avec une citation littéraire empruntée à un poète „Cyrénéen”. Ainsi le terme „Kyrēnaios” ne peut encore une fois faire allusion qu’à Callimaque³⁴ chez un auteur formé à l’école d’Alexandrie. Il est intéressant de noter à cet égard

28. Ammonius, In Aristotelis De interpretatione commentarius. Edidit A. BUSSE (Commentaria in Aristotelem Graeca IV 5.) Berolini 1897, p. 38,15–17. Voir encore Callimachus. Edidit R. PFEIFFER I. Fragmenta, Oxonii 1959, Repr. 1965 (par la suite Pfeiffer I.) 354 (Callimachus fr. 467).

29. Les passages relatifs à l’origine égyptienne de Théophylacte sont rassemblés, entre autres, par VEH 5–6. Le rythme de prose de Théophylacte s’est formé à l’école d’Alexandrie: H. USENER le démontre dans *Der heilige Tychon* (Sonderbare Heilige I.), Leipzig-Berlin 1907, 61–80. Sur l’activité d’Ammonios à la tête de l’école d’Alexandrie voir B. BALDWIN, *Ammonios: The Oxford Dictionary of Byzantium* (A. P. KAZHDAN editor in chief), New York–Oxford 1991, 78–79.

30. Proclus faisait deux reprises ses études à Alexandrie; voir Wilhelm von Christ *Geschichte der griechischen Literatur*. Umgearbeitet von W. SCHMID und O. STÄHLIN II 2., München 1925, 1057–1058.

31. *Procli Diadochi in Platonis Rempublicam commentaria*. Edidit W. KROLL I., Lipsiae 1899 (Repr: Amsterdam 1965), 150.

32. *Scholia Graeca in Homeri Iliadem ex codicibus aucta et emendata* edidit Gul. DINDORFIUS. Tomus IV., Oxonii 1877, 299.

33. La scolie commentant le 331ème vers d’Ovide répète en latin l’histoire mythique, relatée en grec par la scolie d’Homère sur l’origine de la loi sacrée thessalienne qui prescrit au vengeur de traîner le cadavre de l’assassin autour de la tombe de sa victime. La scolie d’Ibis commence ainsi: „Callimachus dicit...” (*Ovidii Ibis*. Ex novis codd. ed., scholia vetera, commentarium add. R. ELLIS, Oxonii 1881).

34. PFEIFFER I 407 (Callimachus fr. 588).

qu'un autre érudit appartenant à cette même école, le grammairien Hérodiānos (Περὶ μονήρους λέξεως, ed. A. Lentz, vol. II p. 948), cite lui aussi un vers que l'on peut trouver chez le „Cyrénéen” (παρὰ τῷ Κυρηναίῳ),³⁵ qui est en outre attribué par les experts actuels de façon unanime à Callimaque.³⁶

Peut-être tout cela pourrait suffire à prouver que l'héritier de l'école alexandrine, Théophylacte Simocatta, fidèle à la tradition de son pays, utilisait l'épithète „le Cyrénéen” en référence à Callimaque et faisait allusion au grand maître alexandrin avec ce label d'auteur „Kyrēnaios” lorsqu'il écrivait l'aphorisme suivant: μηδὲν ἄγνωστον ἔχοιμι καλόν. Cependant nous disposons d'autres arguments aussi.

Les antiques scolies sur les drames d'Euripide ne mentionnent pas une seule fois Aristippe et ne le citent plus. Par contre, à ma connaissance, à pas moins de treize reprises ils font référence à Callimaque,³⁷ de telle sorte que personne n' a mis en doute leur authenticité.³⁸ Parmi les treize occurrences, on trouve la plupart du temps (quatre fois) la tragédie intitulée „Hippolytos”, pour laquelle les scolastes établirent un parallèle entre Callimaque et le grand poète tragique.³⁹ Vu cet arrière-plan, il serait difficilement justifiable de mettre en doute l'authenticité d'une autre scolie concernant similairement „Hippolytos” (le 402ème vers de ce dernier), même si selon l'éditeur, „*m(anus) recentiss(ima)*” a écrit ceci dans le manuscrit du Vatican dans les termes suivants: Καλλιμαχος· „ἄγνωστον (sic!) μηδὲν ἔχοιμι καλόν”⁴⁰ Voici donc bien la preuve irréfutable que le Cyrénéen, cité par Théophylacte Simocatta est identique à Callimaque et non pas à Aristippe.

Tout ce qui vient d'être présenté, prouve *de facto* que selon les données dont nous disposons, ce que Simocatta cite dans la parole dite du „Cyrénéen”, est attribuable au célèbre homme de lettres de la période alexandrine. Après l'énumération des arguments objectifs, les

35. *Herodiani Technici reliquiae*. Collegit disposuit emendavit explicavit praefatus est Aug. LENTZ (Grammatici Graeci III.). Tomi II fasciculus posterior, Lipsiae 1870 (repr. 1965), 948, 14–15.

36. PFEIFFER I 396 (Callimachus fr. 557).

37. *Scholia in Euripidem* collegit recensuit edidit E. SCHWARTZ II., Berolini 1891, Repr. 1966 (par la suite Schwartz II), 380–381.

38. Schol. Androm. 445–PFEIFFER I 318 (Callim. fr. 451); schol. Hec. 472–PFEIFFER I 134 (Callim. fr. 119); schol. Hec. 934–PFEIFFER I 421–422 (Callim. fr. 620 a); schol. Med. 1–*Callimachus*. Edidit R. PFEIFFER II. *Hymni et epigrammata*, Oxonii 1953, Repr. 1966 (par la suite Pfeiffer II), 85 (Callim., Epigr. XVII 1); schol. Med. 1334–PFEIFFER I 18 (Callim. fr. 8); schol. Phoen. 134–PFEIFFER I 422 (Callim. fr. 621); schol. Rhes. 29–PFEIFFER I 423 (Callim. fr. 622); schol. Rhes. 342–PFEIFFER II 3 (Callim., Hymn. I 47–48); schol. Troad. 214–PFEIFFER II 22 (Callim., Hymn. IV 112).

39. Schol. Hippol. 11–PFEIFFER I 233 (Callim. fr. 237); schol. Hippol. 33–PFEIFFER I 234 (Callim. fr. 238); schol. Hippol. 146–PFEIFFER II 16 (Callim., Hymn. III 190); schol. Hippol. 979–PFEIFFER I 273 (Callim. fr. 296).

40. SCHWARTZ II 54; PFEIFFER I 421 (Callimachus fr. 620); cf. *Scholia in Euripidem* collegit recensuit edidit Ed. SCHWARTZ I., Berolini 1887 (Repr. 1959), p. V–VI; ce dernier donne la description du manuscrit du Vatican (Codex Graecus Vaticanus 909) qui contient la scolie concernant le 402ème vers de l'Hippolytos. Au lieu du mot ἄγνωστον de la scolie, chez Théophylacte c'est la forme usuelle ἄγνωστον qui figure; mais cela n'a évidemment pas de rapport avec la question qui nous préoccupe.

seuls à être véritablement déterminants, permettez-moi d'attirer votre attention sur un argument en soi d'importance secondaire, mais cependant non négligeable. Les deux meilleurs connaisseurs de l'héritage intellectuel d'Aristippe, G. Giannantoni et E. Mannebach, non seulement n'intègrent pas les propos du Cyrénéen, reproduits par Théophraste parmi les fragments du disciple de Socrate, mais en plus dans les *dubia* („Passi di incerto riferimento ad Aristippo”)⁴¹ ils n'en font même pas mention. Par contre, les deux meilleurs spécialistes de l'héritage littéraire de Callimaque, O. Schneider et R. Pfeiffer, attribuent sans la moindre hésitation à ce dernier l'aphorisme du Cyrénéen,⁴² tel que nous pouvons le trouver chez Théophraste.

Pour conclure, permettez-moi encore une remarque. Tandis que dans l'oeuvre de Théophraste Simocatta, mis à part dans les passages analysés, personne à ma connaissance n'a cherché ailleurs l'influence d'Aristippe, le meilleur connaisseur des „Lettres” théophrastiques, G. Zanetto, croit détecter l'écho du début du 31ème épigramme de Callimaque (*Anthologia Graeca* XII 102,1-2) dans la quatrième ligne de l'épître 65 de Simocatta, acceptant ainsi l'observation faite par Jo. Franc. Boissonade.⁴³

La conscience littéraire n'est pas un phénomène exceptionnel dans le monde hellénique des belles-lettres mais elle ne se manifeste de façon aussi pregnante et déterminante que chez quelques-uns, comme chez Callimaque⁴⁴ qui appartient à la génération des hommes de lettres grecs égyptiens des débuts (née peu de temps après la fondation d'Alexandrie) et chez Théophraste Simocatta, l'auteur de leur dernière génération (précédant tout juste la conquête arabe). Nous aurions certainement un sentiment de vide, si dans l'oeuvre de Simocatta qui imite et cite avec tant de ferveur les ancêtres littéraires, l'écho de son compatriote de la Vallée du Nil ne résonnait point, lui qui d'ailleurs, vu le point ici développé, avait une approche similaire. Après notre modeste investigation, nous espérons que ce sentiment de vide ne se fera plus sentir chez les chercheurs travaillant sur Théophraste.⁴⁵

41. GIANNANTONI 365-431.

42. PFEIFFER I 421 (Callimachus fr. 620). Le fragment figure sous le numéro 422 chez O. SCHNEIDER: *Callimachea* I, II, Lipsiae 1873.

43. ZANETTO 36, 69; BOISSONADE 306.

44. Sur cet aspect de Callimaque voir, entre autres, DEVECSERI G., *A művészi tudatosság Kallimachos költészetében* (*La consapevolezza artistica nella poesia di Callimaco*), Budapest 1941. — Bien entendu, cette conscience artistique s'associe à plus d'imagination créatrice chez l'écrivain-esthète de la période alexandrine que chez l'auteur de la haute époque byzantine.

45. Dans le contexte du premier chapitre des *Quaestiones physicae* théophrastiques, la citation de Callimaque en question parle de ce que l'interlocuteur du dialogue ne cacherait rien de beau „à un ami” (φίλῳ). C'est à cette citation, devenue aphorisme que Luc Notaras réfère dans sa lettre à Gennadios (*Anecdota Graeca* e codicibus regis descriptis annotatione illustravit Jo. Franc. BOISSONADE. Vol. V., Parisiis 1833, Repr. Hildesheim 1962, p. 139), où l'on peut lire „φίλῳ μὴδὲν ἄγνωστον”. La concordance des deux passages pouvait se fonder soit sur ce que Notaras a emprunté la citation à Théophraste, soit sur ce que déjà dans la formulation primitive de Callimaque pouvait figurer le mot φίλῳ ou bien le desideratum de révéler à un ami tout ce qui est beau. Si cette dernière conclusion s'avère juste, le texte du fragment de Callimaque, édité par Pfeiffer sous le numéro 620 doit être considéré comme incomplet.

ORSOLYA KARSAY (Budapest)

Der Fall des Reiches oder Wartend auf die Barbaren

Ein Kritiker hat Kavaphis vorgeworfen, daß seine Gedichte Sokel seien, denen aber die Statuen fehlen. Erst um Jahrzehnte später hat der Dichter-Kollege, Iorgos Sepheris erkannt, daß die ironische Bemerkung auf ein wesentliches Merkmal der Kavaphisschen Dichtung hinweist. Das Fehlen, d.h. die Abwesenheit erzeugt bei Kavaphis die dramatische Spannung, da das Schicksal in seinen Gedichten unausgesprochen bleibt. Der Fall, die Katastrophe oder der Zusammenbruch, die auf die handelnden Personen warten, werden im Text des Gedichtes nicht erwähnt. Der Dichter erzählt weder das Ende noch den Anfang der Geschichte; die ironischen, tragikomischen oder grotesken Szenen werden in medias res exponiert und rasch erlöscht.

„Die Katastrophe ist die Statue, die fehlt“ – stellt Sepheris fest, und man könnte hinzufügen, daß sie trotzdem anwesend ist, da der Leser den Ablauf der Ereignisse kennt und ihre Erfüllung erwartet, wobei er auf ähnliche Weise die Katharsis erlebt, wie der Zuschauer einer antiken Tragödie.

Die Ironie des im Titel angeführten Gedichtes, Περιμένοντας τοὺς βαρβάρους, Wartend auf die Barbaren, das im Jahre 1964, als die ungarische Übersetzung zum ersten Male erschien, als eine Revelation gewirkt hat, kann man folgendermaßen erfassen. Obwohl diesmal die Katastrophe ausfällt, der Zusammenbruch jedoch zustande kommt, da er längst zustande gekommen ist. Das Tragikomische verbirgt sich nicht in der drohenden, unbekannten Zukunft, sondern in der verkannten Vergangenheit, d.h. in der irrtümlichen Bestimmung des eigenen Zustandsbewußtseins.

Das Gedicht handelt nicht vom Fall des byzantinischen Reiches. Die Situation und die Terminologie beziehen sich eher auf eine spätantike Stadt, vielleicht auf Rom schlechthin. Die Römer, die auf die nicht existierenden Barbaren warten und die Byzantiner, die auf die allzusehr existierenden Barbaren warten, haben miteinander das eine gemein, daß beide ihre Vergangenheit und Gegenwart verkannt haben. Sowohl der römische Kaiser, der sich auf der Bastei mit den Symbolen seiner ehemaligen Macht hinsetzt, als auch der letzte Verteidiger der Polis, Konstantinos Palaiologos XI., sollten ihre Vergangenheit erkennen, und ihre eigene Gegenwart wahrhaben. Der Fall Roms war bereits eine vollendete Tatsache und auch Byzanz ist nicht 1453 gefallen, sondern viel früher. Es ist ein Gemeinplatz in der Geschichtsschreibung, daß der Fall des byzantinischen Reiches dem vierten Kreuzzug zuzuschreiben ist, und die Osmanli-Türken dem byzantinischen Mini-Staat bloß den Gnadenstoß versetzt haben.

Byzanz ist aber nicht vollständig gefallen, das Reich hat in gewissen Formationen sich selbst überlebt, und wie darauf Iorga hinwies, es blieb auch nach Byzanz – Byzanz.

Nach dem Fall der Polis ist von den beiden Grundprinzipien des byzantinischen Reiches, von Staat und Kirche, bloß die Kirche übriggeblieben. Die Byzantiner haben auf die Barbaren gewartet, da ihr Zustandsbewußtsein die Möglichkeiten ihres Glaubens für besser erkannt hat, als die ihres Staates. Während der Jahrzehnte der Lateinerherrschaft hatten die Byzantiner schlechte Erfahrungen mit der zwangsmäßigen Missionstätigkeit der römischen Kirche, während die Orthodoxie auf türkischen Territorien eine relative Toleranz fand, was auch der oft zitierte Spruch erfaßt: „es soll eher der Turban der Türken als die Tiara der Lateiner die Stadt beherrschen.“ In einer parallelen Situation der ungarischen Geschichte entstand ein ähnlicher Gedanke: „Die Türken haben nur unser Leib gefangen, die Deutschen aber auch unsere Seele.“

Die Wahl zwischen Lateinern und Türken bedeutete für die Byzantiner eine Wahl zwischen Staat und Kirche. Die Alternative war die folgende: entweder verlieren sie den Glauben zugunsten des Staates, oder sie verlieren den Staat zugunsten des Glaubens.

Gab es jedoch tatsächlich diese Alternative? Bedeutete es eine Alternative, eher auf die Barbaren zu warten als auf die Hilfe der Lateiner? War eine militärische Hilfe seitens der Lateiner zu erwarten? War eine Unionsbekenntnis seitens der Byzantiner zu erwarten?

Die Alternative ist aber scheinbar gewesen. Die Existenz des Staates war seit 1204 illusorisch und ebenso illusorisch war der Gedanke, die Orthodoxie zu verleugnen. Ohne Alternativen gab es keinen anderen Ausweg, als das Warten auf die Barbaren.

Über ethische Normen von Alternativen hat Kavafis ein Gedicht verfaßt, welches – laut Sopheris – unter den heutigen griechischen Lesern als das beliebteste Werk des Kavafisschen Oeuvre gilt. Der Titel wurde von Dante geborgt: „Che fece...il gran rifiuto.“

In Paraphrase:

Es gibt welche, für die der Tag kommt,
wenn entweder das große Nein oder das große Ja ausgesprochen werden soll.
Und wenn einer bereit ist, das Ja auszusprechen,
kann er ruhig und ehrlich weitergehen.
Auch der Leugner hat es nicht bereut.
Wenn er nochmals gefragt wird, wird er nochmals Nein sagen.
Jedoch wird ihm dieses Nein – das gerechte Nein –
ein Leben lang keine Ruhe lassen.

Wenn es eine Alternative gegeben hätte, wäre es (moralisch betrachtet) gerecht, logisch, verständlich und verzeihlich gewesen, hätten die Byzantiner ihren Glauben verleugnet. Um ein gutes Beispiel zu zeigen, hat als erster der Kaiser das große Nein ausgesprochen und einen Unionsgottesdienst am Vorabend des letzten Tages gehalten. Danach aber – da es keine andere Wahl gab – ist er tapfer in den Tod gegangen.

Die Überlebenden haben gut kalkuliert, als sie auf die Barbaren gewartet haben. Sie haben nicht nur ihren Glauben, sondern wesentliche Elemente ihrer Kultur und sogar gewisse Elemente ihres Staatswesens gerettet. Die höchste Garantie des Glaubens, der Patriarch von Konstantinopel, konnte seine Residenz in Istanbul bewahren. Er hat über eine zunehmende politische Macht verfügt, da er von den Türken als kirchlicher *und* ethnischer Vertreter aller Orthodoxen behandelt wurde, abgesehen von ihrer ethnischen Zugehörigkeit. Dadurch wurde die Kontrolle für den Sultan viel einfacher, da der Patriarch – zugleich Ethnarch – für alle Gläubiger verantwortlich war.

Das Patriarchat von Konstantinopel wurde langsam die Kopie und der Stellvertreter des ehemaligen byzantinischen Staates im Rahmen eines Reiches, das sein Territorium, seine Administration und seine Hofetikett von Byzanz geerbt hat. Die teils neobyzantinische, teils mohamedanische türkische Monarchie wurde – paradoxerweise – der Hüter der Überlieferung des byzantinischen Reiches. Allgemein bekannt ist, daß Griechen oft den Titel des Großvezirs erhalten, und Sprossen der alten byzantinischen Adelsfamilien, die Fanarioten, regelmäßig hohe Zivilbeamten wurden. Durch ihre Handelstätigkeit haben die Fanarioten eine wichtige Rolle in der Bewahrung und Verbreitung der byzantinischen kulturellen Tradition auf der Balkan- Halbinsel gespielt. Viel wichtiger ist aber ihre Teilnahme an der Entstehung des modernen Griechenlands. Der neugriechische Nationalstaat, der ethnisch wahrscheinlich mit dem Griechentum der Palaiologen-Zeit zusammenhängt, ist der direkte Nachfolger, Erbe und Fortsetzer von allem, was aus dem byzantinischen Leben nach dem Fall der Polis aufbewahrt worden ist. Im Vergleich dazu führen die anderen südost-europäischen Staaten, die parallel mit ihm selbstständig geworden sind, lediglich die Seitenlinie der byzantinischen Institutionen, Kirche und Kultur fort.

Die Reichsidee jedoch konnte allein die heilige Rus in die Realität umsetzen, obwohl der Gedanke selbst auch in Griechenland weiterlebte. Das war die große Idee, ἡ μεγάλη Ἰδέα, der Gedanke der Auferstehung des byzantinischen Reiches, das zugleich mit dem Fall von Byzanz entstand und sogar im 20. Jahrhundert lebensfähig war. Im Laufe der Neuzeit wurde zweimal der heilige Krieg für die Zurückeroberung von Byzanz angekündigt, zuerst von den slawofilen Russen in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts, dann von den Griechen selbst am Ende des ersten Weltkrieges.

Dem Krimkrieg und der Orientfrage, wobei die Russen auf die Griechen und auf die Orthodoxie des Balkans als auf Naturverbündeten gerechnet haben, haben die Großmächte ein Ende gesetzt. Die Griechen haben auf niemanden gerechnet, als sie die selbstmörderische Unternehmung angefangen haben, die griechischen Territorien der kleinasiatischen Küste zurückzuerobern und den ewigen Ruhm von Byzanz zu restaurieren. Das Ergebnis war die Kleinasiatische Katastrophe, wobei zusammen mit dem kleinasiatischen Griechentum auch die große Idee erlosch.

Während in der neugriechischen Volksdichtung neue Gattungen, Threnoi und Monodien die Gefangenschaft der Polis beklagten, haben darüber die Dichter der gelehrten Tradition – voll Verlegenheit – geschwiegen. Auch bei Kavaphis findet man kein Gedicht über die Halosis. Indirekt hat er jedoch das Thema behandelt, und zwar sublimiert in parabolischen Verarbeitungen berühmter Niederlagen der antiken Geschichte. Die Kleinasiatische Katastrophe erscheint ein einziges Mal in seinem Werk, nämlich in einem Grabepigramm, das an die Gefallenen des Achaischen Bundes erinnert. Wie bekannt, bedeutete die Niederlage des Achaischen Bundes das Ende der Unabhängigkeit Griechenlands im Jahre 146 v. Ch.

In Paraphrase:

Ihr tapfere, die ihr gekämpft habt und ruhmvoll verstorben seid, über Euch werden die Griechen sagen, wenn sie sich rühmen möchten: Solche Männer kann unser Volk erzeugen.

Das einzige Glied, welches das Gedicht an die Kleinasiatische Katastrophe anknüpft, ist die Entstehungszeit: 1922.

In der byzantinischen Weltanschauung waren Kategorien wie Volk und Nation nicht zu finden. Dafür aber waren universale Begriffe vorzutreffen, die vom Gott ausgehend den Kaiser und die Gesamtheit der bewohnten Welt, die Oikumene umfaßten. Die Weltgeschichte war für die Byzantiner ein einheitlicher Prozeß, in dem der Fall eines Reiches lediglich eine Übergangsperiode zu sein schien. So haben sie auch den Fall der Polis, ihr eigenes Schicksal verstanden, worauf der Terminus Halosis hinweist. Die große Idee jedoch, die sich über Jahrhunderte als Quelle positiver, erhaltender Energien erwies, hat plötzlich angefangen, als eine negative, selbstmörderische Kraft zu wirken. Die Wende kam, als sich das moderne Griechentum endgültig in die Nationaltradition eingeschlossen hat. In diesem Zusammenhang betrachtet man die Kleinasiatische Katastrophe, als ob sie ein lebendig gewordenes Gedicht von Kavaphis wäre, eine Tragikomödie in vivo über die irrtümliche Bestimmung des eigenen Zustandsbewußtseins.

Literatur

- I. Sepheris, K. P. Kavafis, T. S. Eliot, Parallelen. In: Alles voller Götter. Leipzig 1989.
N. Iorga, Byzance après Byzance. Bucarest 1971.

GYÖRGY SZÉKELY (Budapest)

Les sources et les traditions concernant les rencontres des anciens Hongrois et Bulgares

La migration, la conquête du pays, le processus de la formation de l'État, la naissance de la Monarchie chez les Hongrois et chez les Bulgares sont liés à des phases importantes des relations des deux peuples. Au temps des premières rencontres les Bulgares vivaient encore fort loin du pays actuel; ces tribus d'origine turque et apparentées aux Tchouvaches d'aujourd'hui étaient alors installées au nord de la mer d'Azov et du Kouban. La recherche historique et linguistique hongroise attache depuis fort longtemps déjà une grande attention au passé d'un peuple qui fut l'une des composantes du peuple bulgare actuel et devait lui donner son nom, car ce passé pose dans le même temps les problèmes historiques et typologiques généraux de l'époque des grandes migrations. János Melich, Zoltán Gombocz, Gyula Németh, Gyula Moravcsik, László Rásonyi, Lajos Ligeti ont contribué à l'éclaircissement des questions. Cette recherche touche tout spécialement les historiens qui s'occupent de l'histoire et des prolongements de l'empire hunnique, qu'il s'agisse de la tradition hunnique chez les Bulgares et les Hongrois. L'attention de ces chercheurs s'oriente vers une „Liste des rois” en ancien bulgare, un codex en langue slave en caractères cyrilliques originellement écrit en grec qui donne une liste fragmentaire – ou plutôt abrégée – des souverains. Un personnage figurant dans la liste était Avitokhol, de la dynastie de Dulo, qui vécut en 153 ap. J.-Ch.. Après un bond en avant de trois siècles, nous trouvons Irnik (dynastie de Dulo), qui était le fils cadet d'Attila et fut le fondateur de l'ancienne alliance bulgare. Dans cette conception et cette tradition, l'importance d'Attila lui-même est beaucoup moins grande que la sienne à tel point qu'il ne figure même pas dans cette liste de rois faite de mémoire. La „Liste des rois” fait une place importante à un membre de la dynastie d'origine hunnique de Dulo, Kovrat qui, selon la tradition, naquit en 605, libéra son peuple du joug du kagan avar vers 630–635 et mourut en 665. Il marque le rétablissement du régime de la dynastie de Dulo. Le comte István Zichy a résumé comme suit, du point de vue de la préhistoire des Hongrois, l'autre sphère de cette tradition: les chroniques magyares ont également conservé le souvenir des rapports ancestraux avec les Turcobulgares et de la patrie originelle dans le Caucase. La tradition des deux princes qui découvrent le chemin permettant de traverser le palus Méotide (la mer d'Azov) en chassant un cerf existait déjà au VIe siècle chez les Turcobulgares. Les deux héros de la tradition magyare, Hunor et Magor, enlevèrent la famille des fils de Belar et les deux filles du prince des Alains, Dula. Selon Zichy, le nom de Belar serait de toute évidence lié à celui du peuple bulgare, et Dula est un nom de personne connu dans la langue des Ossètes et des Alains. Cette tradition était très vivante au milieu des nobles Hongrois vers 1500. István Werbőczy, le juriste savant qui rédigeait les coutumes des Hongrois, parle des Huns ou Hongrois, qui venaient de la Scythie vers la Pannonie. Tous les Hongrois, nobles et paysans, seigneurs et serfs sont d'origine des Huns: „de generatione, a... Hunnor et Magor processerint”. Cette tradition a un élément réel,

l'histoire ancienne commune du peuple Hongrois et Bulgare et leur rôle dans les mouvements et migrations des tribus du Caucase près de la Mer Noire vers l'Europe du Sud-Est, de l'époque des Huns jusqu'aux conquêtes du pays par les Bulgares et Hongrois. Cette préhistoire des deux peuples est mentionnée souvent par les historiens byzantins. Vers 463 les Onogurs (onogur=dix tribus ogur) chez Priscos rhéteur, vers 569 Unāghur chez le Continuateur du Zacharias rhéteur, Hunuguri près de la Mer Noire figurant chez Iordanes dans son œuvre *Getica*. L'Anonymus de Ravenne après 680 nous donne tous les éléments de la tradition: mare Ponticum ... Unogoria ... vicinam paludis Maeotidae. Une étude théologique du diacre Agathon parle des Unogur-Bulgares qui sont venus du paysage Maiotis jusqu'à Thracie l'an 713. Le notaire anonyme nous donne cette situation géographique avec une conscience hongroise: „Scithia igitur maxima terra est, que Dentumoger dicitur, versus orientem, finis cuius ab aquilonali parte extenditur usque ad Nigrum Pontum. A tergo autem habet flumen, quod dicitur Thanais, cum paludibus magnis...Homines vero, qui habitant eam, vulgariter Dentumoger dicuntur usque in hodiernum diem.” Cette tradition hongroise avec le nom de Don ou Donec conservait la dénomination tribale magyare. Le nom Ungar, Hongrois etc. chez les peuples étrangers venant du mot Onogur nous mène dans le même paysage de Maiotis et Kouban. Le nom de la famille princière bulgare de Dulo était bien connu chez les Magyars anciens. Les Turcobulgares prirent effectivement de l'importance dans la région septentrionale de la Mer Noire au cours du VIe siècle jusqu'au milieu du VIIe. Ces sont les plus importants siècles pour les rencontres des Bulgares et des Magyars à l'époque ou même dans les cadres de l'empire de Kovrat jusqu'aux années 670–680. Ce voisinage ou cette cohérence était responsable pour le nom des Hongrois provenant du mot Onogur. La victoire des Khasars finit ces circonstances, mais les rencontres des Bulgares migrants vers l'Ouest et des Magyars vivants dans l'empire des Khasars continuent jusqu'au IXe siècle. La mémoire des Bulgares de la Volga vivait aussi dans la tradition Magyare, leurs éléments islamisés sont mentionnés par le notaire anonyme parmi les immigrants: „de terre Bulgar venerunt quidam nobilissimi domini cum magna multitudine Hismahelitarum”. György Györffy souligne les noms des peuplades eskil et suvar mentionnés parmi les Bulgares de la Volga, qui sont connus un peu subis des changements dans la tradition hongroise aussi¹.

1. Samu Borovszky: *A népvándorlás kora* (Bp., 1900) p. 507; Gyula Moravcsik: *Bevezetés a bizantinológiába* (Bp., 1966) p. 16, 130; István Kniezsa: *A szlávok őstörténete* (in: *A magyarság és a szlávok. Rédigé par Gyula Székely*. Bp., 1942) p. 31; Dezső Dümmerth: *Az Árpádok nyomában* (Bp., 1977) pp. 43–44, 53–55, 58, 507; Comte István Zichy: *Magyar őstörténet* (Bp., 1939) pp. 10–11; György Györffy: *A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig* („Századok”, 1958) p. 566; Gyula Moravcsik: *Az onogurok történetéhez* (Bp., 1930) pp. 3–4, 9–10, 13, 15–17, 29, 33, 36; Gyula Németh: *Törökök és magyarok I. Régi törökök* (Bp., 1990) pp. 8–10, 33–34, 38; Gianguido Manzelli: *Termini culturali cinesi di mediazione antico turco in ungherese* (in: *Giano Pannonio Annali italo-ungheresi di cultura* 4. Padova, 1989) p. 171; Werbőczy István *Hármas-könyve* (éd. Dezső Márkus. Bp., 1897) pp. 56, 58; György Györffy: *A magyar-szláv érintkezések kezdetei és „Etelköz” múltja* („Századok”, 1990.1.) pp. 4–5, 9–11, 20; Gabriel Silagi (hrsg. von): *Die „Gesta Hungarorum” des anonymen Notars* (Sigmaringen, 1991) pp. 32–33, 130, 138; László Rásonyi: *The History of the Blaks or Bulaks: An Ancient Turkic Ethnic Group in Transylvania* (*Magyar múlt-Hungarian Past*. Sydney. 11:2. 1982) pp. 71–94.

Le processus de la formation de l'État bulgare danubien continue au IXe siècle. Il reçut une grande impulsion sous le règne du khan Krum (803–814), guerrier célèbre qui étendit son contrôle à des territoires immenses qui allaient jusqu'à la ligne du Dniestr et de la Tisza, et qui soumit la Sirmie. Il parvint à ce résultat en infligeant en 805 une défaite à l'empire des Avars, déjà brisé plus tôt par les armées de Charlemagne, et en annexant leurs territoires. La victoire remportée par Krum est mentionnée dans le lexique byzantin de Suidas, écrit au cours de la seconde moitié du Xe siècle, dans le passage énumérant les causes de la chute du kaganat des Avars. La Transylvanie, les régions des fleuves Maros, Tisza et Danube furent sans doute en grande partie soumises à la domination bulgare après cette victoire, et ce jusqu'à la conquête magyare. Le pouvoir direct de Krum s'étendait aux deux rives du Bas-Danube, autrement dit que le territoire tribal de la Bulgarie allait des montagnes de Transylvanie à la chaîne du Balkan et à la Mer Noire. Le règne du fils et successeur de Krum, Omurtag (Mortagon, 814–831), constitue pratiquement une suite en droite ligne de ces événements. Une indication de la zone d'influence du khan: l'un de ses guerriers se noya dans la Tisza, probablement vers 827, et il fit ériger une colonne portant des inscriptions en grec à sa mémoire. La sphère d'intérêts des Francs et celle des Bulgares se heurtaient dans le bassin des Carpathes. C'est pour cette raison que les annales impériales franques mentionnent le khan sous nom de roi (*regi Bulgarorum, Bulgarorum regem*) et même des éléments de son entourage distingué (*quodam optimate*) à propos des événements qui marquèrent l'an 826. Les Francs érigèrent contre les Bulgares l'institution des „comtés limitrophes” et ils examinèrent les éventuels mouvements des Bulgares contre eux. En 827 – selon les Annales de Fulda – des forces de guerre bulgares transportées par bateau chassent les chefs des Slaves près de la Drave et les remplacent par des recteurs bulgares. La Sirmie est sous leur contrôle².

Le khan bulgare Persijan (monté sur le trône vers 835, régnant jusqu'en 850 environ) contribuait à la mise en place d'un pouvoir centralisé. C'est sur cette période, que portent les observations d'al-Bakri et celles qui sont contenues dans un ouvrage attribué à Massudi; elles ont pour sujet les Bulgares encore païens, qui vivaient le long du Danube. Selon cette source arabe, les Bulgares de la région danubienne étaient en lutte contre les Byzantins, les Slaves, les Khasars et les Turks (=Magyars). Ces voisins hostiles dans les Balkans méridionaux et occidentaux et le long du littoral Nord de la mer Noire indiquent combien le territoire bulgare était étendu à cette époque. Le khan bulgare vers 837 cherchait les Hongrois pour leur demander de l'aide contre les Grecs. Les Hongrois entraient en scène à cette occasion à la région du Bas-Danube. Les „peuples barbares” mentionnés en 838 dans

2. István Kniezsa: A szlávok (Bp., 1932) p. 44; Comte István Zichy: Magyar őstörténet p. 34; István Kniezsa: A szlávok őstörténete p. 31; Mátyás Gyóni: A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei (Bp., 1943) p. 136; Annales Regni Francorum (ed. Fridericus Kurze. Hannover, 1895) pp. 168–170; Elemér Moór: Bolgártörökök és szlávok és a Melich-féle helynévkutatás (Szeged, 1930) p. 3; Elemér Moór: Pénz szavunk származása nyelvi, archeológiai és településtörténeti adatok tükrében („Nyelvtudományi Közlemények”, 1969) p. 88; György Györffy: A magyar-szláv érintkezések kezdetei és „Etelköz” múltja pp. 9–10; prise de position de György Györffy (IVe Séminaire International de l'Archéologie Slave. Bp., le 24 octobre 1963); T. M. Islamov – A. I. Puchkach – V. P. Chucharine: Kratkaia istoria Vengrii. S drevnieichih vremen do nachih dnei (Moskva, 1991) p. 12.

un épisode des Annales Bertiniani étaient les Hongrois. Pendant le règne du khan Boris-Michel (852–889) Belgrade faisait partie de l'État bulgare – le siège épiscopal des bords du Danube était plutôt *Alba Bulgarica* qu'*Alba Graeca*. Anonymus présente également Belgrade comme étant sous domination bulgare. La ville est mentionnée dans son oeuvre sous le nom d'*Alba Bulgarie*, lieu d'asile pour Salanus contre la cavalerie d'Árpád. A la fin du IXe siècle, la région des confins bulgares était sur le point d'être perdue. Il s'agissait pourtant là d'une région importante au plan économique. Les Annales de Fulda de l'an 892 contiennent des précisions sur le commerce salin de la Transylvanie bulgare. Mais le pouvoir magyar était très à proximité de la Bulgarie danubienne. Un voyageur avant la fin du IXe siècle écrit, que le pays des Hongrois se trouve entre les fleuves Don et Danube, et comme le texte persan de Gardizi gardait, quand les Hongrois sont aux bords du Danube, ils voient vis-à-vis les n. n. d. r. (nándor=onogundur, bulgare). Pour cela cherchait le diacre byzantin Gabriel entre 895 et 900 les Hongrois du côté du Bas-Danube. Cohérence ancienne et voisinage nouveau donnent explication, que vers 948 on parlait la langue turcobulgare dans la cour princière hongroise³.

Les souvenirs de cette époque furent ranimés dans la littérature historique au tournant des XIIe et XIIIe siècles, lorsque l'empire bulgare fut rénové avec la participation active des Valaques et l'intervention des Comans (ou „Scythes”). On avait l'impression que le notaire anonyme hongrois écrit la vérité sur la Pannonie avant la conquête du pays: „quam terram habitarent Sclavi, Bulgarii et Blachii ac pastores Romanorum”. Le moine cistercien Hélimond de Froimont (près de Beauvais), contemporain du Hongrois Anonymus, non seulement évoque dans sa chronique les combats victorieux des Magyars contre le roi des Francs de l'Est, mais encore précise à propos de l'an 907 que les Hongrois soumièrent les Bulgares vaincus à l'impôt (Hungari Bulgaros victos tributarios faciunt). Il est quand même probable qu'il s'agit des Bulgares soumis du bassin des Carpathes. Dans sa geste, le Hongrois Anonymus décrit avec une grande verve littéraire la façon dont les Hongrois conquérants assujettirent les Bulgares, en ayant parfois à la tradition hongroise vivante concernant les Bulgares et en jonglant quelque peu avec les noms. L'un des personnages de ce récit est *Salanus dux*, maître de la région d'entre Danube et Tisza, dont le pouvoir s'étendit jusqu'aux Carpathes en direction du Nord. Le prince Salanus envoyait des légats pour menacer Árpád selon les moeurs bulgares (more Bulgarico, ut mos est eorum). Cette superbe a un rôle chez l'auteur, qui ne connaissait plus les dénominations originaires et avait une étymologie fautive, quand le prince hongrois refusait le nom de son peuple donné par les étrangers: „Dux vero Arpad...dicens: »O Sithici, qui per superbiam Bulgarorum...vocati estis Hungarii« „ C'est une confrontation de la conception scythe et onogur. Nous comprenons la même chose, quand Árpád pose la question à Salanus, les herbes et l'eau de son pays sont

3. Gyula Németh: A honfoglaló magyarság kialakulása (Bp., 1930) pp. 196–197; Gyula Németh: A *Kobrat* és *Eszperüch* nevek eredete („Magyar Nyelv”, 1932) p. 9; Samu Borovszky: A népvándorlás kora pp. 508–509; György Bónis: István király (Bp., 1956) p. 123; Géza Fehér: A Dunántúl lakossága a honfoglalás korában („Archeológiai Értesítő”, 1956) p. 38; Elemér Moór: *Péncz* szavunk származása nyelvi, archeológiai és településtörténeti adatok tükrében p. 88; Oszkár Paulinyi: A sóregále kialakulása Magyarországon („Századok”, 1923–1924) p. 634; György Györffy: A magyar-szláv érintkezések kezdetei és „Etelköz” múltja pp. 10, 13, 16, 18; Gabriel Silagi (hrsg. von): Die „Gesta Hungarorum” des anonymen Notars pp. 96–99, 167.

meilleurs que dans le pays d'origine? („si sint dulciores herbe sabulorum Olpar herbis Scythicorum, id est Dentumoger, et aque Danubii si sint meliores aquis Thanaydis"). Le prédécesseur de Salanus (avus, preavus) fut Keanus magnus, à qui Anonymus attribue le titre de dux Bulgarie. Ce Keanus magnus que le notaire anonyme mentionne comme le chef de la dynastie n'est en fait un nom de personne, mais un rang personnalisé (Grand Khan), ce qui fait allusion à l'organisation turcobulgare. Anonymus présente ce Keanus comme étant venu (egressus) avec l'aide et sur le conseil de l'empereur grec après la mort du roi Attila, et ayant installé dans la région des Slaves et des Bulgares. Si des historiens traitent ce Keanus magnus comme un khan de l'histoire, p.e. les professeurs Moravcsik et Boba, Krum et sa guerre contre les Avars seraient l'exemple pour Anonymus. Il est également question dans la geste d'un prince de Bihar, Ménmarót (Menumorout), qui était „Bulgare de coeur" (Bulgarico corde), alors il refusait arrogant de donner terres aux Hongrois. En élaborant des noms de personnes et en localisant les différents peuples, le notaire anonyme s'est aussi servi de toponymes. Près du village Salan était un bien du chapitre de Titel. A Titel était un seigneur séculier au XIIIe siècle. Le prince de Titel Salanus est une création du notaire. Selon une tradition du XVe siècle le prédécesseur d'Arpad, Álmos fut tué près de Titel⁴.

Le règne du roi Saint Étienne représente une période fort importante dans l'histoire de la Hongrie, mais aussi dans la tradition hongroise relative aux Bulgares. Quand se termine le processus de formation de l'État chez les Hongrois, le premier État bulgare avait dépassé sa période d'épanouissement première et il avait trouvé un terrible adversaire en la personne de l'empereur byzantin Basil II Bulgaroctone. En 1002/1003, ses campagnes l'avaient amené jusqu'à la rive du Bas-Danube, et Basile prit alors le château fort de Vidin. C'est de là que l'empereur rendit visite au Hongrois Ajtony, dont le territoire était tout proche, et qu'il embrassa la religion chrétienne. Le chroniqueur Simon Kézai dit à propos de l'an 1003, que le roi Étienne était alors en lutte contre Kean, prince des Bulgares et des Slaves, et qu'il finit par le vaincre. La chronique hongroise du XIVe siècle parle à deux reprises de cette lutte: le roi Étienne a levé une armée contre Kean, prince des Bulgares et des Slaves, puis il a tué Kean, prince des Bulgares et des Slaves. Il ne s'agit pas en fait d'un nom de personne, mais de la personnalisation de l'ancien titre de chef (khan) des Turcobulgares. Selon les professeurs Gyula Kristó et Ferenc Makk il était le prince de la Transylvanie du Sud. Makk suppose, que dans cette lutte Ajtony donnait l'aide au roi, Keán était pourtant allié du tsar Samuel. Quelques historiens identifient Keán avec le gyula, avec Ajtony, même avec le tsar Samuel. Sans doute fut la Transylvanie du Sud territoire hongrois royal. C'est là de toute manière une indication du fait que la tradition turcobulgare était encore vivante après

4. Dezső Pais: Magyar Anonymus (Bp., 1926) pp. 107, 128; Elemér Mályusz: Geschichte des ungarischen Volkstums von der Landnahme bis zum Ausgang des Mittelalters (Bp., 1940) p. 27; Elemér Moór: Bolgártörökök és szlávok és a Melich-féle helynévkutatás pp. 3, 11–12; Elemér Moór: *Pénz* szavunk származása nyelvi, archeológiai és településtörténeti adatok tükrében p. 88; Agnes Soós: A Dunántúl IX. századi szláv népessége (thèse de doctorat; Bp., 1965) pp. 12–13; Zsigmond Jakó: Bihar megye a török pusztítás előtt (Bp., 1940) p. 67; T. M. Islamov – A. I. Puchkach – V. P. Chucharine: Kratkaja istoria Vengrii pp. 16–17; Gabriel Silagi (hrsg. von): Die „Gesta Hungarorum" des anonymen Notars pp. 48, 52–56, 58–59, 66–68, 92–95, 118–119, 152–155, 159; Bernát Heller: A fehér ló mondájának egy arab párdarabja („Ethnographia", 1916) pp. 236–238.

plusieurs siècles dans l'entourage du roi de Hongrie. Mais le souvenir du fait, qu'à l'origine, le nouvel État Bulgare était composé de Turcobulgares et Slaves, avait également été conservé. Pour finir cette conférence, le tsar Samuel mourut dans sa dernière résidence, le 15 septembre 1014. Le roi Étienne ait participé en tant qu'allié de Basile II à la campagne lancée par l'empereur byzantin, et probablement à l'une de ses phases les plus importantes, celle de la prise par l'empereur (en 1015) du siège royal et patriarcal d'Ohrid. Une source de Namur affirme qu'Étienne Ier rapporta des reliques de la capitale bulgare. Ces événements donnaient de la force à la tradition si riche concernant les anciens Bulgares⁵.

5. *Scriptores Rerum Hungaricarum*. Vol. I. (Ed. Emericus Szentpétery, Bp., 1937) pp. 172, 315, 317; György Györffy: A XII nemzetközi bizantológiai kongresszus („A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei” 1962) pp. 123, 126; György Györffy: Egy krónikahely magyarázatához („Történelmi Szemle”, 1966) p. 34; Ferenc Makk: Szent István és Bulgária („Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica” numéro spécial, Szeged, 1991”) pp. 3–7; Gabriel Silagi (hrsg. von): Die „Gesta Hungarorum” des anonymen Notars pp. 104–105, 153; T. M. Islamov – A. I. Puchkach – V. P. Chucharine: op. cit Vengrii pp. 20, 22.

FERENC MAKK (Szeged)

Saint Ladislav et les Balkans

À l'époque du règne du roi de Hongrie Ladislav Ier (saint) (1077–1095), le facteur de pouvoir le plus important sur la péninsule balkanique – malgré les crises extérieures et intérieures – était l'empire de Byzance. C'est pourquoi la conjoncture des relations entre la Hongrie et Byzance est un indicateur exact de la politique hongroise menée à l'égard des Balkans. Dans les premières années de son règne, Ladislav Ier ne portait pas de l'intérêt particulier à la situation politique des Balkans. Le roi cherchait à entretenir les bons rapports entre le royaume de Hongrie et l'empire grec qui s'affirmaient sous son prédécesseur Géza Ier (1074–1077). Le signe de cela était le fait qu'à partir de la deuxième moitié de 1077, il utilisait la couronne de Byzance (*corona Graeca*) de Géza Ier comme insigne de souveraineté¹. À partir du milieu des années 1080, un changement s'est produit dans les relations hungaro-byzantines. Ce tournant était en rapport avec l'histoire des Anglais dits orientaux.

C'est d'après un récit d'un saga islandais du XIVe siècle que l'historiographie hongroise a remarqué l'histoire des „Anglais orientaux” mystérieux. Le saga parlant de la vie du roi d'Angleterre Edouard le Confesseur (1042–1066) raconte que de nombreux chevaliers anglais – fuyant le règne de Guillaume le Conquérant (1066–1087) – sont arrivés avec plusieurs centaines de bateaux par la Méditerranée sous Constantinople. Là, les chevaliers allaient au secours du souverain de Byzance et ils ont libéré la ville assiégée par les païens. En récompense, le basileus a reçu une partie des Anglais parmi ses gardes de corps, pour les autres, à leur demande, il a désigné un territoire dans la région du nord de son empire pour qu'ils puissent s'y établir. Mais, d'abord, ils devaient reprendre ce territoire aux païens. Après l'avoir fait, les chevaliers se sont établis sur le territoire reconquis, l'ont appelé Nouvelle Angleterre et y ont fondé de nombreuses villes. Dans leur nouvelle patrie, les

1. Kristó Gy.–Makk F.: *Az Árpád-házi uralkodók*. Budapest 1988. (La partie relative à ce sujet est l'oeuvre de Makk F.) 119. La date du couronnement de Ladislav Ier est très discutée. À ce propos cf. Makk F.: *Megjegyzések a Szent László korabeli magyar-bizánci kapcsolatok történetéhez*. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae*. *Acta Historica* 96. Szeged, 1992. 13–14. Au sujet des rapports hungaro-byzantins de l'époque de Géza Ier cf. Makk F.: *Megjegyzések Salamon és I. Géza történetéhez*. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae*. *Acta Historica* 84. Szeged 1987. Comme nous savons que la veuve de Géza Ier, la princesse grecque Synadéné a quitté la terre hongroise pour Byzance au tournant de 1079–1080, il est tout à fait certain: saint Ladislav a fait savoir à l'empereur de Byzance par l'intermédiaire de la princesse qu'il ne désirait pas modifier le caractère amical des relations hungaro-byzantines. Au sujet de la date de l'entrée de Synadéné cf. R. Kerbl: *Byzantinische Prinzessinnen in Ungarn zwischen 1050–1200 und ihr Einfluss auf das Arpadenkönigreich*. Wien 1979. 24–29. D'ailleurs, à propos de l'histoire de toute l'époque cf. plus récemment Makk F.: *Magyar külpolitika 896–1196*. Szeged-1993 (par la suite: Makk 1993.).

chevaliers anglais ne souhaitaient pas suivre la religion grecque, à cause de cela, pour eux-mêmes, ils ont demandé des prêtres et des évêques de Hongrie².

Étant donné que tout cela a été raconté par un saga islandais, l'historiographie hongroise – ne donnant pas crédit au récit – ne s'occupait pas au fond de l'histoire de Nouvelle Angleterre. Mais en 1974, on a publié un passage de source qui justifiait incontestablement tout ce qui est raconté par le saga³. La chronique de l'Anonyme de Laon – du début du XIIIe siècle et indiscutablement digne de foi contient in extenso l'histoire des „Anglais orientaux”. Par ce fait, il est devenu évident que tout le cours des événements n'appartenait pas au monde des légendes, mais il faisait partie de la réalité historique de la fin du XIe siècle. Ainsi, nous devons considérer comme fait historique qu'il y avait un rapport entre les Hongrois et les chevaliers „anglais orientaux”⁴ – nom qui leur a été donné par l'Anonyme français. D'ailleurs, à ce sujet, la source française de langue latine dit ceci: „Angli orientales nolentes Grecorum patriarche subesse, miserunt clericos suos ad Hungariam in episcopos consecrandos, qui sunt sub iurisdicione Romani pontificis...”⁵

À propos de tout le cours des événements, nombreuses questions se sont formulées. Nous sommes d'accord avec ceux qui datent l'arrivée des chevaliers anglais⁶ à Byzance en 1075 et placent le territoire occupé par eux (la terre de la Nouvelle Angleterre) entre les frontières de la province de Paristrion de Byzance, dans la région du Bas-Danube, proche du delta du Danube de la mer Noire⁷. Naturellement, la question s'est posée: quand les „Anglais

2. Fest S.: Adalékok az angol-magyar érintkezések történetéhez az Árpád-házi királyok korában. Századok 1937. 123–124.; Fest S.: „Terra Brittanorum.” Angol Filológiai Tanulmányok V–VI. (Yolland- emlékkönyv). Budapest 1944. 96. A ce sujet voir encore Horváth J.: Az angol–magyar kapcsolatok kezdetei. Angol Filológiai Tanulmányok V–VI. (Yolland- emlékkönyv). Budapest 1944. 86.
3. K. N. Ciggaar: L'émigration anglaise à Byzance après 1066. Un nouveau texte en latin sur les Varangues à Constantinople. (par la suite Ciggaar 1974.) Revue des Etudes Byzantines 32 (1974) 301–342. Le texte du détail de la source se trouve pages 320–323.
4. Pour la science hongroise, la source française a été découverte par Laszlovsky József et dans sa thèse de 3e cycle [Angol–magyar kapcsolatok Szent Istvántól a 13. század elejéig. Budapest 1991. (par la suite: Laszlovsky 1991.)] il s'en occupait dans un chapitre séparé (Új-Anglia és a magyar egyház). Notre attention a été tirée à cette question par son étude, sur les conclusions de laquelle nous nous fondons dans une large mesure. Les phrases du saga islandais concernant les Hongrois et le passage relatif d'Anonyme de Laon se trouvent pages 246 et 236–238.
5. Ciggaar 1974. 323.; Laszlovsky 1991. 238.
6. Ainsi par exemple Ciggaar 1974. 307, 327, 332.; D. M. Nicol: Byzantinum and England. Balkan Studies 1974. (par la suite: Nicol 1974.) 187.; R. Theodorescu: Marginalia to 11th Century Anglo-Saxons in the Pontic Area. Revue Roumaine d'histoire 1981. (par la suite: Theodorescu 1981.) 645. D'ailleurs, la source française même met l'arrivée des Anglais à Byzance en 1075 (Ciggaar 1974. 322.). Laszlovsky date de la deuxième moitié des années 1070 (Laszlovsky 1991. 72.). L'arrivée des chevaliers mercenaires à Constantinople est mise en 1092 par J. Shephard: Another New England–Anglo–Saxon Settlement on the Black Sea. Byzantine Studies 1974. (par la suite: Shepard 1974.) 21.
7. Ainsi par ex. Ciggaar 1974. 335.; Laszlovsky 1991. 69. Selon d'autres chercheurs, pour ce qui concerne le lieu d'établissement des chevaliers anglais, il peut s'agir du littoral oriental de la mer Noire et des environs de la Crimée (Shepard 1974. 21.). Theodorescu localise le lieu

orientaux” sont-ils parvenus dans la province de Paristrion, venant de Constantinople? Selon toute probabilité, on peut mettre leur arrivée au nord au début du règne de l’empereur Alexios 1er (1081–1118)⁸.

Selon notre opinion, on peut donner une date plus précise. Le chroniqueur de Laon raconte en effet que les Anglais sont arrivés dans leur nouveau pays trente-cinq ans après que les païens l’avaient pris à Byzance⁹. Puisque nous savons que les tribus petchéniègues ont occupé la partie orientale de Paristrion en 1048 et que sur ce territoire ensuite jusqu’en 1059 à peu près, plus tard entre 1074 et 1091 le règne de Byzance cessait pratiquement d’exister,¹⁰ les chevaliers anglais ont repris une partie de cette région aux païens petchéniègues en 1083, juste à ceux qui avaient assiégé la capitale de Byzance en 1075.

Cette datation est renforcée par une autre donnée du chroniqueur français. L’Anonyme de Laon, après l’installation des Anglais en Nouvelle Angleterre annonce: „Les Hongrois tourmentent en captivité Salomon, leur roi, dépouillé de son autorité, et ils s’élèvent contre l’empereur.”¹¹ Les recherches démontraient à juste titre qu’ici, il s’agissait du récit d’événements simultanés.¹² Étant donné que Salomon était encore en prison à l’été 1083, c’est pourquoi, le déplacement au nord des Anglais peut être daté à cette année-là – à l’année 1083.¹³

Après leur „conquête du pays” de 1083, les „Anglais orientaux” ont pris contact avec les Hongrois. Le fait qu’au point de vue de droit canon ils ne voulaient pas appartenir à Constantinople, était en rapport avec le fait qu’ils auraient voulu complètement se rendre indépendants de Byzance. Cela était indiqué par le fait qu’ils ont tué les percepteurs de Byzance envoyés chez eux par l’empereur.¹⁴ Les Anglais cherchaient à organiser, à établir dans leur pays du nord des Balkans repris aux païens un État (principauté) autonome comme ceux qui seront établis à peine une décennie et demie plus tard – en partie au détriment de Byzance – en Terre Sainte, sur les territoires repris aux „païens”, par les croisés. Pour réaliser leurs intentions, ils comptaient sur l’appui du roi de Hongrie. Aussi s’approchaient-ils de lui.

d’établissement des Anglais sur le territoire de Bánát (Theodorescu 1981. 642.). A la critique de ce dernier cf. Laszlovsky 1991. 67.

8. Ciggaar 1974. 337. Theodorescu et Laszlovsky datent à l’époque entre le milieu des années 1070 et le début des années 1080 (Theodorescu 1981. 639., 644.; Laszlovsky 1991. 72.

9. Ciggaar 1974. 322.

10. A ce sujet cf. Gyóni M: A paristrioni „államalakulatok” etnikai jellege. A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve. Budapest 1942. (par la suite: Gyóni 1942.) 98., 104., 176.; P. Diaconu: Les Petchénègues au Bas-Danube. Bucarest 1970. (par la suite: Diaconu 1970.) 51, 109.; N. Bănescu: Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie. Bucarest 1946. 78., 139. Il faut mentionner qu’une partie des territoires de Paristrion occupés par les Petchénègues était entre les mains des païens entre 1059 et 1074 aussi (Diaconu 1970. 109.).

11. Ciggaar 1974. 323.

12. Laszlovsky 1991. 72.

13. Le roi Salomon a été emprisonné en Hongrie à cause d’un complot en 1082. Il a été libéré de sa captivité par saint Ladislav 1er au milieu du mois d’août 1083.

14. Ciggaar 1974. 323. – A ce sujet cf. Laszlovsky 1991. 71.

Il est probable qu'ils ont d'abord demandé seulement des prêtres ordonnés aux Hongrois ou bien l'ordination de leurs propres hommes.¹⁵ Naturellement, l'établissement des relations s'est fait de leur côté avec un évêché hongrois qui était territorialement le plus proche d'eux. Il aurait pu être question des diocèses de Transylvanie, de Csanád et de Kalocsa.¹⁶ Plus tard – dans la deuxième moitié des années 1080 – se formait une prétention à ce que les Anglais aient leurs propres évêques. Mais pour l'intronisation il fallait déjà avoir un archevêque.¹⁷ Sur la base de leurs relations antérieures, c'est l'archevêque de Kalocsa qui pouvait de toute évidence se charger de l'intronisation de leurs évêques. Il est probable que quelque temps plus tard, les évêques *suffragants* appartenant à Kalocsa ont commencé leur activité en Nouvelle Angleterre, mais à cet égard, nous n'avons pas de données concrètes.

La relation religieuse hungaro-anglaise orientale a augmenté à l'extrême la sphère géographique du métropolite de Kalocsa à la fin des années 1080. De notre avis, c'est en rapport avec cela qu'on a installé le centre de l'archevêché de Kalocsa à Bács suivant l'instruction du roi de Hongrie.

Saint Étienne, le premier roi de Hongrie (1000–1038), le fondateur de l'État hongrois chrétien, a organisé deux archevêchés en Hongrie. Le siège du premier était Esztergom, celui du deuxième Kalocsa. D'une manière extrêmement intéressante et spécifique, l'archevêché de Kalocsa avait, de la fin du XIe siècle tout au XVe siècle, deux sièges: à côté de Kalocsa, Bács comptait aussi en tant que siège de l'archevêché. Cette localité se trouvait en Hongrie du Sud.

À propos de la création de l'archevêché de Kalocsa-Bács, des conceptions différentes se sont formulées. Il y a une opinion selon laquelle l'installation du siège de l'archevêché de Kalocsa à Bács peut être motivée par l'occupation du territoire de la Sirmie, ou bien par l'annexion des régions de la Sirmie à Kalocsa, c'est-à-dire par l'accroissement territorial de l'Église de Kalocsa, le cas échéant, par l'établissement de l'évêché de Vác.¹⁸ Selon une autre conception, le roi Ladislas, suivant le concile d'Amalfi de 1089 – sous le signe des efforts d'union des Églises orientale et occidentale, pour ainsi dire en aidant l'approchement des

15. C'est la source islandaise qui parle de l'appel des prêtres de Hongrie (Fest 1937. 124.; Nicol 1974. 186.

16. Au sujet des frontières des diocèses cf. Koszta L.: A kereszténység kezdetei és az egyházszervezés Magyarországon. Az államalapító. Budapest 1988. 172–173. Au sujet de la frontière de l'archevêché de Kalocsa et de l'évêché de Pécs en Sirmie cf. Kristó Gy.: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest 1988. (par la suite: Kristó 1988.) 283–284. Il y a une opinion selon laquelle les Anglais ont créé des relations avec l'évêché de Transylvanie (Laszlovszky 1991. 69.).

17. A cette époque, les évêques étaient intronisés par l'archevêque territorialement compétent. A ce sujet cf. par ex. Temesváry J.: Erdély középkori püspökei. Cluj-Kolozsvár 1922. 24.; Udvardy J.: A kalocsai érsekek életrajza (1000–1526). Köln 1991. (par la suite: Udvardy 1991.) 135–136.

18. Ainsi par ex. J. Vározy: Disquisitio de unione ecclesiarum Colocensis et Bachiensis. Schematismus... 1885. Coloczae XXXVI–XXXVII. Gyetvai P.: Egyházi szervezés főleg az egykori déli magyar területeken és a bácskai Tisza mentén. München 1987. 47–48.; Kristó 1988. 447.; Udvardy 1991. 40.

Églises romaine et de Constantinople – a uni l'archevêché de Kalocsa de rite latin à l'évêché de Bács de rite grec.¹⁹

Nous pensons qu'au lieu du programme d'union, c'est le contraire, les efforts déterminés de latinisation donnent l'explication de la démarche du roi. L'objectif principal était – en mettant géographiquement plus proche le centre de l'archevêché hongrois du territoire des chevaliers anglais – de rendre plus étroite et de faciliter la coopération entre l'archevêché hongrois et la Nouvelle Angleterre et par cela de rendre dominant le rite romain sur un territoire qui appartenait auparavant à Constantinople. Mais avec cela, le roi avait sans doute pour but que les habitants de foi grecque vivant en grand nombre sur le territoire sud de son pays et le clergé orthodoxe après le schisme (1054) passent sous le contrôle et l'influence de l'Église romaine.²⁰ Le temps précis du transfert du centre ne peut pas être déterminé. Nous pouvons le mettre, selon toute probabilité, à la deuxième moitié des années 1080, à la fin de la décennie. C'est à cette époque-là que Fabian, le premier archevêque de Bács aurait dû commencer son activité qui a probablement suivi l'archevêque de Kalocsa Dezső (Desiderius) sur le trône pontifical.²¹

La relation entre l'Église hongroise et les chevaliers mercenaires anglais ne pouvait se réaliser qu'avec le consentement du saint Ladislav Ier. Le roi soutenait les contacts religieux-ecclésiastiques, non seulement pour l'agrandissement de la sphère d'influence de l'archevêché de Kalocsa – et par l'intermédiaire de cela celle de l'Église hongroise –, mais dans l'intérêt de l'agrandissement de sa propre sphère d'intérêt politique de pouvoir. Ladislav a dû compter sur le fait qu'au cas échéant, il pouvait trouver les chevaliers mercenaires en tant que ses alliés soit contre peuples nomades orientaux soit contre les Grecs.²² On s'en rendait compte à Constantinople, cela est indiqué par la tournure de la question ecclésiastique ne plaisait pas du tout à l'empereur de Byzance.²³ Cela peut laisser croire que la cause des chevaliers anglais imposait suffisamment une charge à la relation hungaro-byzantine à l'époque et, pour ainsi dire, marquait un tournant dans les rapports, jusque-là paisibles, amicaux des deux pays. La tension créée de telle façon entre le royaume de Hongrie et l'empire de Byzance était intensifiée par l'invasion de la Croatie de la part des Hongrois au printemps 1091.²⁴

En 1091, dans la politique extérieure hongroise, un changement très important est survenu par rapport aux années précédentes. Après la mort de saint Étienne (1038), le jeune

19. Székely Gy. (sous sa direction): Magyarország története tíz kötetben. Magyarország története I. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Budapest 1984. (La partie relative est l'oeuvre de Györfy Gy., par la suite: Györfy 1984.) 916–917. Il faut noter: ce n'est qu'une supposition qu'un évêché orthodoxe (grec) aurait fonctionné à cette époque-là à Bács (cf. Kristó 1988. 449–450).

20. Makk 1993. 107. – A cette époque, la religion byzantine était répandue dans la Hongrie du Sud (cf. Kristó 1988. 450.)

21. Au sujet de l'archevêque Fabian cf. Udvardy 1991. 40–45.

22. Laszlovsky a déjà pensé à la possibilité supposée de la coopération contre les nomades orientaux (Laszlovsky 1991. 73.).

23. Ciggaar 1974. 323.

24. Au sujet de la date de l'occupation de la Croatie cf. Pauler Gy.: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I. Budapest 1899. 157., 446–447. note 313.

État hongrois a traversé une période de crise de plusieurs décennies. À cette époque, le royaume était absorbé par la multitude des difficultés extérieures et des problèmes intérieurs. Cette période difficile a pris fin sous le règne du saint Ladislas. L'État renforcé pouvait consacrer ses forces accrues à l'expansion extérieure, à la conquête. L'époque de l'importance des affaires intérieures s'est fermée et, sous Ladislas, le royaume de Hongrie entraînait dans la voie de la politique extérieure expansive. L'événement qui marquait le tournant de politique extérieure, c'était la campagne de Croatie en 1091. Elle désignait l'ouverture de la nouvelle politique extérieure hongroise offensive.

À partir de cette date, les Balkans étaient pour longtemps dans le centre d'intérêt de la politique extérieure hongroise. Étant donné que le royaume de Croatie qui était pendant un certain temps État vassal de l'empire grec, à l'époque de l'expansion hongroise appartenait aussi à la sphère d'intérêt de pouvoir de Byzance,²⁵ il ne fait pas de doute que la conquête hongroise lésait et gênait les intérêts de Byzance.²⁶

Cependant, le basileus, dans la situation donnée, s'inquiétait de la Dalmatie considérée comme une partie de son empire, c'est pourquoi dès 1091, à l'aide des troupes mercenaires normandes, il a rétabli son propre règne dans les villes dalmates.²⁷

Récemment, une opinion s'est formulée selon laquelle la conquête hongroise en Croatie était une solution tout simplement optimale pour Byzance, car d'une part la relation hungaro-grecque était amicale depuis le règne du roi de Hongrie Géza 1er (1074–1077), d'autre part, la conquête hongroise a empêché qu'une puissance maritime (p.ex. Venise) puisse s'accrocher aux territoires croates et que, de là, elle menace les bases dalmates de Byzance.²⁸

Nous avons vu qu'à partir du milieu des années 1080, à cause de l'affaire des „Anglais orientaux”, la relation gréco-hongroise ne peut en aucune manière être qualifiée d'amicale. En même temps, on peut aussi démontrer qu'à cette époque-là, l'influence de pouvoir de Byzance en Dalmatie centrale ne se faisait pas valoir non plus.

Depuis 1069 – selon le témoignage des chartes – ce territoire était effectivement sous le règne des rois de Croatie (Krešimir IV, Zvonimir, Étienne II).²⁹ On peut considérer comme le reste du règne antérieur de Byzance que pendant un certain temps – sans toute régularité et caractère permanent – les villes dalmates faisaient figurer de temps en temps le nom du

25. Pour ce qui concerne la situation de la Croatie cf. F. Šišić: *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*. Zagreb 1990. (par la suite Šišić 1990.) 482.; Kapitánffy I.: *Magyar-bizánci kapcsolatok Szent László és Kálmán uralkodásának idején*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 75 (1983) Szeged. (par la suite: Kapitánffy 1983.) 20.

26. Ainsi par ex. Hóman B. – Szekfű Gy.: *Magyar történet I*. Budapest 1939. (par la suite: Hóman 1939.) 342.; J. Ферлуга: *Византиска управа у Далмацији*. Београд 1957. (par la suite: Ferluga 1957.) 125.; N. Klaić: *Povijest Hrvata un ranom srednjem vijeku*. Zagreb 1971. (par la suite: Klaić 1971.) 492.

27. Ferluga 1957. 125.; S. Guldescu: *History of Medieval Croatia*. Haga 1964. 176.; Klaić 1971. 495.

28. Kapitánffy 1983. 22.

29. Ferluga 1957. 120–122.

basileus dans leurs diplômes.³⁰ Cela a été d'ailleurs une reconnaissance formelle d'une sorte de titre de Byzance. Après 1078, la mention du nom de l'empereur de Byzance est tout à fait omise dans les chartes dalmates. Donc, à partir de ce temps les Dalmates n'ont pas accepté, même formellement, l'exigence de supériorité du basileus.³¹ Selon le témoignage des données des diplômes, on peut constater: les rois de Croatie (Zvonimir, Étienne II) dominaient d'une façon absolue les villes et les îles dalmates.

C'est-à-dire, à l'époque de la conquête hongroise, aucune influence de pouvoir de la part de Byzance ne se faisait valoir sur ces territoires dalmates. Le basileus aussi s'en rendait compte et l'acceptait, mais il n'a jamais renoncé formellement à son exigence de domination.³² Cependant, Byzance a eu peur de l'expansion des Hongrois en Croatie et tout en trouvant cela dangereux du point de vue de ses propres intérêts dalmates, pour empêcher que les Hongrois occupent la Dalmatie, elle y affectait des troupes mercenaires normandes. C'est déjà un problème à part que nous ne voyons pas acceptable la conception qui pense: en 1091, avant l'entrée des Normands, le règne de Venise s'est réalisé en Dalmatie centrale.³³ Cependant, c'est un fait qu'en fin de compte, en 1091, la Croatie est passée entre les mains des Hongrois, la Dalmatie est passée entre les mains de Byzance.

De notre avis, en 1091, Ladislav a voulu s'acquérir la Dalmatie aussi, mais à cause de l'attaque grave des Coumans qui touchait son pays au début de l'été 1091, cela ne pouvait pas avoir lieu. L'armée du roi a écrasé les Coumans conduits par Kapolcs en Temesköz.³⁴ Selon notre hypothèse, c'est après cette époque-là que se déroulait la campagne que le roi de Hongrie menait directement contre l'empire de Byzance. Nous n'avons pas de sources parlant directement des actions militaires. Cependant, nous avons quelques données selon lesquelles il semble justifié que nous concluions que l'été 1091, Ladislav – après avoir battu les Coumans nomades – a pris en possession des territoires de Byzance.

Vers la fin de l'été 1091, le souverain hongrois a adressé une lettre à Oderisius, l'abbé de Montecassino. Dans cette lettre, Ladislav se traitait de roi des Hongrois et de Moesia (Messia), et à la fin de l'écriture en énumérant les pays sous sa domination, après la Hongrie (Ungaria) et la Slavonie (Croatie), il nomme Moesia (Messia).³⁵ Depuis longtemps nos chercheurs sont préoccupés par la question: à quoi le nom de Moesia fait-il allusion?

30. M. Kostrenčić: *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae I. Zagrabiae* 1967. (par la suite: C) N° 88. (1070), N°114 (1076), N°124. (1078). A ce sujet cf. R. Cessi: *Venezia ducale II. Venezia* 1965. (par la suite: Cessi 1965.) note 3, 160.; Šišić 1990. 523–524.

31. Cf. C 160–197.

32. Ferluga 1957. 120.; Kapitánffy 1983. 26.

33. Ferluga 1957. 124–125. A ce sujet cf. Cessi 1965. 160.

34. E. Szentpétery: *Scriptores rerum Hungaricarum I. Budapest* 1937. (par la suite: SRH) 412–414. – Au sujet du projet concernant la Dalmatie de Ladislav cf. Deér J.: *A magyar törzsszövetség és patrimonialis királyság külpolitikája. Kaposvár* 1928. 86.; Hóman 1939. 340–341.; Makk F.: *Megjegyzések Kálmán külpolitikájához. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 67 (1980) Szeged (par la suite: Makk 1980) 21. Différemment Kapitánffy 1983. 22. Au sujet de l'arrière plan de l'attaque coumane cf. Makk 1980. 22.; Kapitánffy 1983. 22.

35. Fraknoi V.: *Szent László levele a montecassinói apáthoz. Értekezések a történelmi tudományok köréből* 19. (1901) Budapest 1901 (par la suite: Fraknoi 1901.) 279–280.; C N° 158.

Plusieurs réponses se sont formulées. D'après l'une d'elles, l'indication Moesia désigne la Bosnie que Ladislav, à ce qu'on dit, avait occupé au cours de la campagne de Croatie en 1091.³⁶ Une autre opinion entend par le mot Moesia la Sirmie.³⁷ Il y a une conception selon laquelle le roi Ladislav veut faire allusion en s'attribuant le titre de rex Moesiae aux campagnes de Byzance de Salomon de 1071–1072.³⁸ Encore une autre conception pense que Ladislav a occupé des territoires habités par des Coumans et des Petchénègues dans l'ancienne province romaine Moesia, dans la région qui se trouve vers la mer Noire.³⁹ Nous pensons cependant que le point de vue peut avoir raison selon lequel Moesia désigne la région située entre les rivières Morava et Drin au sud de la Save et du Bas-Danube avec les forteresses de Sirmium (Szerémvár) et de Belgrade.⁴⁰

En témoignage de tout cela, la réflexion suivante peut être décisive. Sirmium (Szerémvár) sur la rive de la rivière Save était sous domination de Byzance entre 1079 et 1081,⁴¹ en même temps, pendant la première croisade Szerémvár était déjà un domaine hongrois, c'est-à-dire entre 1081 et 1096 un changement de règne a eu lieu. Cela pouvait être le résultat de la campagne supposée de Ladislav. Le territoire occupé à l'été 1091 avait appartenu autrefois à la province romaine Moesia Superior, donc en relation avec elle, la nomination de Moesia pouvait être historiquement utilisable.⁴²

Nous pensons quand même qu'en utilisant le mot Moesia, le roi Ladislav avait aussi d'autres intentions, et cela est en rapport avec l'histoire traitée des chevaliers mercenaires anglais. La province Paristrion (Paradanuvion) de Byzance où, selon nous, les „Anglais orientaux” se sont installés se trouvait aussi sur le territoire de l'ancienne province romaine Moesia (plus tard: Moesia Inferior) dans la direction du delta du Danube.⁴³ Nous pensons possible: avec la nomination de Moesia, Ladislav faisait allusion à la patrie balkanique des chevaliers anglais, à la Nouvelle Angleterre et avec le titre de rex Moesiae il voulait signaler: il se considérait roi des „Anglais orientaux” aussi. L'emploi du titre exprimait de telle façon que le roi de Hongrie qualifiait de territoire sous son propre règne les domaines des chevaliers mercenaires. Et en fin de compte, dans ce titre était comprise la déclaration symbolique des intentions de pouvoir concernant tout le territoire de l'ex-province romaine Moesia.

A cause des circonstances défavorables, la politique ambitieuse du roi Ladislav 1er visant l'expansion sur Moesia a toutefois subi un échec. Il y en avait plusieurs causes. L'une d'elles était que les chevaliers anglais se réconciliaient à peu près en même temps avec l'empereur de Byzance après que celui-ci – après avoir battu les Petchénègues en 1091 – a rétabli le

36. Györfy 1984. 935.

37. Makkai L. – Mezey L.: Árpád-kori és Anjou-kori levelek. Budapest 1960. 314. note 98.

38. Fraknoi 1901. 288.

39. Acsády I.: A magyar birodalom története. Budapest 1903. 14.

40. Karácsonyi J.: A magyar nemzet áttérése a nyugati kereszténységre. Oradea-Nagyvárad 1926. 145–146.

41. Б. Ферјаничић: Византијски печат из Сирмијума. Зборник Ралова Византолошког Института. Београд 1982. 51–52.

42. G. Droysens: Allgemeiner Historischer Handatlas. Bielefeld und Leipzig 1886. 17.; F. Schrader: Atlas de Géographie Historique. Paris 1924. carte N° 12.

43. Ibid.

règne de Byzance à Paristrion aussi.⁴⁴ La normalisation des relations des chevaliers mercenaires et des Byzantins a mis fin en même temps aux relations entre la Hongrie et la Nouvelle Angleterre. Les sources ne mentionnent pas de rapports ultérieurs. Dans l'échec de saint Ladislav à Moesia, le fait que Alexios 1er a mobilisé les Coumans en 1092 contre l'expansion hongroise jouait aussi un rôle.⁴⁵ Au cours de l'attaque des Coumans – excepté Szerémvár – s'est perdue d'abord et est passée à Byzance Moesia occupée par Ladislav l'année précédente, ensuite, les Coumans alliés des Grecs ont fait une incursion en Hongrie, mais ici, ils ont subi une défaite décisive dans la région du Bas-Danube.

Les victoires sur les Petchénègues et les Coumans du roi Ladislav (1085, 1091–1092) ont grandement influencé le sort ultérieur des Hongrois (mais il nous faut y ajouter les succès antérieurs du roi Salomon 1068, 1071). Salomon et Ladislav ont empêché que les tribus nomades (petchénègue, coumane et uze) occupent la Hongrie et qu'elles anéantissent ethniquement les Hongrois. Ces rois, par le moyen de leurs victoires, ont assuré le maintien et l'existence ultérieure du peuple hongrois dans le bassin carpatique.

44. La source française fait allusion à l'arrangement de la relation entre les chevaliers et le basileus (Ciggaar 1974. 323.). Au sujet de l'analyse de ce fait cf. Ciggaar 1974. 338. Nous mettons – justement à cause de la lettre de Ladislav 1er à Montecassino – le temps de la réconciliation en 1091, au lieu de la fin des années 1080. Au sujet du rétablissement du règne de Byzance en Paristrion cf. Gyóni 1942. 176.; Ciggaar 1974. 336.

45. SRH I. 413–414. – L'incursion des Coumans conduits par Ákos est datée en 1091 (par ex. Pauler 1899. I. 160) et en 1092 aussi (par ex. Györffy 1984. 938.). Tous les deux sont possibles, mais peut-être c'est l'année 1092 qui peut être plutôt évoquée, car Byzance était préoccupée en 1091 par les Petchénègues en Paristrion et par la conquête en Dalmatie. Pour l'ouverture d'un troisième front, l'année 1092 paraissait plus convenable.

Der ungarische Anonymus und Byzanz

Im Lebenswerk von Gyula Moravcsik hat die Erforschung der Beziehungen zwischen Byzanz und Ungarn eine erstrangige Bedeutung gehabt. Bereits im Jahre 1934 veröffentlichte er eine grundlegende Arbeit dazu, in der sämtliche bis dahin bekanntgewordene byzantinische Quellen zur ungarischen Geschichte eingehend erörtert werden.¹ Sein Ziel war, die auf die Ungarn bezüglichen Stellen in kritisch gesichertem Originaltext mit ungarischer Übersetzung und erklärenden Bemerkungen herauszugeben. Da die meisten Texte nur in einer unzureichenden Ausgabe vorlagen, war das ein langwieriges Unternehmen, dem auch die Zeitumstände – der zweite Weltkrieg und dann die Jahre des kalten Krieges – nicht hold waren. Dennoch konnte wenigstens der erste Teil (bis das Jahr 1301) veröffentlicht werden, wenn auch nur postum.²

Über die Beziehungen zwischen dem mittelalterlichen Ungarn und dem Kaisertum am Bosphorus kann man natürlich auch die ungarischen, d.h. in Ungarn entstandenen Quellen zur Rate ziehen. Obwohl sich Moravcsiks Forschungen vornehmlich auf die byzantinischen Quellen richteten (die übrigens weit mehr ergiebig sind als die ungarischen Denkmäler), hat er einige scharfsinnige Bemerkungen auch zu dieser zweiten Gruppe der Quellen gemacht. Dazu gehört auch ein kurzer Aufsatz, in dem er die Nachrichten über die Bulgaren und Griechen in der „Gesta Hungarorum“ behandelte.³

Dieses Werk⁴ ist wahrscheinlich um 1200 entstanden, sein Verfasser ist unbekannt und wird in der ungarischen Forschung einfach „Anonymus“ oder „Magister P.“ genannt. In der Gesta wird die ungarische Landnahme, die Kämpfe zwischen den einziehenden Ungarn unter Leitung des Fürsten Árpád und den hier vorgefundenen lokalen Machthabern geschildert.

Nach der Darstellung des Anonymus suchen beide Seiten ihren Anspruch auf das Gebiet auch rechtlich zu unterbauen: Árpád gründet sein Recht darauf, daß er Attilas Nachkomme

1. Moravcsik Gy.: A magyar történet bizánci forrásai. (A Magyar Történettudomány Kézikönyve 1/6b) Budapest 1934.
2. Moravcsik Gy.: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Fontes Byzantini historiae Hungaricae aevi ducum et regum ex stirpe Árpád descendunt. Budapest 1982.
3. Moravcsik Gy., Der ungarische Anonymus über die Bulgaren und Griechen. RÉSEE 7 (1969) 167–174.
4. Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum ed. E. Szentpétery. Budapestini 1937. (des weiteren SRH) vol. I. 33–117: P. magistri qui Anonymus dicitur Gesta Hungarorum rec. Ae. Jakubovich. Eine neue Ausgabe und deutsche Übersetzung zusammen mit einem nützlichen Überblick über die Problematik des Werkes und den Forschungsstand bietet: Die „Gesta Hungarorum“ des anonymen Notars. Die älteste Darstellung der ungarischen Geschichte. Unter Mitarbeit von L. Veszprémy hgg. von G. Silagi. (Ungarns Geschichtsschreiber Band 4) Sigmaringen 1991.

ist und seine Erbschaft antreten will.⁵ Dux Salanus, einer von seinen Gegnern, beruft sich darauf, daß sein Vorfahre, *Keanus magnus dux Bulgarorum*, das Gebiet *auxilio et consilio imperatoris Grecorum* besetzt hat (c. 12). Ein anderer, dux Menumorouth erklärt: *per gratiam domini mei imperatoris Constantinopolitani nemo potest auferre de manibus meis* <sc. terram meam> (c. 20). Später will er dann vor den Ungarn zu den Griechen flüchten.⁶ Es wird noch ein dritter Machthaber erwähnt, der *dux Bulgarie*. Er ist ein Verwandter des dux Salanus, sein Sitz ist in Belgrad. Als es zum Kampf zwischen Árpád und Salanus kommt, leistet er und der *imperator Grecorum* letzterem Waffenhilfe (cc. 38, 39). Später zieht er selbst *cum adiutorio Grecorum* gegen die Ungarn (c. 41).

Moravcsik hat mit vollem Recht darauf hingewiesen, daß im Argument der Gegner „eine geläufige, immer wieder verlaubliche byzantinische Auffassung“ zu erkennen ist, nämlich „der Kontinuitätsgedanke, der Glaube an die Einheit des Römischen Reiches, der in Byzanz fortlebte“. Die Byzantiner hielten an der Gesinnung fest, „daß die einstigen Provinzen des ungeteilten Römischen Reiches ... unabänderlich unter byzantinischer Oberhoheit stünden, auch wenn sie inzwischen zum Teil von 'Barbaren' besetzt wurden“.⁷ Etwa gleichzeitig mit Moravcsiks Aufsatz ist eine andere Arbeit über Anonymus erschienen. Darin versuchte János Horváth aufgrund sprachlicher Beobachtungen zu beweisen, daß „Meister P. nicht nur die byzantinisch-mittelgriechische Sprache gekannt hat, sondern sich auch über die staatlichen Einrichtungen und politischen Zielsetzungen des byzantinischen Reiches im 12. Jh. im klaren war.“⁸

Die Frage, ob unser Anonymus der griechischen Sprache mächtig war, ist nicht nur für das Verständnis seines Werkes wichtig. Im 11. und 12. Jh. war das ungarische Königtum unmittelbarer Nachbar des byzantinischen Reiches. Es ist auch bekannt, daß die Christianisierung des Volkes um die Mitte des 10. Jh.s aus Byzanz begann,⁹ etwa 20 Jahre früher als die Einladung westlicher Missionäre erfolgte. So ist ein byzantinischer Einfluß auf die Kultur des mittelalterlichen Ungarns sehr wohl möglich. Was jedoch die literarischen Denkmäler betrifft, waren die Versuche, eine solche Einwirkung festzustellen, ergebnislos. Wenn sich also die griechischen Sprachkenntnisse des Magister P. beweisen lassen, hat das Bedeutung auch für die Beurteilung der kulturellen Verhältnisse im mittelalterlichen Ungarn.

Die Beweise, die Horváth für die griechischen Sprachkenntnisse des Magister P. aufzählt, kann man in folgende Gruppen einteilen:

1. Den Volksnamen „Sobamogera“ erklärt Anonymus aus dem Griechischen:
dictus est soba secundum Grecos, id est stultus populus.
2. Er weiß, daß das griechische Wort πόλις die Bedeutung 'Stadt' hat.

5. *Dux vero Arpad... legatos misit ... ad ducem Menumorout petens ab eo, quod de iusticia atthau sui Athyle regis sibi concederet terram...* c. 19; vgl. auch c. 14.

6. c. 28: *magis preparabat vias suas in Greciam eundi quam contra eos* <sc. Hungaros> ueniendi.

7. Moravcsik a. a. O. 171–172.

8. Horváth, J., Die griechischen (byzantinischen) Sprachkenntnisse des Meisters P. *Acta Antiqua* 17 (1969) 17–48; Zitat 47–48. Die ungarische Version: P. mester és műve. *ItK* 70 (1966) 1–53; 261–262.

9. Skylitzes p. 237. (Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope ed. I. Bekker. Bonn 1839) = Moravcsik a. a. O. (Anm. 2) 85.

3. Man findet bei ihm zwei Worte, die nicht aus dem mittelalterlichen Latinität stammen, sondern von ihm selbst aus griechischen Wurzeln gebildet sind.

4. Es finden sich im Text der Gesta Wendungen, die als Spiegelübersetzungen aus dem Griechischen zu betrachten sind.

Beginnen wir mit Punkt 2. In der Gesta findet man als Stadtnamen *castrum Philippi regis* anstelle von 'Philippopolis'. „Es ist nicht wahrscheinlich, daß die Bedeutung 'Stadt' des griechischen Wortes πόλις im 12.–13. Jahrhundert im Westen oder bei uns allgemein bekannt gewesen wäre... Aber wenn es doch der Fall wäre, auch dann beweist der Ausdruck '*castrum Philippi regis*' bei Anonymus, daß er die byzantinisch-griechische Sprache gekannt hat", meint Horváth.¹⁰ Ich glaube, die Frage ist anders zu beurteilen. In zeitlich naheliegenden westlichen Quellen findet man Bemerkungen wie: *Urbs autem Adrianapolis a fundatore nomen accepit*;¹¹ *dux Svevie ... invasit Archadinopolim, ab Archadio imperatore constructam que vulgariter Argionopolis dicitur*.¹² *Philippopolim perveniunt: que civitas, cum ante Pulpudeba diceretur, de nomine Romani imperatoris Philippi nomen assumpsit, qui primus omnium imperatorum christianus effectus imperialem gloriam christiane professionis titulo insignivit*.¹³ Diese Stellen aus drei verschiedenen zeitgenössischen Werken zeigen genügend, daß es sozusagen kulturelles Gemeingut war, daß der erste Teil dieser Zusammensetzungen der Name eines Herrschers ist, der die Stadt gegründet hatte, und schon daraus folgt, daß der Hinterteil die Bedeutung 'Stadt' tragen muß.

Wenn ich richtig sehe, brauchte der Verfasser der Gesta keine griechischen Sprachkenntnisse zu haben, um anstatt Philippopolis *castrum Philippi regis* zu schreiben. Mehr Gewicht haben die im Punkt 3 erwähnten Worte. Wenn es zutrifft, daß Meister P. in diesen Fällen aus griechischen Worten lateinische gebildet hat, und zwar als Wortspiel, dann ist die Behauptung von Horváth berechtigt: „derartiges kann sich nur jemand erlauben, für den die griechische Sprache ebenso gewohnt und heimisch ist wie das lateinische.“¹⁴

Im 49. Kapitel der Gesta lesen wir: *missi vero eorum ducem Arpad in silva Turobag arpalice ambulantes invenerunt*. Horváth findet, daß das Wort *arpalice* ein *hapax legomenon* ist, und erwägt den Zusammenhang mit verschiedenen griechischen Wörtern (ἀρπάζω, ἀρπαλίζω, ἀρπαλέος), dann fügt er noch dazu: „Schwer ist etwas sicheres zu sagen, nachdem hier zweifellos ein griechisches Wort, doch nicht mit griechischer, sondern mit lateinischer grammatikalischer Endung versehen, gebraucht wird.“¹⁵ Das wäre also ein eindeutiger Beweis für die griechischen Sprachkenntnisse des anonymen Notars. Nun, man findet das rätselhafte Wort auch in einem lateinischen Text, sogar zweimal. In einer frühmittelalterlichen Zusammenfassung der Troja-Legende, deren Endteil ein Aeneis-Auszug ist, stehen folgende Sätze: *Ecce Venus mater eius in Arpalice (hoc est venatrice) ei apparuit in tali cultu venatricis...*; und dann: *... utrique in venationem exierunt. In tali cultu*

10. Horváth a. a. O. 22–23.

11. *Historia peregrinorum*, in: Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I. hgg. von A. Chroust, MGH SS Nova series Vp. 146.

12. *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, ebda p. 62.

13. *Itinerarium Peregrinorum auctore Ricardo Londoniensi*, hgg. von F. Liebermann und R. Pauli, MGH SS XXVII p. 201.

14. Horváth a. a. O. 24.

15. Horváth a. a. O. 24.

*Dido exivit: in Arpalice vestita (veste virili), calcas in pedibus...*¹⁶. Die in Klammern stehenden Worte sind offensichtlich spätere Erklärungen, die in den Text eingedrungen sind, und davon zeugen, daß der Abschreiber die Wendung mit *Arpalice* nicht verstanden hat. Magister P. wird diesen oder einen ganz ähnlichen Text (möglicherweise noch ohne die eingedrungenen Glossen) vor den Augen gehabt haben; auch er erkannte die mythologische Anspielung nicht, und sah in *arpalice* ein Adverb – das davorstehende *in* ließ er außer Acht. Die Bedeutung suchte er aus dem Kontext festzustellen, so kam er auf den Sinn ‘nach Art der Jäger’, und stellte das Wort als Wortspiel neben den Namen „Árpád”. Demnach war der ungarische Fürst in *silva Turobag* auf der Jagd, als die *missi* ihn trafen. Anonymus hat also das Wort *arpalice* nicht selbst erfunden, bzw. aus einem griechischen Wort unter Anfügung einer lateinischen grammatikalischen Endung gebildet, sondern in einem lateinischen Text gefunden. Kein Zufall, daß dieser Text eine Troja-Geschichte ist, er selbst hat ja *olim in scolari studio* eine *hystoria Troiana* geschrieben, *ex libris Darethis Frigii ceterorumque auctorum*.¹⁷

Das andere Wort, das die Griechischkenntnisse des Verfassers der *Gesta* beweisen soll, ist *embola*. Nach der Beschreibung eines großen Sieges der Ungarn heißt es in den *Gesta*: *Felix igitur Hungarorum embola multa periculorum experientia iam securior et exercitatio de ipsa continua exercitatione preliorum viribus et potestate prestantior totam Bauariam et Alemanniam ac Saxoniam et regnum Lathariense igne et gladio consumpserunt* (c. 56). Mit vollem Recht verwirft Horváth die früheren Lösungsversuche (‘Beute’ bzw. ‘Gewinn’), und stellt fest, daß das Wort hier ‘Heer’ bedeutet. Sehr treffend ist auch seine Beobachtung, daß in den Worten des Notars *exercitatio* und *exercitatione* ein Wortspiel auf das hinter *embola* steckende *exercitus* zu erkennen ist.¹⁸

Das griechische ἐμβολή wurde bereits im Altertum ins Lateinische übernommen mit der Bedeutung ‘Fracht (eines Schiffes)’. Um die Bedeutung ‘Heer’ zu erklären, verweist Horváth auf eine andere Bedeutung des griechischen Wortes, das als Fachwort der Militärsprache ‘Angriff’ bedeutet. Daraus soll sich dann die Bedeutung ‘zum Angriff eingesetztes Heer’, und als letzter Schritt ‘Heer’ entwickelt haben. „Die beiden letzten Phasen der Bedeutungsentwicklung sind jedoch weder in lateinischen noch in griechischen Wörterbüchern (auch in Du Cange nicht!) dokumentiert”, stellt Horváth fest.¹⁹ Er sagt zwar nicht aus-

16. *Excidium Troiae*, ed. by E. B. Atwood and V. K. Whitaker. Cambridge Mass. 1944. S. 27, 12 und 34, 25.

17. *Gesta Hungarorum*, Prologus

18. Horváth a. a. O. 24–25, wo er erwähnt, daß *embola* auch in der ungarischen Chronik erscheint, und zwar in derselben Bedeutung: *una cum felici embola totius Hungarie cum triumpho victorie gaudentes redierunt*, *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV* ed. A. Domanovszky c. 103; SRH I. p. 369. Diese Chronik kennen wir in einer Fassung, die im 14. Jh. entstand, sie enthält aber ältere Textschichten, auch aus dem 11. und 12. Jh. Somit besteht auch die Möglichkeit, daß Magister P. das Wort aus einer der älteren Chronikvarianten entlehnte.

19. Horváth a. a. O. 25. Er übersah dabei, daß bei Du Cange aus einer „Charta ann. 1272” folgende Stelle angeführt ist: *dicit sibi videri jus commune esse domini regi, cum in adventu regiae majestatis et suae felicitis Embolae, omnes omnium cessante privilegio, certatim debeant occurrere*. Du Cange, *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis*. Graz 1954. II. Band, S. 253 s. v. „2. embola”. In diesem Text hat das Wort dieselbe Bedeutung wie in den beiden ungarischen

drücklich, daß den letzten Schritt Magister P. getan hat, betont aber: „Kaum hätte er diese Möglichkeit (d. h. die Verbindung des Wortes *embola* mit den aus *exerceo* gebildeten lateinischen Wörtern *K.I.*) ohne die Kenntnis des byzantinischen Griechisch überhaupt entdecken können.“ Vor kurzem hat László Veszprémy in einer Untersuchung²⁰ zu dieser Stelle mit Hilfe der CETEDOC-Datenbank die mittelalterlichen Vorkommnisse von *embola* zusammengestellt. Aus seiner Liste ist ersichtlich, daß es bereits in einer Glosse des Irnerius (+ um 1140) mit *militum superhabundantia* erklärt wird, und in einer damit im Einklang stehenden Verwendung auch bei Wilhelm von Tyrus vorkommt, dessen Chronik ebenfalls noch vor der Gesta des Magister P. entstand. Dazu kommt noch eine Reihe von Stellen aus dem 13. Jh., vorwiegend aus Urkunden und juristischen Texten, wo das Wort ebenfalls in diesem Sinn gebraucht wird. Es scheint also, daß das griechische ἐμβολή mit seiner Bedeutung ‘Schiffsfracht’ in der späten Kaiserzeit als Lehnwort in das Lateinische übernommen wurde, wo es in einem Gesetzestext erscheint,²¹ im Frühmittelalter verschwand es aus der Sprache. Dann, als mit der Wiedergeburt der römischen Rechtswissenschaft im 11. Jh. das Studium des Corpus Iuris Civilis von neuem begann, mußte das unbekannte Wort erklärt werden, daher die zitierte Glosse. Sie soll von Irnerius stammen (ob man einem solchen Schnitzer dem berühmten Juristen zumuten darf, oder ein Abschreibebefehler darin zu sehen ist, kann ich nicht entscheiden, und es ist für unsere Fragestellung auch nicht wichtig). Das Wort wurde dann vom 12. Jh. an sporadisch wiederum verwendet, aber nur in der Bedeutung, die ihm die Glosse schenkte. Es ist dazu noch zu bemerken, daß *embola* sowohl bei Anonymus wie auch in den meisten von Veszprémy angeführten Stellen nicht allein steht, sondern in Verbindung mit *felix*. Dieselbe Wortfügung sehen wir im Gesetzestext (s. Anm. 21); die Übereinstimmung ist ein klarer Beweis dafür, daß dieser Gebrauch von *embola* auf die (mißverständene) Stelle des Codex Justinianus zurückgeht.

Wir haben also keinen Grund zur Annahme, daß Magister P. *arpalice* oder *embola* aufgrund seiner griechischen Sprachkenntnisse selbst geschaffen hat. Er hat beide in lateinischen Texten vorgefunden, wahrscheinlich noch in seinen Studienjahren, und hat sie sich (eben weil sie ungewöhnliche Worte waren) gemerkt.

Eine Spiegelübersetzung aus dem Griechischen findet Horváth im 18. Kapitel der Gesta, wo es heißt: *Dux vero (sc. Árpád) pro beneficio suo Borsum in eodem castro comitem constituit et totam curam illius partis sibi condonavit*. Da der Ausdruck *curam condonare* in dem hier erforderlichen Sinn etwas seltsam erscheint, soll *cura* dem byzantinischen Terminus πρόνοια entsprechen, *curam condonare* aber eine Spiegelübersetzung von πρόνοιαν ἀναθέτειν / ἀναθέσθαι sein. Magister P. wolle damit auf einen mit

Quellen; noch mehr, auch die Situation ist dieselbe: Ankunft des Herrschers mit seinem Heer. Allerdings registriert das Wörterbuch diese Bedeutung nicht; anstatt einer Interpretation folgt ein mißgelungener Vorschlag, den Text zu „verbessern“: „*Quid si legatur, et suae felicitis Subolis?*“

20. Veszprémy L., *Középkori forrástanulmányok. Hadtörténelmi Közlemények* 104 (1991) 3. Heft, 58–77.

21. *Iubemus nullam navem ultra duorum millium modiorum capacem ante felicem embolam vel publicarum specierum transvectionem aut privilegio dignitatis aut religionis intuitu aut praerogativa personae publicis utilitatibus posse subtractam* Cod. Just. I, 2, 10. Corpus Iuris Civilis vol. II. Codex Iustinianus rec. P. Krueger. Berlin 1884; derselbe Text auch Cod. Iust. XI, 4, 2.

Dienstleistung verbundenen Feudalbesitz hinweisen, im Unterschied zu einem als Eigentum gegebenen Besitz. Er habe dabei den lateinischen *Terminus beneficium* bewußt vermieden, weil die Institutionen des Feudalismus in Ungarn nicht so voll entwickelt waren wie im Westen.²² Gegen diese Hypothese könnte man einwenden, daß *cura* auch in der Sprache der lateinischen Bibel an einigen Stellen fast soviel wie 'Verwaltung' bedeutet, etwa: *Rectorem te posuerunt? noli extolli: esto in illis quasi unus ex ipsis. Curam illorum habe.*²³ Eine noch nähere Parallele bietet eine zeitgenössische Kreuzzugsgeschichte: (*Fridericus imperator filio seniori, quem regem Longobardorum constituerat, imperii cura commissa ... peregrinationem arripuit.*²⁴ Um den genannten Ausdruck des anonymen Notars zu erklären, braucht man also nicht bis Byzanz zu gehen, er kann auch aus der mittelalterlichen Latinität stammen. Es gibt noch ein weiteres Argument, das gegen die Gleichsetzung dieser *cura* mit der byzantinischen *πρόνοια* spricht. Verschiedene Forscher, selbst Horváth,²⁵ haben darauf hingewiesen, daß eines der Hauptziele des Magister P. war, darzulegen, daß der Adel seiner Zeit seine Ländereien als Nachkommen der „septem principales personae“ der Landnahme besitzt. In der Darstellung des Magister P. haben die Vorfahren persönlich diese Güter erobert und dann vom Fürst Árpád als Geschenk für ihre Verdienste erhalten, *quam posteritas eius usque nunc habuerunt.*²⁶ wie das wiederholt betont wird. Bei diesem Bestreben wäre es befremdend, daß Magister P. als Ausgangspunkt für seine Formulierung gerade einen solchen byzantinischen Terminus gewählt hätte, der eine Gabe bedeutete, die zeitlich begrenzt war, nicht veräußert oder vererbt werden konnte und spätestens mit dem Tod des Beschenkten an die Krone zurückfiel.²⁷

Im 11. Kapitel der *Gesta* lesen wir, daß nach Attilas Tod *preoccupassent Romani principes terram Pannonie*. Die hier erwähnten *Romani principes* will Horváth als 'Heerführer' verstehen; da aber *princeps* weder im Altertum noch im mittelalterlichen Latein diese Bedeutung gehabt habe, soll der Autor auch hier unter dem Einfluß des Sprachgebrauchs der Byzantiner stehen, in dem *πρίγκης* angeblich das bedeutet.²⁸ Horváth macht selbst darauf aufmerksam, daß in den *Gesta principes* öfters erwähnt werden, wenn von ungarischen Verhältnissen die Rede ist. In diesen Fällen bedeutet das Wort 'Hauptpersonen, Vornehmen',²⁹ dieser Sinn jedoch ist, nach der Meinung von Horváth, im gegebenen Kontext gar nicht möglich. Die als Beweis für byzantinisches *πρίγκης* = 'Heerführer' angeführte einzige Stelle, Theophanes AM 6006 (= 514 n. Chr.), überzeugt nicht. Dieser Bericht des byzantinischen Chronisten ist aus einer früheren Quelle (wahrscheinlich Malalas) ausgeschrieben, wir begegnen darin die spätantike Terminologie dieser Zeit. Aber auch hier bedeutet das Wort nicht 'Heerführer', sondern 'Chef des politischen Sicher-

22. Horváth a. a. O. 26–39.

23. Eccl. 32, 1–2. vgl. auch 2Par 31, 14–15

24. Willelmi Neuburgensis Historia Anglicana. ed. F. Liebermann et R. Pauli. MGH SS XXVII p. 236.

25. Horváth A. A. O. 26.

26. c. 28; vgl. cc. 15, 17, 24, 27, 50.

27. G. Ostrogorsky, History of the Byzantine State. Oxford 1989. pp. 371–372.

28. Horváth a. a. O. 39–41.

29. Dieselbe Bedeutung hat das Wort in den einheimischen Quellen des 12. Jh.s.: Horváth a. a. O. unter Berufung auf L. Szilágyi. Az Anonymus-kérdés revíziója. Századok 71 (1937) 14.

heitsdienstes im Bereich der Präfektur'.³⁰ Ich glaube, man braucht nicht zwischen den *Romani principes* und den übrigen (ungarischen) *principes* der Gesta einen Unterschied hinsichtlich ihres Ranges zu postulieren; für Magister P. wird es selbstverständlich gewesen sein, daß die höchsten Würden um den König herum gegebenenfalls auch Heerführer sind.

Demgegenüber ist in Zusammenhang mit dem Titel *dux* die Beobachtung von Horváth zutreffend: unter den Akteuren der Gesta führen viele diesen Titel, auch die ungarischen Fürsten wie Árpád. Es gibt jedoch eine Gruppe, die Untertanen des byzantinischen Kaisers sind: eben Salanus, Menumorout und der *dux* Bulgaries. Horváth erinnert mit Recht daran, daß im 12. Jh. die Gouverneure der Provinzen (der ἑμέματα) im byzantinischen Reich den Titel δοῦξ innehatten. Dieser Umstand wird in Ungarn wohl bekannt gewesen sein, da die Gouverneure der mit Ungarn benachbarten byzantinischen Provinzen vielfache Kontakte mit Ungarn hatten.³¹ Der Gebrauch des Wortes *dux* in diesem Sinn bezeugt, daß Magister P. gewisse Kenntnisse von byzantinischen Reich hatte, auf seine griechischen Sprachkenntnisse kann man daraus nicht folgern.

Wenn ich richtig sehe, beweisen die oben besprochenen Stellen der Gesta nicht, daß der Verfasser des Werkes die byzantinisch-mittelgriechische Sprache gekannt hat. Von Horváths Beweisen bleibt allein die Erklärung übrig, die Magister P. zum Wort *Sohamogera* gibt. Horváth hat recht, als er sagt, daß im Satz, den ich oben angeführt habe, und in dem auch *Sohamogera* steht, *secundum Grecos* im Sinn „in der Sprache der Griechen“ zu verstehen ist. Horváth verweist auf das Adjektiv ζαβός (neugr. σαβός) 'verkehrt, dumm, närrisch',³² und meint, daß Anonymus den ersten Teil des zusammengesetzten Wortes (in dessen Hinterteil zweifellos der einheimische Name der Ungarn, in heutiger Form 'magyar', zu sehen ist) mit diesem griechischen Wort erklärt. Horváth wird in diesem Punkt recht haben, dennoch ist diese Stelle, eine einzige Etymologie, kaum ausreichend, seine These von den griechischen Sprachkenntnissen des Autors zu beweisen. In den Gesta findet man viele Etymologien. Personennamen und geographische Namen werden meist aus der ungarischen Sprache erklärt, aber man begegnet auch slawische Etymologien, vielleicht sogar auch türkische. Bei dieser Vorliebe des Autors für das Etymologisieren ist es kein Wunder, daß er mal auch eine griechische Etymologie bringt. Wie bekannt, findet man bei sehr vielen mittelalterlichen Schriftstellern hebräische Etymologien, ohne daß der Autor des Hebräischen kundig gewesen war.

30. PWRE Suppl. VIII coll. 628–640. W. Ensslin (1956).

31. Die Nichte des Nikephoros Botaneiates, damals *dux* von Branitzova, heiratete den späteren ungarischen König Géza II.: Moravcsik a. a. O. (Anm. 2) 98; Romanos Diogenes als Gouverneur von Sardike hat mit ungarischer Hilfe einen Aufstand gegen Konstantin X. vorbereitet: ebd. 94; dasselbe tat Andronikos Komnenos im Jahre 1153 oder 1154 als *dux* von Branitzova und Belgrad: ebd. 272 (vgl. auch 210, wo er Gouverneur von Branitzova und Nis genannt wird). Auch die zeitgenössischen westlichen Schriftsteller bezeichnen die byzantinischen Provinzgouverneure *dux*; besonders interessant ist der Bericht von Albericus Aquinensis, daß *dux Nichita Bulgarorum et preses civitatis Belegrove*, also der byzantinische Gouverneur dieser Gegend und sein ungarischer Nachbar, *Guz comes et princeps Maleville* ein Bündnis gegen die herannahenden Kreuzfahrer geschlossen haben: A. Gombos, *Catalogus fontium historiae Hungaricae*. Budapest 1937–1943. 36.

32. Horváth a. a. O. 19–20.

Wenn sich auch seine Griechischkenntnisse nicht beweisen lassen, war der Verfasser der *Gesta* über die Verhältnisse im byzantinischen Reich und die Vorstellungen der Byzantiner gut informiert; die diesbezüglichen Beobachtungen von Horváth und besonders die von Moravcsik sind überzeugend. Dieser Umstand mag für die viel erörterte Frage der Datierung der *Gesta* von Bedeutung sein. Im Prolog des Werkes sagt der Verfasser von sich, er war *Bele regis Hungarie notarius*. Da vier ungarische Könige diesen Namen getragen haben, ist es fraglich, wer hier gemeint ist. Nun, neben vielen anderen Argumenten sind auch die Kenntnisse des Verfassers über Byzanz Argument für Béla III. (1172–1196). Nicht so sehr deswegen, weil Béla sich in seiner Jugend in Byzanz aufgehalten hat und eine Zeitlang als präsumtiver Thronfolger Kaiser Manuels galt (warum hätte er später als König seine dortigen Erfahrungen mit einem Notar der Kanzlei geteilt?), sondern weil er als ungarischer König rege Verbindungen mit dem Kaiserhof am Bosporus hatte.³³ Besonders intensiv waren die Kontakte im Jahre 1189–1190, als die Krieger des dritten Kreuzzugs durch Ungarn und den Balkan zogen. Béla III. blieb kontinuierlich in Verbindung sowohl mit den Kreuzfahrern (denen sich auch ungarische Kontingente angeschlossen haben) als auch mit Kaiser Isaak Angelos (seinem Schwiegersohn). Er hatte die schwierige Aufgabe auf sich genommen, zwischen den Kreuzfahrern und den Griechen zu vermitteln, was ihm endlich auch gelang, obwohl in Thrakien fast zu einem offenen Krieg zwischen den Kontrahenten gekommen ist. Die Abwicklung dieser Angelegenheit oblag natürlich der Kanzlei. Über so rege Kontakte wissen wir aus der Zeit Bélas II. (1131–1141) nicht; Béla IV. kommt unter diesem Gesichtspunkt gar nicht in Frage, da er nach dem Zusammenbruch des Kaiserreiches den Thron bestieg (1235).

33. Moravcsik Gy., *Pour une alliance byzantino-hongroise (seconde moitié du XIIe siècle)*. *Byzantion* 8 (1933) 555–568.

ГЕОРГИ Н. НИКОЛОВ (София)

Венгры в Болгарском Царстве в XIII–XIV веках

Значительная часть исследований одного из классиков византистики XX века. Дюлы Моравчика, связана с историей Византийской империи, Болгарского царства и Венгерского королевства. История знает много случаев, когда группы людей или отдельные личности из этих государств попадали под власть соседнего государства или поступали к нему на службу. Причины были самые различные, но чаще всего это объяснялось политической эмиграцией, службой в наёмных войсках, династическими браками, расширением территорий какого-либо из упомянутых государств или обособлением в пограничных районах местных аристократов, служивших двум государям.

В настоящем сообщении мы хотим показать присутствие венгров при дворе Болгарского царства в XIII–XIV веках. Эти личности, хорошо известные в болгарской и венгерской истории, не рассматривались как этническая группа. Речь идёт об отдельных людях, получивших приём в болгарском государстве, а не о компактных массах венгерского населения, попавшего под его власть.

1. Венгерская принцесса Мария была, по всей видимости, пятым ребёнком короля Эндре II (1205–1235) от брака с немкой Гертрудой. Мария родилась ранее 28 сентября 1213 года, дня, когда была убита её мать. Если допустить, что она последний ребёнок Гертруды, то самой ранней датой её рождения является 1211 г.¹

Как известно, возвращаясь из крестового похода зимой 1218 г., король Эндре II прошёл через болгарские земли. Как сообщает Фома архидьякон: *„Exinde peragratis Grece finibus ascendit in Bulgariam, ubi ab Oxano Bulgarorum rege detentus est nec ante abire permissus, quam plenam ei securitatem faceret, quod ei suam filiam matrimonio copularet. Sic autem Andreas rex peregrinationis sue completo itinere ad sua regna reversus est.“*²

Венгерский король принял условие царя Иоана Асена II (1218–1241), и ещё в 1219 г. обратился к папе Хонорию III (1216–1227) с просьбой благословить брак принцессы Марии с болгарским государем.³ Однако брак фактически был заключён только в 1221 г., когда Болгарии были предоставлены владения Венгерского королевства в районе Белграда (Nándorfehérvár) и Браничево (Barancs). Предполагается, что болгарско-венгерское сближение, достигнутое через этот династический брак, произошло по идее латинян, внушённой ими в Константинополе.⁴

1. MT I/2, 1283, II. ábra.

2. Thomas, 92.

3. Theiner, 21; Acta, 81–82.

4. Златарски, 325–327; Данчева, 116.

Свадьба с принцессой католичкой является одним из редких прецедентов в Болгарском царстве. Однако в 1221 г. в Болгарии всё ещё была в силе уния, заключённая болгарским царём Калояном (1197–1207) и папой Иннокентием III (1198–1216) в 1204 г. Можно предположить, что именно это обстоятельство и исключило проблемы при заключении брака Иоана Асена II и Марии.

Так в 1221 г. венгерская принцесса Мария в возрасте 10–12 лет стала царицей Болгарии. Источники о её жизни в Болгарии немногочислены. В славословии, помещённом в Синодике царя Борила, о ней сказано «другая Ана, благочестивая царица христолюбивого царя Асена».⁵ Присутствие её в болгарском царском дворе отмечено в одном житии и в одном похвальном слове, которые были написаны болгарским патриархом Евтимием (1375–1393). В Житии Святой Петки говорится о присутствии царицы при торжественной встрече мощей святой, которые царь Иоан Асен II перенёс в столицу Тырново после 1230 г. И здесь венгерка упомянута под именем Ана.⁶

Религиозное рвение царицы подтверждено и в Похвальном слове об Иоане из Поливода. Там патриарх Евтимий пишет, что «благоверная царица Ана, новая Теодора веры воздвигла много церквей во славу Бога и его Святых».⁷ Трудно сказать, не кроется ли за этим выражением сообщение о смене вероисповедания царицы. Известно, что в 1235 г. Болгария разорвала унию с Римом и вернулась в лоно православия. Весьма возможно, что болгарская царица также приняла православие, порвав с католицизмом. Впрочем, подобный вывод вытекает и из её личного присутствия в Никейской империи в 1235 г.

Венгерка – царица Болгарии несколько раз упомянута и византийским историком Георгием Акрополитом. Во-первых, он объясняет, что царь Иоан Асен II от своей супруги венгерки имел маленькую дочь, по имени Елена. Затем, в связи с заключением политического соглашения между Болгарским царством и Никейской империей в 1235 г., Акрополит добавляет: «...καὶ ὁ Ἀσάν σὺν τῇ οἰκείᾳ γαμέτῃ τῇ ἐξ Οὐγγρῶν Μαρίας καὶ τῇ θυγατρὶ Ἑλένῃ, καὶ συνέρχεται εἰς Καλλιόπολιν τῷ βασιλεῖ...» Позднее, в том же году болгарская царица вместе с дочерью отправляется в Лампсак, где состоялась свадьба Елены с никейским престолонаследником и будущим императором Теодором II Ласкарисом (1254–1258).⁸

В 1237 г. отношения между Болгарией и Никеей ухудшаются. Царица вместе с Иоаном Асеном II отправляется во Фракию; и они достигают окрестностей Одрина (Adrianopol). Под предлогом, что они хотят увидеться со своей дочерью Еленой, царственные родители попросили Иоана Дука Ватаци (1222–1254) пустить её к ним. Получив дочь, Мария и Иоан Асен II увезли её в Тырново.

Все эти сведения подтверждают, что царица Мария играла важную роль в политической жизни страны. О её смерти сообщает опять же Георгий Акрополит. В конце

5. Синодик, 118..88.

6. Werke, 71(26–28) – 72(1–5).

7. Werke, XI, 198(6–8).

8. Acropolit., 31., 48(22–24); 32., 50(16) – 51(7).

1237 г. болгарский царь совместно с латинянами из Константинополя напал на никейскую крепость Цурулум. По этому поводу византийский историк пишет: «Πολιορκουμένου γοῦν τοῦ ἄστεος Τζουρουλοῦ αἰφνης ἐπῆει μήνυμα τῷ Ἀσάν, ὡς ἡ σύζυγος αὐτοῦ ἡ ἐξ Οὐγγρων ἐξ ἀνθρώπων ἐγένετο· τετελεύτηκε δὲ κατὰ ταῦτό καὶ παιδίον αὐτοῦ καὶ ὁ Τρινόβου ἐπίσκοπος».⁹ Подтверждение о смерти Аны – Марии содержится и в одном из писем венгерского короля Бела IV (1235–1270) к папе Григорию IX (1227–1241). Объясняя папе, почему он не может принять участие в походе против Иоана Асена, Бела IV пишет: «... cui tamen nos amicitiarum et cognacionis federa coniunxerunt. Ex inclite enim recordacionis sorore nostra filium habet et heredem...».¹⁰ В одной из ранее опубликованных статей П. Никова это письмо точно датируется 7 июня 1238 г., а отсюда и смерть венгерки – болгарской царицы – достаточно точно можно датировать последними месяцами 1237 года.¹¹

Как видно из болгарских источников, в Болгарии она фигурирует под именем Ана, тогда как Акрополит называет её Марией. Учитывая то, что византийский историк занимал высокое положение в Никее, можем довериться ему и принять, что настоящее её имя было Мария. Можно предположить и то, что имя Ана принцесса получила после её воцарения в Болгарии. Подобный случай имел место в Болгарском царстве в 927 г., когда внучка императора Романа I Лакапина (920–944) после брака с царём Петром (927–968) из Марии была переименована в Ирину. Однако, тогда мотивом для смены имени были обстоятельства, связанные с заключением болгарско-византийского мира. Возможно и то, что имя царицы Марии было сменено при принятии православия. И, наконец, возможно, что ошибается сам Евтимий, смешивая имена венгрки и первой жены царя Иоана Асена II, которую также звали Аной.

От брака с болгарским царём у Марии – Аны было четверо детей: Елена, супруга Теодора II Ласкариса, Тамара, третий ребёнок, скончавшийся в 1237 г., пол и имя которого неизвестны, и Коломан, наследовавший позднее болгарский престол (1241–1246).¹²

Георгий Акрополит пишет, что Елене было 9 лет (ἔννατον καὶ ταύτῃ ἔτος ἦν), не уточняя, относится ли это ко времени переговоров между Ватаци и Асеном (1233) или к моменту свадьбы в 1235 году. Второе предположение более вероятно, и отсюда следует, что молодая венгерка, вошедшая на болгарский престол, родила Елену в 1226 г.¹³ В Синодике царя Борила Тамара упоминается ранее Елены, что предполагает более раннее рождение Тамары. Однако, такое предположение можно отбросить, учитывая возраст самой Марии – Аны.¹⁴

9. Acropolit., 36., 56(14–17).

10. Theiner, 170–171; Acta, 327–328.

11. Ников 1922, 61–65.

12. Божилов 1985, № 15–18, 102–105.

13. Acropolit., 31., 48(23–24); Божилов 1985, 103.

14. Синодик, 114., 87; Божилов 1985, №16, 104.

Коломан родился примерно в 1234 г. В болгарских и византийских источниках его имя даётся в греческой форме Калиман (Καλιμάνου τοῦ Ἀσάν), а написание Коломан (Colomanno) встречается в письме папы Иннокентия IV (1243–1254) от 21 марта 1245 г. Как уместно заметил Моравчик, это имя венгерского происхождения.¹⁵ Это единственный факт, которым царица подчеркнула своё этническое происхождение.

2. Другая венгерская принцесса, которая упоминается в болгарской истории, была внучкой короля Бела IV, дочерью Ростислава Михайловича и Аны Арпадины. Хотя её отец был русским по происхождению, в Болгарском царстве она была принята прежде всего как наследница великого рода Арпадов. Её имя осталось неизвестным для нас. В последних исследованиях, посвящённых этой венгерской принцессе, рождение её датируется серединой 40-х годов XIII в. По всей видимости, она была первородной дочерью Ростислава Михайловича.¹⁶ В конце 1255 или в начале 1256 гг. она вышла замуж за болгарского царя Михаила II Асена (1246–1256). Как в большинстве случаев в период средневековья, и этот династический брак преследовал политические цели. Болгария стремилась обеспечить покой своих северо-западных границ и заключить союз против Никейской империи. Для Ростислава Михайловича, становившегося тестем болгарского царя, брак давал потенциальные возможности расширить на восток свои владения в Мачве и занять соответствующее место в политической жизни царства.¹⁷

Очень быстро (не позднее чем через год) после своей свадьбы Михаил II Асен был убит своим двоюродным братом, Калиманом, который сел на тырновский престол и женился на овдовевшей венгерке. Георгий Акрополит пишет по этому поводу следующее: «ὁ δὲ φονεύσας αὐτὸν Καλιμάνος τὴν ἐκείνου λαβὼν γαμέτην ἔδοξε τὴν τῶν Βουλγάρων ἀρχὴν σφετερίσασθαι. ἀλλ' ὁ Ῥώσος Οἰδρος μετὰ στρατευμάτων ἐπελθὼν τῷ Τρινόβῳ τὴν θυγατέρα τοῦτου τὴν τοῦ Μιχαήλ σύζυγον εἴληφε».¹⁸

Вероятно, Калиман II также стремился к союзу с мачванским баном, и поэтому женился на его дочери. Но ещё до приезда Ростислава Михайловича в Тырново, новый царь, не поддержанный аристократией, был убит. Ростиславу не оставалось ничего другого кроме как вернуться с дочерью обратно. Этим и исчерпываются все сведения о пребывании этой венгерской принцессы в Болгарском царстве в 1256 г. Дальнейшая судьба её не известна.

3. В 1322 г. болгарский царь Георгий II Тертер (1322) сумел захватить город Филиппополь, оставленный Византией без серьёзной защиты. Так как крепость была близко от болгаро-византийской границы, Георгий II Тертер оставил для обороны города 1000 аланских и болгарских всадников и 2000 тяжеловооружённых пехотин-

15. Синодик, 114., 87; БСМ, 608; Cavalieri, XII; Theiner, 196–197; Moravcsik I, 461, II, 147.

16. Тодорова, 53.

17. Ников 1919, 63.

18. Acropolit., 73., 152(6–10).

цев, которые считались наиболее храбрыми. Экс-император Иоанн Кантакузин, единственный оставивший свидетельства о взятии Филиппополя, пишет, что войсками командовали Итил и Темир, аланы по происхождению, и венгр Инас. Руководил всей обороной города Иван Русина. Некоторое время они успешно обороняли город и отбивали осадившую его византийскую армию. Новый болгарский царь Михаил III Шишман (1323–1330) отозвал Ивана Русину и других военачальников, чтобы наградить их за храбрость и ратный труд, а на их место послал новое войско, чтобы со свежими силами оборонять город. Войска Ивана Русины вышли из города, но жители Филиппополя ещё до прибытия свежих войск впустили в город византийский отряд, который его и занял.¹⁹

Из этого рассказа Кантакузина становится ясно, что большая часть трёхтысячного войска состояла из наёмников – прежде всего из аланов. Среди военачальников выделяется Иван Русина,²⁰ который и в последующие годы активно участвует в военных операциях Михаила III Шишмана. Одним из его подчинённых был венгр Инас (Ἰνᾶς ὁ ἐξ Οὐκρῶν). Так как это имя упоминается в исторических источниках только один раз, делать какие-либо конкретные выводы трудно. Единственное, что можно предположить, что он был наёмником в болгарском войске. Упоминание его имени Кантакузином показывает, что этот венгр не был простым воином, а занимал достаточно высокое место в военной иерархии. Неизвестно, присутствовал ли он в Болгарии в одиночку или водил с собой небольшую дружину. Необязательно и то, что его пребывание в Болгарии было с ведома Венгерского королевства.

Что касается его имени, то Моравчик допускает, что оно происходит от венгерского Ina ? Можно предположить, что речь идёт даже не об имени, а о прозвище, под которым венгры были известны в Юго-Восточной Европе. Вероятно, его называли ХУН(ОС) – Οὐνν(ος), а Кантакузин принимает это за собственное имя и оборачивает его на Инас.²¹

* * *

От начала 30-х годов XIV в. известен Белаур, брат царя Михаила Шишмана. После поражения болгарского царя в битве с сербами 28 июля 1330 г. Белаур появляется среди приближённых нового государя, Иоана Стефана (1330–1331). В 1331 г. произошёл дворцовый переворот и на болгарский престол вступил царь Иоанн Александр (1331–1371). Тогда Белаур восстал и, по словам Кантакузина, «захватил часть царства, был бесплощаден и жестоко опустошал страну». Предполагается, что мятеж охватил северо-западные районы страны, с центром в городе Видине. После 1331 г. его следы теряются. В одной недавно опубликованной ктиторской надписи от 6840 г. (=

19. Cant., I, 36., 173(2) – 175(16); I, 37., 178(2) – 179(2).

20. Павлов, *passim*.

21. Moravcsik II, 139, 235.

1.IX.1331 – 31.VIII.1332) рядом написаны имена царя Йоана Асена (т.е. Йоана Александра) и господина Белаура.²²

Во всей этой истории интерес вызывает само имя Белаур. О его значении высказывались различные гипотезы. По мнению одних авторов оно связано с румынским словом *bălaur* – змей, дракон.²³ Белаура можно связать и с другими именами болгарской истории – Белгун, Белота.²⁴ Источники не дают оснований принять, что Белаур произошло от „Бела Урош“, хотя созвучие и существует. В своё время Д. Моравчик в *Byzantinoturcica* II представил его в двух частях *Béla – úr*.²⁵ Возможность связать имя Бела с венгерским титулом „ур“²⁶ весьма заманчива и нацелила бы нас к вероятному венгерскому происхождению этой личности. С известными оговорками можно допустить, что его мать была венгеркой, однако это предположение не опирается на генеалогию Белаура.²⁷ Дальнейшее развитие этой гипотезы дало бы нам много пищи для размышлений, не предоставив ни одного удовлетворительного ответа на вопрос.

Представление о венграх в Болгарском царстве любопытным образом отражено в апокрифных произведениях. В нескольких вариантах известен болгарский апокриф, составленный в конце XIII или начале XIV вв., „Слово Господа нашего Иисуса Христа“. В известной степени он отражает знание и представления простых людей об окружающем их мире. Согласно апокрифу на свете живёт 72 народа. Из них к правоверным относятся: болгары, греки, сирийцы, грузины и русские; к полуверным: германцы, аламаны, франки, венгры, индийцы, яковиты, армяне, саксонцы, поляки, албанцы, хорваты и хизы. Очевидно, в качестве основы правоверия в апокрифе избрана принадлежность к православию. Ещё интереснее окончание апокрифа, где различные народы обозначены через знаки – животных. Так, например, франк – лев, турок – змея, серб – волк и т.д. В одной из рукописей этого апокрифа венгр соответствует раку, в другой – рыси.²⁸ Эта простонародная картина народов, опирается на более глубинные корни и представляет собой отдалённое эхо языческого мышления и мировоззрения. В заключение необходимо подчеркнуть, что венгерское присутствие в Болгарском царстве в XIII – XIV вв. сравнительно ограничено. Среди иностранцев в Болгарии наиболее многочисленны, бесспорно, греки – ромеи. В источниках упоминаются также армяне, евреи, влахи и др. Несмотря на то, что Болгарское царство и Венгерское королевство были соседями, движение людей из одной страны в другую было затруднено прежде всего религиозными различиями. Венгерское королевство

22. Cant., II, 27., 464(14–17); Законик. 3: Данило, 193; Любинкович, 76; Габелич, 22–23; Трифонов, 75–91.

23. Трифонов, 87; EMR, 429–446; Калужская – Цымбурский, 89–101.

24. Тафраджийска, 46; Божилов 1977, *passim*.

25. Moravcsik II, 205.

26. Ostrogorsky, 454–457; MNyTESz, 1035.

27. Божилов 1985, № 27, 134–136.

28. СБЛ I, 340–342, 411–412.

тяготело к римско-католической общности, Болгарское царство принадлежало православному славяно-византийскому миру. Склонение к православию не остановила и заключённая 1204 г. уния между Болгарией и римской курией. Более того, во время господства латинян в Константинополе, Болгария была одной из опор восточно-православного христианства в регионе. С другой стороны, Венгрия была связана с Римом и нередко служила проводником его политических замыслов. Красноречивым примером этого является венгерское господство в Видине 1365–1369 гг. Как сообщает генерал францисканского ордена Марко ди Витербо, тогда в католичество было насильно обращено более двухсот тысяч болгар.²⁹ Агрессивная политика римско-католической церкви усилила подозрение балканских государей особенно в XIV в. Эта обстановка нетерпимости и враждебности к Риму отражалась и на отношении к Венгерскому королевству.

Обособление европейских национальностей в период средневековья также способствовало известной самоизоляции. Таким образом, два народа, объединяемые общим кочевым прошлым в раннее средневековье, постепенно изолировались друг от друга в XIII – XIV веках.

Однако, после того, как Болгарское царство в конце XIV в. падает под нашествием османов, часть болгарской аристократии получила убежище в Венгерском королевстве, а почти пять веков позднее великий венгр – Лайош Кошут нашёл себе приют на болгарских землях Османской империи.

Список сокращений

- Acropolit.: Georgii Acropolitae Opera (rec. A.Heisenberg). Vol.I. Lipsiae, 1903.
Acta.: Acta Honorii III (1216–1227) et Gregorii IX (1227–1241). E regestris vaticanis alisque fontibus collegit A.L. Tăutu. Romae, 1950.
Божилев 1977: Ив. Божилев. Белота – български владетел от началото на XIII в. – Исторически преглед (София) XXXIII,1,1977, с. 71–81.
Божилев 1985: Ив. Божилев. Фамилията на Асеновци (1186–1460). Генеалогия и просопография. София, 1985.
Cavalieri: P.Fr. de Cavalieri et J. Lietzmann. Specimina codicum graecorum Vaticanorum. Berolini et Lipsiae, 1929.
Данило: Животи краљава и архиепископа српских, написао архиепископ Данило и други. Изд. Ђ. Даничић. Загреб, 1866.
Данчева: А. Данчева-Василева. България и Латинската империя (1204–1261). София, 1985.
EMR: B. Petriceicu-Hasdeu. Etymologicum Magnum Romaniae. III. București, 1976.

29. Gjuzeev, 195–196.

- Габелич: С. Габелич. Прилог познавана живописа цркве Св. Николе код Станичена. – Зограф (Београд) 18, 1987, с. 22–35.
- Gjuzelev: V. Gjuzelev. Forschungen zur Geschichte Bulgariens im Mittelalter (Miscellanea Bulgarica 3). Wien, 1986.
- Калужская – Цымбурский: И.А. Калужская, В.Л. Цымбурский. Греч. Βέλλεροϋ, рум. bălaur и другие. (Из истории мифологических представлений Юго-Восточной Европы). – Terra Antiqua Balcanica VI. Serdicae, 1991, с. 89–101.
- Cant.: Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri IV (ed. L. Schopeni). Vol. I. Bonnae, 1828 (CSHB).
- Любинкович: Р. Љубинковић. Црква Светог Николе у Станичењу. – Зограф (Београд) 15, 1984, с. 76–82.
- MT 1/2: Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig (Főszerk. Székely Gy.). 2. Budapest, 1987.
- MNyTESz: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Budapest, 1976 (3. köt.).
- Moravcsik I–II: Gy. Moravcsik. Byzantinoturcica I–II. Berlin, 1958.
- Ников 1919: П. Ников. Българо-унгарски отношения от 1257 до 1277 година. – Сборник на Българската Академия на науките XI, 1919.
- Ников 1922: П. Ников. Изправки към българската история. – Известия на Историческото дружество в София V, 1922, с. 57–84.
- Ostrogorsky: G. Ostrogorsky. Urum-Despotes. Die Anfänge der Despotes würde in Byzanz. – Byzantinische Zeitschrift 44, 1951, S. 448–460.
- Павлов: Пл. Павлов. Иван Русина – български военачалник и политически деец от първата половина на XIV век. – Известия (Притурка към Военноисторически сборник /София// Т. 36. 1983, с. 223–232.
- Синодик: М.Г. Попруженко. Синодик царя Борила. София, 1928 (Български старини VIII).
- СБЛ: Стара българска литература. 1. Апокрифи. Съст. и ред. Д. Петканова. София, 1981.
- Тафраджийска: Цв. Тафраджийска. Към въпроса за етногенезиса на прабългарите. – В: Българско средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Ив. Дуйчев. София, 1980, с. 43–51.
- Theiner: A. Theiner. Vetera monumenta historica Hungariam illustrantia. I. Romae, 1859.
- Thomas: Thomae Archidiaconi Spalatensis. Historia Salonitarum (ed. F. Rački). Monumenta spectantia Historiarum Slavorum meridionalium. Vol. 26. Zagrabiae, 1894 (Scriptores 3).
- Тодорова: С. Тодорова. Дъщерята на Ростислав Михайлович и събитията в България от средата на XIII в. – Исторически преглед (София) XLV, 2, 1989, с. 52–56.

- Трифонов: Ю. Трифонов. Деспот Иван-Александър и положението на България след велбуждската битка. – Списание на Българската Академия на науките XLIII, 21, 1930, с. 61–91.
- Законик: Законик Стефана Душана цара српског 1349 и 1354 (изд. Ст. Новаковић). Београд, 1898.
- Златарски: В.Н. Златарски. История на българската държава през средните векове. III. София, 1940 (1972₂).
- Werke: Werke des patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375–1393). Hrsg. E. Kalužniacki. Wien, 1901.

LENOS MAVROMMATIS (Athens)

Andronikos II Palaiologos and the monastery of Zographou (1318)

I was fortunate enough to secure permission to photograph the medieval archive of the monastery of Zographou on Mount Athos and carry out a study of its contents from 1977 to 1980.¹

By way of announcement of the publication of a full catalogue of the archive I edited and annotated two documents from the monastery's collection.² The medieval archive of the monastery of Zographou contains one hundred and ten documents written in Greek and just eleven in Old Slavonic.³

For a number of years now at the Centre for Byzantine Research at the National Hellenic Research Foundation, and with the kind assistance of Liza Benou, a diplomatic edition of the archive is in the process of being published and the reconstruction of the history of the monastery of Zographou during the medieval period is being attempted. The catalogue and diplomatic analysis of the documents will shortly be ready for publication.

The landed property of Zographou appears to have been considerable, although it was less than that of Vatopedi, Great Lavra and Chilandari. However, I should like to take a closer look at the property and, by extension, power of the two monasteries – Zographou and Chilandari – both on Mt Athos and elsewhere, and to draw a number of comparisons.

Both monasteries enjoyed dual protection: one the one hand, that of the Byzantine emperor, and on the other, that of foreign rulers such as the czar of Serbia in the case of Chilandari, and the czar of Bulgaria in the case of Zographou. Indeed the records speak of „the monastery of the Serbs” when referring to Chilandari, and „the monastery of the Bulgarians” when referring to Zographou. The protection of either the Serbian or Bulgarian ruler was decisive: Serbia in the thirteenth and fourteenth centuries was the most tightly organized political unit of the Balkans. Led by dynamic personalities and the economic strength to back them, it understandably sought to dominate the region. By contrast, Bulgaria during this same period had become divided into numerous warring feudal states more or less influenced by Byzantine, Serbian or Mongol foreign policy, and it was in no position to offer the monastery of Zographou a stronger economic or political role. In essence, the

-
1. I would like to take this opportunity to thank the fathers of the Holy Epistasia of Athos and the monks of the monastery of Zographou without whose undivided support and encouragement this study would never have been possible.
 2. L. MAVROMMATIS, *Le Chrysobulle de Dusan pour Zographou*, *Byzantion* 52 (1982.) p. 351–356 and plates I–IV; Μεσαιωνικό Αρχείο Μονής Ζωγράφου: Έγγραφο πρώτου Δαυοθέου, Αφιέρωμα στον Ν. Σβορώνο (Essays presented to N. Svoronos), vol. I, Rethymno 1986, p. 308–317.
 3. For purely technical reasons I confined myself to photographing and describing the archival documents up to the year 1600.

survival or prosperity of the monastery of Zographou depended far more on the protection afforded it by Constantinople than on the czar and other Bulgarian princes.

In this context, let us now take a look at an unpublished document: a *prostagma*, or imperial command, held in the archive of Zographou, under the designation Ω/21, written on paper of dimensions 245 X 300 mm. It is in a moderate to poor state of preservation on account of damage caused by damp. The date and imperial signature are written in cinnabar, which has spread slightly because of the damp. The ink of the main text is the dark brown customarily used in the fourteenth century. There are no scribal notes on the verso of the document. A few lines of this document were reproduced in a note published by the editors of the *Βυζαντινά Χρονικά*, though they were unable to trace its source. P. Uspenskij did succeed in uncovering a fragment of the document in the archive of Zographou, which the aforementioned editors had earlier claimed to be lost.⁴ However, I was fortunate in finding the original document containing this text. The document was addressed to the *Protos* of Athos, Isaak, and it bears the following *menologema*: „In the month of September, the second indiction”. The question which naturally arises is who was the emperor referred to in the document, and precisely what date should we ascribe to this „second indiction”? The nature of the recipient of the document, the *Protos* Isaak (perhaps the most important political personality of Mt Athos and, more generally, an outstanding figure in Byzantium during the first half of the fourteenth century)⁵, compels the modern historian to choose the years 1318 or 1333. It is worth recalling that Isaak died under somewhat mysterious circumstances, confined within the city walls of Constantinople in 1342. Evidence provided by the document adds at least one further detail. The *prostagma* was sent by the emperor to the *Protos* Isaak with the aim of securing the support of the latter for the demands of the monks of Zographou, demands which had already found the approval (I quote) of „her Highness the empress of the Bulgars, and most beloved daughter of my Majesty”. As we shall see below, the other details in the document are obscure and refer chiefly to an old dispute between the monastery of Great Lavra and Zographou over farm land and vineyards whose position and extent are not specified in the text.

The *Protos* Isaak, an almost legendary figure who could well rival the resourceful hero (and ex-member of the Holy Inquisition) of „The Name of the Rose”, not only had close links with Andronikos II, Andronikos III and John Kantakouzenos, but was also on good terms with foreign rulers: he had handled a number of state affairs that, under normal circumstances, surpassed the role of the *Protos* of Mt Athos, and which may well account for his mysterious death.⁶ It was to Isaak therefore that the emperor (we shall see *which* emperor) addressed the *prostagma* seeking to resolve an issue which, if our hypothesis is correct, amounted to more than the usual kind of disagreement (such as we frequently come across in the archives) between the two monasteries over a few – as yet unidentified – fields and vineyards.

4. W. REGEL, E. KURTZ and B. KORABLEV, *Βυζαντινά Χρονικά*, Appendix 1, Actes de l'Athos, IV. Actes de Zographou, no. XXX, Amsterdam 1969, p. 72 (=Actes de Zographou).

5. On the *Protos* Isaak see the references in the Athos records contained in L. MAVROMMATIS, *Οι Πρώτοι Παλαιολόγοι*, Athens 1983, p. 67, 95–96 and 112.

6. See L. MAVROMMATIS, *op. cit.*, p. 96 and n. 45 for relevant bibliography.

We consulted the documents of Zographou and Great Lavra. The *prostagma* does in fact mention earlier rights and privileges, and the first document in the Zographou archive was issued by the *sevastokrator* and governor of Thessalonica (1267), confirming that the disputed land was indeed the property of Zographou.⁷ More specifically, it mentions the fact that there had been disagreement between the monasteries of Great Lavra and Zographou in the past over the question of the ownership of certain areas of land in the region of Proavtax, and that the issue had been brought to the secular authorities' attention on many occasions and had been decided in favour of Zographou. Moreover it mentions that, by command of the emperor, the *sevastokrator* Tornikios had been appointed to look into the matter and that his verdict had once again been in favour of Zographou. Once again the monks of Great Lavra appealed to the emperor requesting that he issue them with a new chrysobull, by sending an „old” but forged chrysobull to the imperial secretaries as evidence of former imperial confirmation of their rights. Tornikios, as far as we may gather from the documents, was persuaded and promptly ordered that a committee be appointed to oversee the return of the disputed land to the monks of Great Lavra. However, some time later it was discovered that the document was a forgery and Zographou requested a new imperial decision on the matter. But the relevant documents belonging to Zographou appear to have been lost and so the monks were granted new land in the area of Proavtax and Rachonia. The names of these fields (Loustra, Armenon, Kryos Kampos, Tympanaris, Loukitzis, tes Graos to Pedema – *Crone's Leap* – and various others) are mentioned in a number of other documents in the archives of the monasteries of Athos, and there is no need to go into further detail about them here. A few years later in 1268 the new governor of Thessalonica, Alexios Doukas Nestongos, was to take up the same matter and once again the decision fell in favour of the monks of Zographou.⁸ The land in this particular case is mentioned in documents of Alexios Amnon, Apelmene, Pharisaios and Pergamenos.

According to all these records the dispute took place in the years 1309 and 1321. However, the only doubt which need concern us here dates to 1142 when Maria Tzousmena, a member of the emperor's family, made her initial donation.⁹ More documents then followed, but these do not directly concern the subject of this communication.

To return to the *prostagma*, we are perhaps obliged to accept the fact that the dispute between Great Lavra and Zographou concern only this particular region and had in fact begun long beforehand. Eventually the emperor took up the matter in a decisive and firm way after complaints from the monastery of Zographou that the land had been left wholly uncultivated because the monks of Great Lavra had refused to return the land to Zographou, despite successive official statements recognising the fact that it belonged to the latter monastery. Characteristically, the emperor declared that he considered it unnecessary for the matter to be submitted yet again to secular investigation and the political authority of the governor of Thessalonica. Instead, he decided that the *Protos* Isaak should judge the matter by summoning both sides to submit their case against one another, and then Isaak should decide in favour of the monastery which he believed to be in the right, for (and here I quote

7. *Actes de Zographou*, no. VI, p. 16–18.

8. *Op. cit.*, p. 19–24.

9. *Op. cit.*, p. 12–16.

verbatim the words of the *prostagma*) „the emperor could not conceive that Lavra would deal unfairly with the monastery of Zographou”. The emperor further required that Isaak’s decision be sent on to him so that the whole affair at last be brought to a close, especially since this had been requested by the empress of the Bulgarians.

The editors of the *Βυζαντινά Χρονικά* proposed tentatively 1333 (being also a second indiction), as the year of the issue of the *prostagma*. It is necessary, however, to revise this dating for a number of reasons.

Firstly, Theodora Palaiologina, wife of the czar Michael Šišman, was already widowed by 1333. After the czar Michael was killed in the battle of Velbuzhd, Theodora returned to Constantinople. Naturally this would not have deprived her of the right to be called Queen of the Bulgarians.

Secondly, the vast majority of the archival documents that were drawn up either by the imperial secretaries or by the regional administrators, whether secular or ecclesiastical, between the years 1250 and 1320, suggest that the whole affair concerning the disputed land had reached an impasse.

Thirdly, in his *prostagma* the emperor refers to the queen of the Bulgarians as his „daughter”. It would be difficult to imagine that Andronikos III would call his sister „daughter”. On the other hand, Andronikos II in the documents refers to Michael as his son and „gambros” („son-in-law”).

We are therefore compelled by the evidence to reject the proposal of 1333 for a dating, and to suggest 1318 as the better candidate and Andronikos II as the author of the *prostagma*. The intervention of the empress of the Bulgarians was purely a matter involving Palaiologina, widow of the Bulgarian czar Smilec (1292–1298),¹⁰ granddaughter of Michael VIII Palaiologos, daughter of Constantine Palaiologos, brother of the emperor Andronikos II. Palaiologina, described by Metochites as „most resplendent, good and resilient *niece* of the emperor, and empress of the Bulgarians, so soon cast into the mourning of widowhood by the cruel blows of fortune”,¹¹ following her unsuccessful attempts to win the support of the Bulgarian ruling élite and strike up a marriage alliance with the King of Serbia Stefan Milutin (1299), returned, disappointed in her ambitions, to her native Constantinople. We have to accept that, according to both the traditional Byzantine outlook and to the well-established practice of the Palaiologans with regard to members of their wider family circle, a niece of the emperor could quite legitimately be addressed as „daughter” of her royal uncle.

Andronikos II therefore turned to his friend and ally the *Protos* Isaak, requesting in his usual direct manner¹² that Isaak should resolve as quickly as possible the issue which had been dragging on for years. The emperor did not feel obliged to refer to details, but he nonetheless emphasised the fact that it was in the empire’s interests to maintain good relations with the Bulgarian rulers. After the issue of the *prostagma* of Andronikos II all evidence of the affair was consigned to the archives of the monastery. We may safely assume

10. For Smilec (called Smiltzos by the Byzantines) and his wife Smiltzena, see G. MORAVCSIK, *Byzantinoturcica* II, Berlin 1958, p. 253.

11. L. MAVROMMATIS, *La fondation de l’empire serbe: Le Kralj Milutin*, Thessalonica 1978, p. 116.

12. See J. BOMPAIRE, L. MAVROMMATIS, *La querelle des deux Andronic et le Mont-Athos en 1322*, *Revue des Études Byzantines*, 32 (1974), p. 197.

therefore that the *Protos* Isaak did indeed settle the differences between Zographou and Great Lavra; and this may be reflected in a much later record in Zographou which mentions the fact that the „judgement” (*krisimographon*), published by the *Protos* Isaak, had unfortunately been lost.

To conclude, I believe that the document was drawn up following appeals made by the monks of Zographou to Palaiologina, and that Andronikos II issued the *prostagma* in 1318 with a view to securing, among other things, good relations with Byzantium’s neighbour Bulgaria, especially since his dispute with his grandson Andronikos III was already growing in intensity, and also in the face of ambiguous Serbian foreign policy.

HEDVIG SÜLYÖK (Szeged)

Quasi Latini

Gli Ungheresi, dopo aver soggiogato la popolazione etnicamente mista del bacino dei Carpazi¹, lo occuparono alla fine del secolo IX. Più tardi, nel X secolo – bruciando e distruggendo – fecero delle incursioni per quasi tutta l'Europa Occidentale e Meridionale, conducendo con sé dei prigionieri di guerra, provenienti da tutte le parti². Quando Santo Stefano, il primo re degli Ungheresi, fondò lo stato e ordinò ai suoi sudditi il battesimo, molti stranieri furono chiamati con consapevolezza dal re stesso a stabilirsi nel nostro paese³, e vennero poi seguiti da immigrazioni spontanee di alcuni gruppi etnici.⁴ Lo stato feudale ungherese alla fine del XI secolo fu talmente solido che – tramite creazioni dei rapporti dinastici e con la forza delle armi – poté cominciare una politica espansionistica. Così nei secoli seguenti l'Ungheria divenne un impero plurinazionale⁵.

Una parte degli stranieri trascinati e stabilitisi nel paese e una parte della popolazione locale non ungherese /ma che parlava qualche lingua neolatina/ il più delle volte fu chiamata dalle fonti storiche *Latinus*, *Latini*. I loro insediamenti nei documenti vennero menzionati come *villa Latinorum*, *vicus Latinorum*, *platea Latinorum*; i corrispondenti di questi toponimi in ungherese furono *Olasz*, *Olaszi* ecc⁶. La denominazione *olasz* però con la graduale restrizione del significato, avvenuta nella lingua ungherese durante i secoli, alla fine segnalò soltanto gli abitanti della Penisola. Proprio per questo in Ungheria nella storiografia più antica la denominazione *Latinus*, *Latini* – la maggior parte delle volte – indicò gli Italiani nel senso di oggi⁷.

Per la prima volta a questa concezione era contrario – riscuotendo la nostra attenzione – il famoso storico János Karácsonyi, vescovo di Nagyvárad⁸. Più tardi, seguendo le orme di

1. Kristó Gyula: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig* [Dall'alleanza tribale di Levedi allo stato di Santo Stefano]. Budapest, 1980. pp. 151-205; Szegfü László: *Vata Népe* [Il popolo di Vata], in: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Historica* - in seguito AUSz AH - 67, 1980, pp. 11-19.

2. Fejér, Georgius: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, 1-11 tom. Budae, 1829-1844; in seguito FCD - 1. cit. FCD 1:261; Kristó: op. cit. pp. 229-308, 343-349.

3. *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, 1-2 tom. (ed. Szentpétery, Emericus), Budapest, 1937-1938 - in seguito: SRH - 1. cit.: SRH 2:410, 624-625.

4. SRH 1:295-304; SRH 2:357.

5. *Magyarország története (Előzmények és magyar történet 1242-ig)* [Storia dell'Ungheria (Antefatti e storia ungherese fino al 1242)], 1-2 tom. (red. Bartha Antal) Budapest, 1984, pp. 928-940, 947-955, 1127-1388.

6. Cfr. 10.

7. Szalay József: *Városaink nemzetiségi viszonyai a XIII. században* [Le relazioni nazionali delle nostre città nel secolo XIII], in: „*Századok*” 14/1880, pp. 552-663.

8. Karácsonyi János: *Furmint*, in: „*Magyar Nyelv*”, 2, 1906, pp. 273-274.

Karácsonyi, si occupò di questo problema lo scienziato austriaco Raimund Friedrich Kaindl, non differenziando però abbastanza nel campo dei valori delle denominazioni⁹. Il significato della voce *olasz* dall'aspetto linguistico fu esaminato – tra l'altro – da János Melich. Egli precisò che la voce soprammenzionata nella lingua ungherese era un prestito di origine croato-slovena, in cui il suo significato nel periodo dell'appropriamento della parola (sec. X–XI) poteva essere indentico al significato del „*homo Romanae originis*”, ritrovabile in tutte le lingue slave¹⁰. Melich però – chiarendo il significato – allo stesso tempo non mise in rilievo i mutamenti del valore semantico, di conseguenza sembrava che il significato „*homo Romanae originis*” nella sua terminologia restasse identico al „*homo katicae originis*”¹¹. Il tema capitò al centro dell'interesse e questo ebbe come seguito la critica e d'integrazione dell'opinione di Melich; dal lato storico Mihály Auner¹² e János Karácsonyi¹³, da quello linguistico invece Dezső Pais¹⁴ e Géza Bárczi¹⁵ spezzarono una lancia in favore del significato primario della voce *olasz*, cioè che essa nella loro concezione vuol dire: vallone-nordfrancese. Questa serie di saggi, messi insieme per contrapporre le prime interpretazioni parziali venne interrotta quando si formarono i sistemi delle alleanze, forse in seguito alle circostanze politiche all'approssimarsi della seconda guerra mondiale. Rimasta interrotta l'interpretazione destò l'impressione che nell'Ungheria medievale il termine *olasz* – salvo eccezioni sporadiche – denominasse gli immigrati di origine vallone-nordfrancese ed i loro discendenti. János Horváth jr. toccò di nuovo questa tesi, non completamente dimostrata e solamente in apparenza risolta, quando – analizzando un capitolo della più ampia fonte del nostro Medioevo (s'intende la Cronaca Illustrata) – constatò che l'ultima parola dell'espressione *Teutonici et Latini*, adoperata per denominare i membri della scorta di re Pietro Orseolo (1038–1041; 1044–1046) segnalava i militi italiani¹⁶. In questo caso dunque, la denominazione *Latini* in modo esplicito si riferì agli italiani e non a persone valloni e nordfrancesi. Qualche anno più tardi, in base ai dati in possesso, Bálint Surányi in un breve saggio richiamò l'attenzione sul fatto che sarebbe sbagliato limitare il valore della voce *olasz* al significato vallone-nordfrancese. Anzi, abbiamo a disposizione note contemporanee, le quali – a loro volta – attestano che pure il termine *Gallicus*, adoperato per segnalare al solito

9. Kaindl, Raimund Friedrich: *Geschichte der Deutschen in Kärpathenländern*, II, Gotha, 1909, pp. 207–209.
10. Melich János: *Néhány magyar népnévről* [Riguardo alcune denominazioni ungheresi di popoli], in: „Magyar Nyelv”, 5, 1909, pp. 433–435.
11. Melich János: op. cit. 435.
12. Auner Mihály: *Latinus*, in: „Századok”, 50, 1916, pp. 28–41.
13. Karácsonyi János: *A vallon-olaszok Erdélyben* [Gli italo-valloni in Transilvania], in: „Magyar Nyelv”, 21, 1925, pp. 22–25.
14. Pais Dezső: *Francia hatás Magyarországon hétszáz évvel ezelőtt* [L'influsso francese nell'Ungheria di settecento anni fa], in: „Napkelet” I, 1923, pp. 187–189; P.D.: *Les rapports franco-hongrois sous le regne des Árpád*, *Revue des Études Hongroises et Finno-Ougriennes*, 1, 1923, pp. 15–26, 137–144; „P[ais] D[ezső] scrive”, in: „Magyar Nyelv”, 27, 1931, pp. 332–333.
15. Bárczi Géza: *A középkori vallon-magyar érintkezéshez* [Contatti ungaro-valloni nel Medioevo], in: „Századok”, 17, 1937, pp. 339–416.
16. Horváth János jr.: *Miklós püspök és a tihanyi alapítólevél* [Il vescovo Miklós e la lettera di fondazione di Tihany], in: „Magyar Nyelv”, 51, 1955, p. 153.

la popolazione sopraddetta, intende tante volte persone italiane (bolognesi, fiorentini, padovani ecc.)¹⁷. I rappresentanti¹⁸ della linea franco-vallone – difendendo la loro posizione precedente – reagirono subito al saggio di Surányi e in breve, nei riguardi del tema¹⁹, vennero alla luce studi di grande respiro. Essi sembrarono risolvere i problemi venuti alla superficie, così p. es. nella più nuova pubblicazione, che presentava nella sua storicità la popolazione del bacino dei Carpazi, ormai quasi non vengono nominati gli italiani, mentre le persone figurate nei documenti originali col nome *Latinus*. *Latini* sono considerate come componenti dell'etnia franco-vallone²⁰. Nel frattempo ingiustamente restarono senza eco l'interessante saggio di Lajos Fekete²¹ e i commenti di altri autori²², i quali ci avrebbero aiutato a chiarire una questione così complessa e multiforme, toccando anche le sfumature.

Il saggio presente è un modesto tentativo di sbrogliare un solo filo di questa problematica composta (o qualche comprensibile passo), per poter presentare più dettagliatamente il gruppo un po' eterogeneo nominato col termine *Latini*. Questo filo in parola è la problematica dei „latini” di Dalmazia.

Partendo dal fatto che la denominazione *olasz* derivata dalla forma *vłasi*, plurale di *vlach*, nella lingua ungherese è un prestito slavo sudoccidentale (sloveno o croato)²³, possiamo considerare più che probabile che il popolo trasmittente l'abbia riferita a una nazione limitrofa, di lingua neolatina, che gli viveva vicinissimo – o addirittura in simbiosi

17. Surányi Bálint - Bárczi Géza - Pais Dezső: Adatok a „Gallicius”-ok nemzeti hovartartozásának kérdéséhez [Contributi alla questione dell'appartenenza etnica dei Gallici], in: „Magyar Nyelv”, 53, 1957, p. 450.
18. Surányi - Bárczi - Pais: op. cit. pp. 450-452; 452-454.
19. Székely György: Középkori idegen eredetű polgárságunk elnevezéséhez [Per una denominazione della borghesia medievale ungherese di origine straniera], in: „Magyar Nyelv”, 54, 1958, pp. 100-103; Zolnay László: Az esztergomi latinokról [Sui latini di Esztergom], in: Annales Strigoniensis, 1, 1960, pp. 155-167; Székely György: Wallons et italiens en Europe Centrale aux XIe-XVIe siècles. Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae, Sectio Historica, 6, 1964, pp. 3-71; Sz. Gy.: A székesfehérvári latinok és a vallonok a középkori Magyarországon [I latini di Székesfehérvár ed i valloni nell'Ungheria medievale], in: „Székesfehérvár Évszázadai”, 2, 1972, pp. 45-69.
20. Magyarok a Kárpát-medencében [Ungheresi nel bacino dei Carpazi], (red. Glatz Ferenc), Budapest, 1988, pp. 33-36 (Szűcs Jenő); p. 45 (Váczy Péter) Nelle tavole cronologiche: 39, 42, 44, 50 ecc.
21. Fekete Lajos: Latinok a XVI. századi Budán [I latini della Buda del'500], in: „Magyar Nyelv”, 57, 1961, pp. 20-25.
22. Györffy György: A székesfehérvári latinok betelepülésének kérdéséhez [La questione dello stabilirsi dei latini nella città di Székesfehérvár], in: „Székesfehérvár Évszázadai”, 2, 1972, pp. 37-38. Kristó Gyula: Rómaiak és vlachok Nyeszternál és Anonymusnál [Romani e valacchi presso i cronisti Nestor ed Anonymus], in: „Századok”, 112, 1978, pp. 623-661; K. Gy.: Németek és latinok együttes szereplése a magyar krónikákban [Presenza comune di tedeschi e latini nelle cronache ungheresi], in: AUSz AH Különszám a III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Szeged, 1991. aug. 12-16) tiszteletére, Szeged, 1991, pp. 19-24.
23. Melich: op. cit. p. 433; Knieza István: A magyar nyelv szláv jövevényszavai [I prestiti slavi della lingua ungherese], tom. I. Budapest, 1955, pp. 359-360; A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára [Dizionario storico-etimologico della lingua ungherese], capored. Benkő Loránd, II, Budapest, 1970, pp. 1073-1074.

con gli slavi – in primo luogo è stato riferito ai dalmati – e soltanto in secondo luogo agli altri popoli neolatini²⁴. In tal modo e con questo contenuto semantico è potuto entrare anche nella lingua ungherese. Durante il secolo X le saccheggiatrici schiere ungheresi fecero molte volte incursioni in Italia, qualche volta invasero anche i Balcani, probabilmente non risparmiando neppure i territori dalmati e i Balcani occidentali – benché concretamente se ne parli soltanto nell'opera del presbite Diocle, una fonte di dubbia credibilità²⁵.

È fuor di dubbio che il termine *Latini* – nel periodo della fondazione dello Stato ungherese – nominava anche i fedeli della chiesa occidentale, mettendola in contrasto con la chiesa bizantina rivale. Il capotribù Ajtony (*dux Ohtun*) si battezzò secondo il rito greco (*secundum ritum Graecorum*)²⁶, e fece stabilire l'abate del suo monastero, dedicato a San Giovanni Battista, con dei monaci greci (*cum monachis Grecis*) nella sua sede²⁷. Qui (*in monasterio Grecorum*)²⁸ vennero sepolti anche i caduti cattolici romani dell'esercito che aveva sconfitto il capotribù Ajtony. In seguito i monaci greci (*monachos Grecos*) vennero trasferiti nel villaggio di Oroszlámos²⁹. Nello stesso periodo il re Santo Stefano (997–1038) nelle „*Institutiones*” dirette al principe Emerico, suo figlio, pone la domanda: „Quale greco resse i latini secondo costumi greci, oppure quale latino resse i greci secondo costumi latini?” (*Quis Grecus reget Latinos Grecis moribus, aut quis Latinus reget Grecos Latinis moribus?*)³⁰ La risposta: Nessuno (*Nullus*). L'uso della parola, secondo cui i *Latini* sono identici ai cattolici romani, si trova più tardi anche nelle lettere dei papi Onorio III, o Clemente VI.³¹

I rapporti italo-dalmato-ungheresi durante il secolo XI sono molto vivi: il veneziano San Gherardo – che dimorava su una delle isole dalmate – decide di venire in Ungheria a predicare la fede³²; San Zoerardo-Andrea e Benedetto, suo discepolo arrivano qui dai dintorni dell'Istria³³; Pietro Orseolo, il re ungherese (anche lui oriundo veneziano) si circondò di „tedeschi, ruggenti come belve feroci e di latini garruli” (*cum Teutonicis beluina feritate rugientibus et cum Latinis yrundinum garrulitate murmurantibus*)³⁴. Il cronista descrive sensibilmente i differenti effetti prodotti dal linguaggio tedesco e italiano alle orecchie ungheresi³⁵. Andrea I (1046–1060) aiutò i croati con la forza militare e le sue

24. Pais: op. cit. pp. 137–138; Székely: op. cit. (1958) p. 103; Györfy: op. cit. (1972) p. 37.

25. Auner: op. cit. p. 32.

26. SRH 2:489.

27. SRH 2:490.

28. SRH 2:492.

29. SRH 2:492–493; cfr.: Moravcsik, Gyula: Der ungarische Anonymus über die Bulgaren und Griechen, *Revue des Études Sud-Est Européennes*, 7, 1969, pp. 167–174.

30. SRH 2: 626.

31. Thiener, Augustus: *Vetera monumenta historica Hungaricam Sacram illustrantia*, I, Romae, 1859, pp. 4, 29, 668.

32. SRH 2:483–485.

33. SRH 2:357; Boba, Imre: Saint Andreas-Zoerard: a Pole or an Istrian? *Ungarn Jahrbuch*, 7, 1976, pp. 65–71.

34. SRH 1:323.

35. Horváth: op. cit. p. 153; Kristó: op. cit. (1991), pp. 1924.

schiere percorsero la Dalmazia³⁶; altrettanto fecero le armate di Salomone (1063–1074) e dei suoi cugini³⁷. Il re San Ladislao (1077–1095) e Colomanno il Bibliofilo (1095–1116), suo successore, si prefissarono come scopo principale di conquistare il litorale dalmata³⁸, cominciando così le ostilità con Venezia per i secoli seguenti³⁹. Anche il re Salomone mandato in esilio visse la sua vita errando e in penitenza a Pola⁴⁰.

Il re Colomanno nel 1102 a Tengerfővár (oggi Biograd) s'incoronò sovrano di Croazia e Dalmazia concedendo in seguito vari privilegi alle città dalmate (nel 1108) che vennero confermati poi durante il secolo XII dai diversi re ungheresi⁴¹. Le scaramucce fra Venezia e Ungheria per possedere la Dalmazia⁴² durarono quasi tutto il secolo, con interruzioni più o meno lunghe, finché nel 1202 Venezia, aiutata dai crociati, prese Zara (Zadar)⁴³; e più tardi, nel 1217 a proposito della crociata, condotta in Terra Santa da Andrea II (1205–1235), re ungherese, la Serenissima e gli Ungheresi si misero d'accordo sulla divisione della Dalmazia⁴⁴. Nel secolo XIII soltanto il bano Kulin e gli eretici bogomili portarono l'attenzione sulla parte occidentale dei Balcani, dove domenicani ungheresi – e più tardi frati francescani – tentarono di svolgere un'attività missionaria, mentre il principe Colomanno conduceva campagne di conquista⁴⁵.

Dopo l'invasione dei Tatars (1241–1242) i territori dalmati riebbbero importanza da parte ungherese soltanto alla fine del XIII secolo – tranne per il conflitto tra Venezia e Zara (1243–1244)⁴⁶ – quando Andrea III (1290–1301), veneziano in linea materna, ottenne il trono ungherese, e gli Angiò di Napoli – presentandosi come pretendenti al trono – aizzarono la discordia contro di lui soprattutto sulla costiera dalmata e nei territori croato-

36. *Catalogus fontium historiae Hungaricae aeo ducum et regum ex stirpe Arpad descenduntium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCCI* (ed. Gombos, Albinus Franciscus), Budapestini, 1937-1938, in seguito: CFH; I. cit.: CFH p. 60; Jászay Magda: *Velence és Magyarország (Egy szomszédság küzdelmes története)* [Venezia ed Ungheria], Budapest, 1990, p. 12.

37. CFH p. 60; Nyulassy Agnes: *Adalékok a zselicszentjakabi apátság históriájához* [Contributi alla storia dell'abbazia del villaggio di Zselicszentjakab], in: *Krónika (Specimina operum iuvenum)*, N.S. 2, 1988, pp. 35-46.

38. Makk Ferenc: *The Árpáds and the Comneni (Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century)*, Budapest, 1989, pp. 10-16.

39. Jászay: op. cit. pp. 14-20.

40. Rókay Péter: *Salamon és Pola, Újvidék*, 1990.

41. Györfly György: *A XII. századi dalmáciai városprivilegiumok kritikájához* [Critica dei privilegi delle città dalmate nel secolo XII], in: „*Történelmi Szemle*”, 10, 1967, pp. 46-55; Gy. Gy. op. cit. (1972), pp. 40-41.

42. Makk: op. cit. pp. 18-21, 33-35, 38, 78-92, 100-104, 115-116, 120.

43. Villehardouin, Geofroy de: *Bizánc megvétele* [L'occupazione di Bisanzio], (Trad. di Szabics Imre), Budapest, 1985, pp. 28-33.

44. Jászay: op. cit. pp. 27-28.

45. Fine, J. Jr.: *The Bosnian Church: a New Interpretation, (A Study of the Bosnian Church and Its Place in State and Society from the 13th to the 15th Centuries)*, New York - London, 1975, pp. 121-144.

46. CFH pp. 65-66; Jászay: op. cit. pp. 31-32.

slavoni.⁴⁷ È molto probabile, dunque, che in quell' epoca la pratica quotidiana riduceva il significato italiano e dalmata dal contenuto semantico del termine *Latini* a causa della prevalenza dell'etnia *Gallica* anch'essa neolatina.⁴⁸

Il problema, naturalmente, è quanto questa concezione rifletta le circostanze reali.

Nella primavera del 1308 venne fatta una descrizione dell'Europa sud-orientale che rifletteva fedelmente le concezioni politiche ed ideologiche formatesi in Ungheria nel periodo del cambiamento di regno fra la Casa degli Árpád e quella d'Angiò. L'opera include dati geografici, economici, sociali, etnici, politici e genealogici che sono indispensabili per quanto riguarda la condizione contemporanea della regione ed i suoi abitanti.⁴⁹ Ne possiamo utilizzare le informazioni dal lato del problema sollevato.

Per chiarire l'identità dell'autore anonimo vennero fatte numerose ipotesi. Molto probabilmente possiamo identificarlo col maestro *Andreas Hungarus*, che al principio fu cappellano di Béla IV, re ungherese, poi canonico di Győr (1247), più tardi – già arciprete del comitato di Moson – fu promosso castaldo di cappella di Stefano V, re iuniore (1266). Affiliatosi ai domenicani divenne il subpriore del convento di Győr (1270?), e negli anni seguenti, da „*notarius specialis*” del re, lavorava come diplomatico in Italia ed in Francia. Entrato al servizio di Pietro, conte di Alençon, scrisse la sua opera (*Descriptio victoriae a Karlo Provinciae comite reportatae*), che trattava dell' avvento al trono di Carlo I d'Angiò (prima del 1284). A Ragusa (Dubrovnik) egli era ambasciatore papale (1286), a Rieti (1290) e a Roma (1306) gestiva affari, incaricatigli da d'Angiò. Poco prima della morte – arcivescovo di Antivari (Bar) (1307–1308) – scrisse questa sua opera, edita più tardi sotto il titolo „*Descriptio Europae Orientalis*”.⁵⁰ L'autore – per la sua origine – conosce la lingua ungherese (benché soltanto per la denominazione di „*banato*” ritiene che questo è da intendersi „*iuxta uulgare ungaricum*”), scrive in latino, capisce qualcosa anche in greco, perché descrivendo la regione di Morea afferma che essa è nominata così *vulgariter*. Intuisce che „la lingua degli albanesi è diversa da quella dei latini, greci e slavi, in modo da non

47. *Diplomatarium relationum Republicae Ragusanae cum Regno Hungariae* (ed. Gelcich József-Thallóczy Lajos), Budapest, 1887, XXXIV-XXXVI; Kristó Gyula: *Az aranybullák évszázada* [Il secolo delle bolle d'oro], Budapest, 1976, pp. 196-211; Jászay: op. cit. pp. 33-36.

48. Pais: op. cit. (1923), pp. 138-140; Székely: op. cit. (1964), p. 4.

49. *Anonymi Descriptio Europae Orientalis*, (Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia anno MCCCVIII exarata); (ed. Górká, Olgierd), Cravociae, 1916; in: seguito: DEO.; *Descrerea Europei Orientale de Geograful Anonim*: (ed. et. Trad. Popa-Lisseanu, G.) Bucuresti, 1934; la traduzione ungherese: *Egy Délkelet-Európát bemutató földrajzi munka a XIV. század elejéről* (trad. di Borzákné Nacsá Mária - Szegfű László), in: *Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Historica*, 1987-1988, pp. 13-27, – Letteratura: *Repertorium fontium historiae medi aevi primum ab Augusto Potthast digestum, nunc cura collegii historicorum a pluribus nationibus emandatum et auctum*. IV. *Fontes* (D-Gez), Romae, 1976, 172; Deér József: *Ungarn in der Descriptio Europae Orientalis*. *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, 45, 1931, pp. 1-22; Praga, Giovanni, Una „*Descriptio Europae Orientalis*” del 1308 e le caratteristiche delle fonti per la storia delle crociate nel secolo XIV. *Archivio Storico per la Dalmazia*, 15, 1933, pp. 293-302.

50. Borzákné Nacsá Mária: *A Descriptio Europae Orientalis eszmei háttere és politikai célzatossága* [Il retroscena ideologico e la tendenziosità politica della DEO], (Tesi di laurea, presso la Biblioteca Centrale della JATE, Szeged, segnata B 2678.)

capirsi con gli altri popoli". Scrivendo degli slavi dice che „la loro lingua è uguale... i ruteni, bulgari, serbi, sloveni, cechi, polacchi e prussi parlano la medesima lingua, cioè quella slava, da cui risulta che la lingua slava è la più grande, e diffusa fra le lingue del mondo.”⁵¹ Per quanto riguarda la conoscenza delle lingue e le informazioni date possiamo affidarci perfettamente a lui, anche se dobbiamo verificare ogni singola volta il valore della parola esaminata (*Latinus*) e quello di *Gallicus* per i loro diversi significati – come generalmente succede in Ungheria anche nel caso degli altri documenti contemporanei.

Lo smembramento dell' Italia contemporanea è un' evidenza flagrante per il maestro Andreas, appunto per questo non figurano nella sua opera le parole *Italicus*, *Italici*, denotanti l'unità etnica o linguistica degli abitanti della Penisola. È vero che ne ricorda alcune regioni e città e rende noto che „dall' Apulia e dalla città di Brindisi (*de apulia et de ciuitate brundensima*) si può traghettare a Durazzo in una sola notte”,⁵² e inoltre che Filippo di Taranto „è il figlio del re di Sicilia” (*filius regis sycylie*),⁵³ indi: l'Ungheria „da Sud è circondata dall'Adriatico, che si trova tra l' Abruzzo e la Marchia” (*a parte meridiei circumcingitur mare adriatico, quod est iuxta apuliam, abruncium et marciam*),⁵⁴ e che Antivari (*antibarum*) è situata di fronte alla città di Bari (*harum*)⁵⁵ ecc.: ma questi sono menzionati nel suo scritto soltanto come punti d'orientamento, e lui quasi non ne mostra interesse.

L' autore ha da scrivere in merito solamente sugli abitanti di Venezia, della Lombardia e della Liguria. Tra le regioni della Grecia „la settima è Creta – scive. ...Questa regione è un' isola tenuta e retta dai veneziani” (*a uenetis tenetur et regitur*).⁵⁶ Menziona ancora che la Dalmazia si estende fino all'Istria (*usque ad ystriam*) che si trova „a tre giorni di strada (*ad tres dietas*) dalle province veneziane (*prope venecias*)”, anzi: che una parte del sopradetto territorio „fu occupata dai veneziani” (*occupauerunt ueneci*).⁵⁷ Forse non era involontario nella descrizione del maestro Andreas questa interesse alla „Regina dell' Adriatico”, dato che in questo tempo in molti insediamenti ungheresi vissero dei veneziani. Il fatto è documentato dai nomi personali (1249: *Archinus Venetus*;⁵⁸ 1299: *Thomas pinguis mercator venetensis*;⁵⁹ 1304: *Paulus venetus*;⁶⁰ ecc.), e dai toponimi (fine del secolo XIII: *de Venecys*;⁶¹ 1291–1294: *Venecia*⁶², la stessa terra più tardi viene chiamata *vicus Venetiarum*;⁶³ 1334: *Venecie*⁶⁴

51. DEO. pp. 50-51, 14-15, 29, 41.

52. DEO p. 26.

53. DEO p. 15.

54. DEO p. 51.

55. DEO p. 30.

56. DEO pp. 16, 17, 26 ecc.

57. DEO pp. 20-21.

58. FCD 4:2, 39.

59. Árpádkori új okmánytár [Nuovo archivio storico dell'epoca degli Árpád], ed. Wenzel Gusztáv, I-12 tom., Pest, 1860, Budapest, 1874; in seguito: AUO; I. cit. AUO 10:365.

60. FCD 8:1, 174.

61. Jakubovich Emil: A váradi püspökség XIII. századi tizedjegyzéke [II duecentesco registro di decima del vescovado di Nagyvárad], in: „Magyar Nyelv”, 22, 1926, p. 357.

62. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza [La geografia storica dell'Ungheria dell'epoca degli Árpád], ed. Györffy György; I. Budapest, 1963, p. 691.

ecc.), trovatisi in vari diplomi. È vero che nei medesimi documenti possiamo incontrare anche nomi di altre città italiane (p.es. 1374: *Olazv scilicet Bolonia atque Padua*)⁶⁵, ma non con la stessa frequenza come succede con il nome di Venezia. (In Ungheria sinora fra i primi toponimi le ricerche hanno rimesso in luce più di 25 dati riferentisi a Venezia; e di toponimi, tipo *Olasz*, *Olazv* potevano essercene più di una quarantina.)⁶⁶

Secondo Andreas Hungarus l'Acaia era la terza regione greca. „Questa provincia – scrive lui – volgarmente si chiama Morea (*vulgariter Morea*), in latino invece il Principato di Acaia (*latine vero principatus achaye*). Una parte di questo principato l'occupò il principe, figlio del re di Sicilia (*princeps filius regis sycylie*), ma anche le altre parti quasi totalmente sono state invase da Gallici e Latini (*gallici et latini*)”⁶⁷. A proposito dell'Ellade scrive le cose seguenti: essa „adesso viene chiamata principato di Atene, perché vi si trovano Atene e la città di Tebe, il Peloponneso e Accademia, l'ex villaggio dei filosofi. Questa provincia è situata tra la Macedonia e l'Acaia verso Costantinopoli e completamente posseduta da Gallici e Latini (*regitur tota a gallicis et latinis*).”⁶⁸

Scrivendo degli Albanesi osserva che hanno una sola città, Durazzo (Durrës), anche quella in possesso dei Latini (*et est latinorum*). „Il territorio di questo paese – menziona – insieme alla suddetta città di Durazzo adesso è sotto il dominio del principe di Taranto, figlio del re di Sicilie (*princeps tarentinus, filius regis sycilie*), che lo tiene con il libero arbitrio dei signori di questa terra. Loro, ispirandosi all'amore naturale che provano per i Galli (*amorem habent ad gallicos*), di propria volontà e libertà accettarono la sua dominazione.”⁶⁹ Alla fine dello stesso capitolo espone che gli Albanesi – per quanto riguarda la loro religione – non sono né cattolici puri né scismatici puri (*nec sunt pure catholici, nec pure scismatici*), ma con un'evangelizzazione conveniente potrebbero diventare cattolici, „perché per natura prediligono i Latini” (*quia naturaliter diligunt latinos*).⁷⁰ Sembra, dunque, che l'autore della descrizione abbia usato la voce *Latini* spesso come sinonimo di *Gallici*. Non è da considerare impossibile nemmeno il fatto che lo stesso esercito di conquista fosse etnicamente misto e lo scrittore nomina ora questa ora quella etnia.

Per poter giudicare la posizione militare e quella politica del territorio in questione dobbiamo mettere in rilievo anche le osservazioni fatte dal maestro Andreas, perché in questo modo, infatti, possiamo spiegare i termini (*Latini et Gallici*) che non vi figurano e che però possono essere sottintesi. Lui è informato di modo che una parte dell'Epiro l'abbia occupata – come dote della sua coniuge – Filippo di Taranto, principe di Acaia e per questo

63. A váradi káptalan legrégibb statutumai [I più antichi statuti del convento di Várad], ed. Bunyitay Vincze, Nagyvárad, 1886, p. 34.

64. Anjoukori okmánytár [Archivio storico dell'epoca angioina], red. Nagy Imre - Tasnádi Nagy Gyula, 1-7 tom. Budapest, 1878-1920, in seguito: AO, I. cit. AO 3:81.

65. Kristó Gyula - Makk Ferenc - Szegfű László: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez [Contributi alla conoscenza dei nostri „primi” toponimi], in: I. ATS AH 44, 1973, p. 30; Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára [Dizionario etimologico di toponimi], Budapest, 1980, p. 687.

66. Bunyitay: op. cit. pp. 31, 33, 74.

67. Kristó - Makk - Szegfű: op. cit. p. 30.

68. DEO p. 15.

69. DEO p. 26.

70. DEO pp. 28-29.

venne assalito dal proprio cognato, figlio del despota serbo, che sposò la figlia dell'imperatore bizantino.⁷¹ Scrivendo dei Serbi – probabilmente dopo essersi informato sulla potenza della cavalleria pesante di Filippo – l'autore accenna: „gli uomini di maneggio delle armi ne sanno poco, un esperto uomo d'armi (*vnus enim probus armis*) infatti potrebbe metterne in fuga almeno cinquanta.”⁷² Per dodicesima regione greca il maestro Andreas elenca la Cefalonia, che è situata tra la terra del despota serbo ed il territorio tenuto da Filippo di Taranto e che – nel dato momento storico – appartiene al Principato di Acaia (*ad principatum achaye*).⁷³ Analizzando la situazione attuale dei Balcani spinge il re di Napoli, Carlo II, all'offensiva, perché mediante lui (*per dominum karolum*) i cristiani potrebbero soggiogare l'ex Impero Bizantino, i cui popoli temono che il re varchi i Balcani.⁷⁴ I militari *Gallici et Latini* dei brani citati servivano nelle squadre composte dai soldati italiani e francesi di Filippo di Taranto, principe di Acaia, e di Carlo Valois. (Quest'ultimo – tramite il suo primo matrimonio, contratto con Margherita d'Angiò – fino al 1299 fu il genero di Carlo II.) La situazione anche in Ungheria doveva esser uguale, dove, i sostenitori, oriundi di famiglie francesi aristocratiche arrivate con Carlo Roberto da Napoli,⁷⁵ o persone, venute qui da diverse città italiane (Bologna, Firenze, Taranto) erano nominati con il termine ora *Latini*, ora *Gallici*, talvolta *Ytalici*.⁷⁶ (P. es. il valentissimo condottiere italiano del re ungherese Sigismondo – in seguito a capo dell'Impero Romano-Germanico – viene nominato ora „*Philippus dictus Pipo de Scolaribus de Florentia*” ora „*Pypo Gallus de Ozora*.”⁷⁷ Spesso si usa anche l'attributo doppio *Latinus seu Gallicus*.⁷⁸

La quinta provincia greca – sostiene l'autore della *Descriptio Europae Orientalis* – è la Lacedemonia, e aggiunge: „qui si trova il Negroponte, abitato e posseduto interamente dai Gallici e dai Lombardi” (*a gallicis et lombardis tota regitur et inhabitatur*).⁷⁹ Nella letteratura specialistica anche nei nostri tempi è oggetto di discussione chi si può intendere per i popoli nominati: i gallici della Lombardia (francesi del sud) o gli italiani della Provenza? (La Lombardia, infatti, un tempo veniva chiamata Gallia Cisalpina.)⁸⁰ È più che certo che questi due nomi di popolo segnalano due diverse etnie, poi abbiamo a disposizione altre fonti che verificano il fatto che gli italiani più frequentemente sono nominati Gallici, piuttosto che il contrario (p. es. 1400: *Gotfrido Gallico de Mediolano et mercatore Budensi*,⁸¹ o il già citato fiorentino „*Pypo Gallus de Ozora*”). Nelle fonti ungheresi dell'epoca di rado figura il toponimo Lombardia e la denominazione del popolo lombardo

71. DEO p. 16.

72. DEO p. 32.

73. DEO p. 20.

74. DEO pp. 24-25.

75. Székely: op. cit. (1964), pp. 28-30.

76. Surányi: op. cit. p. 450.

77. Székely: op. cit. ((1964), p. 45 - Il suo nome figura anche in esposto diplomatico: „messer Pippo Scolari Spano”, ma quest'ultima parola deve riferirsi piuttosto al fatto che lui era „ispán” (comes) della regione di Temes e non all'origine spagnola.

78. AUO 12:578 (nel 1295).

79. DEO p. 15.

80. Bárczi: op. cit. (1957), pp. 450-452; Székely: op. cit. (1964), pp. 31-35.

81. Surányi: op. cit. p. 450; Székely: op. cit. (1964), p. 31.

(Lombardi). Questi nomi facevano effetto sulla terminologia nostrana trovandosi piuttosto nelle lettere⁸² inviate dai papi ai re ungheresi. In un trattato di pace, stipulato fra il re ungherese Stefano V e quello ceco Ottocaro, viene citato p. es. il nome di „*Stephanus Lombardus nepos Marchionis Estensis*”⁸³, e due decenni più tardi (nel 1292) in un diploma è citato il nome di *Petrus Lombardus*,⁸⁴ nel 1365: *Leonhardus Lombardus*.⁸⁵ Raramente s’incontra una fonte che ci dia più informazioni di un solo nome etnico come in una lettera commerciale diretta al re Luigi il Grande, in cui – lamentandosi dei dazi doganali raccolti dai lombardi – scrive: „i lombardi sono assetati di soldi, come gli idropici [dell’acqua]” (*Lombardi sicut hydropici ... pecunias sitiunt*).⁸⁶

Nell’ opera di *Andreas Hungarus* troviamo degli accenni anche ai genovesi. L’autore – scrivendo su Bisanzio – osserva: „La città da sud è circondata dal Mediterraneo, dove si trova un porto molto notevole e straordinariamente grande, vicino a questo porto – con l’assenso dell’ imperatore – i genovesi (*ianuenses*) possiedono due città, una si chiama Trebisonda l’altra Sinope; l’ uomo che ne è a capo viene chiamato *caminus* o marchese.”⁸⁷ L’informazione, data dallo scrittore, è reale: Genova infatti, subito dopo la caduta dell’Impero Latino, nel 1261 stipulò un contratto di „pace eterna” con Michele Paleologo, imperatore bizantino. In base a questo contratto i genovesi ebbero vari privilegi per il commercio libero validi in tutto l’ impero. Nel 1267 sulla riva settentrionale del golfo del Corno d’Oro cominciarono a costruire un porto e una colonia mercantile (*Galata, alias Pera*), che più tardi divenne un ben fortificato quartiere genovese di Bisanzio.⁸⁸ (In altri documenti dell’epoca non troviamo notizie riguardo i genovesi, è vero che un comes di nome *Jaanyus* nel 1265 e nel 1269 figura in fonti storiche, ma si parla di nome di battesimo e poi in base alla sua parentela vallone è probabile che si tratti di una forma antica del nome Jean.)⁸⁹

Il fatto che l’ordine cavalleresco dei Giovanniti si fosse stabilito in Ungheria relativamente presto (intorno al 1150), e assumendo degli obblighi militari veniva menzionato spesso come riprova degli ampi rapporti franco-ungheresi. Enumeriamo ora soltanto i più importanti avvenimenti: i militari giovanniti parteciparono alla crociata, condotta dal re Andrea II (1217), alla battaglia contro i Tatarsi presso il villaggio di Muhi nel 1241, o a quella, combattuta nei dintorni di Rozgony (nel 1312), che infine portò alla stabilizzazione del potere di Carlo Roberto d’ Angiò, venuto di Napoli e appoggiato anche dalle banche fiorentine.⁹⁰ È fuor di dubbio che quest’ ordine cavalleresco si radicò

82. AUO 6:136; ibidem 1:204, 206.

83. AUO 3:354.

84. AUO 10:107.

85. FCD 9:3, 472.

86. FCD 9:5, 653.

87. DEO pp. 9-10.

88. Kazdan A.P. - Litavrin G.G.: *Bizánc rövid története* [Breve storia di Bisanzio], Budapest, 1961, p. 248; La derivazione del titolo „*caminus*” dal nome di Andronicos Ghidas (Guido) è un’idea spiritosa, però dal lato linguistico è difficilmente accettabile.

89. Székely: op. cit. (1964), p. 10.

90. Pais: op. cit. (1924), pp. 25-26; Székely: op. cit. (1964), p. 14; SRH 1:489; Kristó Gyula: *A rozgonyi csata* [La battaglia di Rozgony], Budapest, 1978, pp. 80-81.

specialmente nel territorio dell' Auvergne e Provenza, e la gran parte dei cavalieri era di origine francese, per non parlare dei gran maestri, fra cui – in questo periodo – erano importantissimi Raymond du Puy, Guillaume e Fouques de Villaret. Non si può tralasciare il fatto che l'ospedale ed il convento benedettino di Gerusalemme, da cui i Giovanniti si erano avviati, erano stati fondati (1047–1070) da commercianti amalfitani. Questi cavalieri di San Giovanni delle Elemosine (più tardi scelsero come patrono San Giovanni Battista) furono riconosciuti comunità curante da papa Pasquale II (1113), e corporazione armata da Callisto II (1120). L'ordine cavalleresco ebbe – come „lingua” (coè provincia) importante – quella italiana; similmente le notevolissime finanze dell'ordine vennero gestite dai banchieri italiani (soprattutto fiorentini: Acciaiuoli, Bardi, Bonaccorsi, Peruzzi, Scali).⁹¹ In tal modo quest'ordine, organizzato e diventato sin dall'inizio internazionale, avrebbe avuto una parte importante non solo nei rapporti franco-ungheresi, ma – in egual maniera – anche in quelli italo-ungheresi. Anche il maestro *Andreas Hungarus* ricorda il suddetto ordine, scrivendo a proposito dell' arcipelago delle Cicladi: „La prima è Rodi, dove s'era un colosso di bronzo, alto settanta cubiti; da quest'isola e appunto dalla città di Rodi provenne quel Tolomeo, che creò la sua astronomia; questa isola assieme alla sua città è stata recentemente occupata dai cavalieri giovanniti (*hospitalarii*) sacrificando molte delle persone e gran parte dei beni; da quest'isola provenne anche Menedemo, illustre discepolo di Aristotele”.⁹² Dal testo risulta che l'autore era molto ben informato sugli avvenimenti, ma non ci fornisce riferimenti sulla composizione etnica dell'esercito cavalleresco e sulla terminologia adottata per denotare i vari gruppi etnici.

Pur tracciando i legami genealogici fra is sovrani troviamo dagli accenni francesi nell'opera di *Andreas Hungarus*. Sostiene ripetutamente che Isabella d'Aragona era la regina dei Francesi (*regina francie*), e – sebbene non lo nomini se non come inclito re dei Francesi (*inclitus rex francorum*) – ricorda Filippo il Bello.⁹³ In Ungheria anche nelle fonti diplomatiche troviamo degli accenni ai Francesi (p. es. 1193: *Franca villa*)⁹⁴, ma ne figurano anche in fonti narrative: secondo lo scritto di *Rogierius*, canonico di Nagyvárad, la fortezza di Esztergom nel 1242 contro i Tatars era difesa da ungheresi, francesi e lombardi (*Hungari, vero et Francigene ac Lombardi*)⁹⁵; secondo la Cronaca Illustrata poi la Francia era stata totalmente distrutta (*tota Francia*)⁹⁶ dagli Unni; e gli Ungheresi, facendo una scorreria in Franconia, avevano assaltato i Franchi orientali o – con altro nome – Burgundi (*Francosque orientales id est Burgundos*).⁹⁷ (Il nome di persona „Frankynos”, presente in questo tempo, deve essere la forma contemporanea in scritto del nome „François.”)⁹⁸

Similmente in relazione ai legami genealogici viene ricordato dal maestro Andreas un altro gruppo etnico di origine neolatina, quello degli Spagnoli, sa che Jacopo, re d'Aragona

91. Zombori István: Lovagok és lovagrendek [Cavalieri ed ordini cavallereschi], Budapest, 1988, pp. 55–77.

92. DEO p. 18.

93. DEO pp. 51–55.

94. Monumenta Ecclesiae Strigoniensis, I, (ed. Knauz, Ferdinandus) Strigonii, 1874, p. 145.

95. SRH 2:585.

96. SRH 1:267.

97. SRH 1:306.

98. Székely: op. cit. (1964), p. 10.

(*jacobus rex aragonum*), aveva sposato una delle sorelle di Béla IV, re ungherese, e generò con lei Pietro l'ex re d'Aragona (*Petrum quondam regem aragonorum*) e Jacopo, re di Maiorca (*iacobum regem maioricarum*).⁹⁹ Anche da un'altra fonte ungherese viene ricordato Jacopo, re d'Aragona (*iacobus rex Aragonie*),¹⁰⁰ ed inoltre uno dei suoi antenati (forse Pedro II, 1196–1213), pure lui come re d'Aragona (*rex Aragonum*).¹⁰¹ Durante il suo regno venne in Ungheria Costanza, figlia di Alfonso II (*regina Constantia, filia regis Aragoniae*)¹⁰² e sposò il re Emerico (1196/1204). Nelle cronache ungheresi si trovano delle notizie sull'isola di Maiorca, ma non riguardo i suoi abitanti.¹⁰³

Nel territorio dei Balcani, delimitato da Macedonia, Acaia e Tessalonica, vive un grosso ed esteso popolo – scrive *Andreas Hungarus* – e lo nomina ora *blazi* ora *blachi*. Poi racconta che essi in un tempo erano i pastori dei Romani (*pastores romanorum*) e pascolavano nel futuro territorio ungherese, lì dove si estendevano i pascoli dei Romani (*pascua romanorum*).¹⁰⁴ In un altro luogo lo scrittore afferma che i blachi erano identici ai pannoni, in quell'epoca residenti in Pannonia, e tutti erano pastori per conto dei Romani (*panoni, qui inhabitabant tunc panoniam, omnes erant pastores romanorum*).¹⁰⁵ In entrambi i luoghi egli sostiene che questo popolo era stato cacciato da Mesia e Pannonia dagli ungheresi. Interpretando questo racconto come un unico assieme molti storici pensano di estrapolarne un periodo di storia del popolo rumeno; altri o completamente rifiutano o soltanto in parte accettano questa teoria.¹⁰⁶ L'espressione-chiave della storia in esame, cioè *la pascua Romanorum*, viene ricordata in molte altre fonti narrative dell'Ungheria due-trecentesca, così p. es. nelle *Gesta* dell'Anonimo maestro P.,¹⁰⁷ nel referto inviato al papa da Richardus, frate domenicano,¹⁰⁸ nella *Historia* di Tommaso da Spalato,¹⁰⁹ e nella cronaca in versi di una cittadina (Stična).¹¹⁰ Similmente a quello in molte fonti figura anche l'altro termine (*pastores Romanorum*), che viene menzionato dal sopradetto Anonimo,¹¹¹ poi si trova nella Cronaca di Simone Kézai,¹¹² e anche nella Cronaca Illustrata.¹¹³ Anonimo (*P. dictus magister*) però considera i *blachi* (cioè valacchi) ed i pastori dei Romani due popoli distinti (*terram habitarent... Blachii ac pastores Romanorum*),¹¹⁴ Kézai e la Cronaca Illustrata invece ci informano appunto della permanenza in un luogo dei blachi, nonché della loro

99. DEO p. 52.

100. SRH I:476.

101. SRH I:302.

102. SRH I:190.

103. SRH I:191, 302.

104. DEO p. 13.

105. DEO pp. 43–44.

106. Kristó: op. cit. (1978), pp. 623–661.

107. SRH I:46.

108. SRH 2:535.

109. CFH p. 2223.

110. SRH 2:606.

111. SRH I:45, 48.

112. SRH I:157.

113. SRH I:269.

114. SRH I:45

espulsione.¹¹⁵ Forse l'unica soluzione del nodo gordiano potrebbe essere l'ipotesi, secondo la quale nella Pannonia visse un solo popolo, e una parte ne era trasmigrata, rimanendovi però l'altra, conservando ambedue nei propri costumi le tracce e le reminiscenze del domicilio e del mestiere d'una volta. Chi furono questi popoli? Nella soluzione del problema ci dà un punto di appoggio il maestro Andreas quando racconta di dieci re potenti che dominarono i Pannoni (*habebant super se decem reges potentes*),¹¹⁶ e contro quei re (*cum regibus X*) sul Danubio gli ungheresi combatterono una dura battaglia.¹¹⁷ È molto probabile però che il numero dieci indichi il nome di un popolo („onogur”), ed infatti Costantino Porfirogenito passo dopo passo descrive la storia della migrazione in Dalmazia di un frammento degli Avari (chiamati anche Onoguri).¹¹⁸ Questa storia poi, proiettata sul popolo valacco (rumeno) insieme alla teoria della permanenza e continuità a loro legata (sebbene ci siano immigrati sin dai secoli XIII–XIV), ha fatto nascere una certa confusione.¹¹⁹ Avendo separato gli elementi dei miti avari dalla denominazione etnica *Blazi*, *Blachi*, si può affermare che *Andreas Hungarus* nei Balcani aveva conosciuto un popolo numeroso di origine neolatina, gli antenati dei Rumeni odierni.

La Dalmazia viene chiamata dall'autore della *Descriptio* ora „l'ottava provincia di Grecia”,¹²⁰ ora „la sedicesima di Ungheria.”¹²¹ Racconta che essa, in altri tempi, era stata una regione grandissima facente capo a Delmi che più tardi si chiamerà Salona, ed „estesa fino all'Istria, che si trova a tre giorni di strada da Venezia” (*protendebatur usque ad ystriam prope venecias ad tres dietas*) ma, con il crollo dell'Impero Bizantino, „una parte di questa provincia era stata occupata dai Veneti (*ueneci*) e l'altra dagli Ungheresi. Le parti circostanti invece furono a tal punto occupate da slavi ed ungheresi che assolutamente non sembrarono appartenere all'Impero Bizantino”.¹²² Il maestro Andreas collega all'Ungheria cinque città dalmate, e fra gli arcivescovadi del paese elenca anche quello di Spalato, che si trova in Dalmazia sul mare (*qui est in dalmacia circa mare*).¹²³ Sa che la dalmatica, l'abito di seta e tessuto dorato, decorato con costose pellicce e dalle maniche larghe, prende il suo nome dalla Dalmazia.¹²⁴ Del territorio, occupato o minacciato dal despota serbo egli scrive quanto segue: „Questa regione viene chiamata litorale perché le sue città e fortezze sono situate proprio sul mare, o gli sono, molto vicine, questa zona è meravigliosa e ricchissima; ne è capitale Antibari, chiamata così perché è situata di fronte a Bari (*civitas antibarensis*,

115. SRH I:157, 269; Vedi ancora un'informazione della Cronica Hungaro-Polonica (SRH 2:303) o un'osservazione di Odo de Deogilo (CFH p. 1720). Cfr. ancora: Schünemann, Konrad: Die „Römer” des anonymen Notars, in: Ungarische Jahrbücher, 6, 1926, pp. 448-457.

116. DEO p. 44.

117. Ibidem.

118. Costantino (VII) Porfirogenito: De administrando imperio [A birodalom kormányzása], ed. et. trad. di Moravcsik Gyula, Budapest, 1950, pp. 122-125, 138-143.

119. Szegfű László: Szvatopluk házassága [Il matrimonio di Sventopolcus], in: Acta Academiae Pedagogicae Szegediensis, Sectio Humana (in corso di stampa).

120. DEO p. 25.

121. DEO p. 45.

122. DEO p. 21.

123. DEO pp. 48-49.

124. DEO p. 22.

que dicitur antibarum, quia est sita contra barum), dove è sepolto il corpo di San Nicola; e dalla succitata Bari si può traghettare ad Antibari in una sola notte. Antibari stessa si trova ad un miglio parvo dalla costa. Gli abitanti di questa zona costiera sono puri cattolici e simili ai latini (*habitatores sunt puri catholici et quasi latini*). Gli altri abitanti di quel paese ed il re però sono scismatici infedeli, e per questo perseguitano accanitamente i suddetti cattolici (*dictos catholicos*), e distruggono per lo più le chiese dei latini (*ecclesias latinorum destruunt*); cacciano via i prelati, li affrontano e li catturano consumando pure altre turpitudini. Appunto per questo le chiese menzionate sono povere. Gli abitanti oltre che scismatici sono eretici malignissimi, infettati da quegli eretici che da altre parti erano fuggiti dagli inquisitori e per questo motivo sono molto ostili verso i cristiani e cattolici (*magis sunt infesti cristianis et catholicis*).¹²⁵ Lo scrittore anche altrove racconta che il signore del territorio in questione „perseguita accanitamente i cattolici e nutre odio contro di loro” (*catholicos nimirum persequitur et habet odio*), ma poiché teme l’attacco del re napoletano adesso – in apparenza – si mostra fedele verso la Chiesa romana (*versus romanam ecclesiam*), ma se il re Carlo varcasse il mare „anche gli abitanti del territorio, che si definiscono cattolici romani e latini” (*homines de terra, quia sunt catholici et latini esse dinoscuntur*), lo accoglierebbero con gioia.¹²⁶ Giacché l’autore espressamente prende come tratto caratteristico la loro qualità di cattolici romani, il termine *latini* qui a senso può significare soltanto appartenenza etnica e linguistica. Una serie di esempi dimostra che *Andreas Hungarus* conosce benissimo i popoli neolatini e le loro lingue di origine comune, in Dalmazia poi praticamente si trova a suo agio. Non si può considerare, dunque, un’ eventualità o un errore il fatto che lui usi il termine *Latini* o *quasi Latini* per denominare i dalmati, viventi sulla costa orientale dell’ Adriatico. Si accorge che la loro lingua un poco differisce da altre lingue neolatine e, per lui, l’appartenenza linguistica di quel popolo non lascia alcun dubbio. Allo stesso tempo non adopera una nuova denominazione per segnalarli, persiste nell’uso del termine *Latini*. Alla luce di questa fonte, quindi, dobbiamo tener fermo il fatto che il termine *Latini* in Ungheria anche nei secoli XIII–XIV – secondo l’uso generale – poteva riferirsi ai dalmati (p. es. nel 1294: *Gallus civis Jadrensis*).¹²⁷ Questa concenzione è confermata anche dal fatto che nei documenti serbi del secolo XIII gli abitanti di Ragusa (Dubrovnik) spesso vengono descritti con il nome *Vlasi*.¹²⁸

Franciscus Pipinus, di origine bolognese, intorno al 1317 scrive così a proposito degli abitanti della Dalmazia: „una parte considerevole di loro parla la lingua romana, altri quella slava” (*nonnulli eorum idioma Romanum, alii loquuntur Sclavonicum*).¹²⁹ Anche un discepolo di Petrarca fece un’ esperienza in quel campo, dimorando nel penultimo decennio del Trecento a Ragusa, orientandosi difficilmente da italiano nel locale idioma latino.¹³⁰

125. DEO pp. 30-31.

126. DEO pp. 36-37.

127. AUO 5:112.

128. Melich: op. cit. p. 434.

129. CFH p. 949.

130. Auner: op. cit. p. 32.

È importante menzionare il fatto che l'ambasciatore della Serenissima, Lorenzo de Monacis che, del resto nella sua cronaca in rime scrive già dell'Italia,¹³¹ nel territorio in cui si trovano veneziani,¹³² toscani (*etrusci*),¹³³ Verona, Pavia, Latium,¹³⁴ Apulia (in altro nome Ausonia)¹³⁵ – distingue bene gli italiani dai cosiddetti „latini”. Lui – alla fine del secolo succitato – a più riprese dimorò in Ungheria, anzi vi trascorse anche il breve periodo del regno di Carlo II (Parvo). De Monacis ha conoscenza precisa del fatto, secondo il quale nel giorno fatale in cui Carlo II fu ucciso, l'abbandonarono i suoi fautori italiani (*consilio Hungarico Italici cedentibus*), i quali – se fossero rimasti al suo fianco (*Italici ... manentes*) – l'avrebbero potuto salvare.¹³⁶ Nello stesso tempo il re – la cui scorta era stata organizzata soltanto dopo lo sbarco in Dalmazia – mise davanti alle porte di Buda un presidio latino (*Latino praesidio*).¹³⁷ Alberico da Barbiano, il comandante, si presentò nel palazzo con alcuni nobili ungheresi, e latini armati (*turbisque Latinis*)¹³⁸, i latini, usciti prima spontaneamente (*egressis sponte latinis*), tornati poi sotto la guida di Alberico (*Albericus rediens... Latialibus armis*), non poterono ormai far nulla, e così si diedero alla fuga assieme alla scorta personale del re (*effugit indigenis comitantibus atque Latinis, fautores, qui regis erant*).¹³⁹ Gli ungheresi – dopo questo fatto – si lanciarono contro le case degli italiani e si vendicarono dei latini con il saccheggio (*irrumpuntque domos Italum, praedaeque latina vindictam inficiunt*).¹⁴⁰ Cioè i membri della scorta italiana sono ben distinti da quelli del presidio latino. In tal modo l'interpretazione che dobbiamo in realtà dare del testo di Lorenzo de Monacis (e quindi la nostra interpretazione microfilologica non è esagerata) conferma Giovanni Thuróczy, che – un secolo dopo – descrive tale storia in modo simile. Carlo II arrivò „con i primati italici del suo regno” (*Italici sui regni primis*) e „i complici che l'avevano invitato, l'aspettarono con una grossa e forte schiera”.¹⁴¹ Il re con quelli armati (*Latino praesidio*) occupò le porte di Buda¹⁴² si diresse verso le regine „con i suoi cortegiani italiani” (*Italici aulicis*),¹⁴³ quelli poi – secondo le loro abitudini – (*Italici... eorum moris*) s'allontanarono; dopo aver sentito la notizia dell'attentato questi (*Italici*) fecero un gran rumore,¹⁴⁴ poi fuggirono anche loro verso l'Italia. Il testo di Thuróczy ci dà ulteriori informazioni in quanto racconta che il re Carlo prima era arrivato a Zengg (Senj) in

131. Carmen seu Historia de Carolo II. cognomento parvo rege Hungariae. (= Laurentii de Monacis Veneti Cretae Cancellarii Chronicon de rebus Venetis. ed. Flaminius. Cornelius. Veneziae, 1758, pp. 321-338.) - in seguito LM - l. cit. LM pp. 324, 325, 327.

132. LM pp. 323, 325.

133. LM p. 324.

134. LM p. 325.

135. LM p. 328.

136. LM p. 336.

137. LM p. 331.

138. LM p. 336.

139. LM p. 337.

140. LM p. 337.

141. Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum, I, (Textus) (ed. Galántai, Elisabeth - Kristó, Julius), Budapest, 1985; in seguito TCH - l. cit.: TCH p. 195.

142. TCH p. 198.

143. TCH p. 202.

144. TCH pp. 202-203.

Dalmazia, dove l'avevano accolto con l'onore dovuto perché „i cittadini di Zengg si rallegravano del sovrano italiano al punto che gli stessi fino ad oggi chiacchierano piuttosto in italiano che nell' antico idioma della loro patria” (*ipsi Italica potius quam veteri patrie lingua gariunt usque in hunc diem*).¹⁴⁵

Anche il contemporaneo di Thuróczy, Lodovico Tubero così scrive dei dalmati: „vengono chiamati latini, perché usano lingua, abbigliamento e lettere latini” (*Latini appellantur... non quia Dalmatae Romano Pontifici parent, sed quia lingua, habitu et latinis litteris utuntur*).¹⁴⁶ I „defteri” (elenchi fiscali turchi)¹⁴⁷ di Buda chiamavano latini i mercanti oriundi di Ragusa (Dobro Venedik),¹⁴⁸ che dimoravano a Buda in base ai privilegi, concessi loro da Mehmed II, Bajezid II e Solimano II.¹⁴⁹ A Buda vivevano però dei dalmati anche in precedenza, Nicola Oláh p. es. vi conosceva un vecchio, chiamato Felice da Ragusa, che per decenni era stato il sovrintendente di più di trenta scrittori di codici del re Mattia.¹⁵⁰ Cent'anni più tardi Johannes Lucius apportò un contributo all'accezione dell'etnia *olasz* nella Dalmazia contemporanea, quando constatò che il termine „vlachi, infatti, per gli Slavi – considerata la loro lingua – rappresenta uomini romani, latini o italici, considerata la loro condizione, significa pastori, viventi in montagne” (*Vlachi igitur apud Slavos ex lingua homines Romanos, Latinos vel Italos significat, ex conditione pastores montana incolentes*).¹⁵¹

Riassumendo quest' esposizione possiamo constatare che l'Ungheria durante la sua storia dei secoli X–XVI si trovò costantemente in rapporto con la Dalmazia, i dalmati – a loro volta – furono sempre compresi nel contenuto semantico del termine *Latinus* dell' Ungheria contemporanea. Potevano chiamarli latini soprattutto perché anch'essi – come italiani, francesi, spagnoli ecc. – parlavano una lingua neolatina, purtroppo da allora scomparsa.¹⁵² In Ungheria durante il periodo trattato non si formò un termine specifico (*differentia specifica*) per la loro denominazione, ma nei testi latini venivano sempre denotati come *Latini*, mentre i testi ungheresi usavano il termine *olasz*.

145. TCH p. 195.

146. *Scriptores rerum Hungaricarum, Dalmaticarum, Croaticarum et Sclavonicarum veteres ac genuini*. (ed. Schwandtner, Johannes Georgius) II, Vindobonae, 1746, p. 120.

147. *Magyarországi török kincstári defterek* [Liste fiscali turche d'Ungheria], II; (ed. Velics Antal, Lászlófalvy-Kammerer Emő), Budapest, 1890, pp. 121, 123; corretto da Fekete: op. cit. p. 21.

148. Margalits Ede: *Horvát történelmi repertórium* [Repertorio storico croato], II; Budapest, 1902, pp. 96, 199.

149. Fekete: op. cit. p. 22.

150. Oláh Miklós: *Hungaria*. (trad. di Németh Béla), Budapest, 1985, p. 26.

151. Lucius, Johannes: *De regno Dalmatiae et Croatiae* (= Schwandtner: op. cit. III, Vindobonae, 1748, p. 459.)

152. Auner: op. cit. 32.

BERKI FERIZ (Budapest)

A bizánci liturgikus szövegek magyar fordításának néhány kérdéséről

Mielőtt előadásom tárgyára térnék, engedtessek meg nekem, hogy felidézzem egy személyes emlékemet feledhetetlen Mesterünkkel, Moravcsik Gyulával kapcsolatosan. Az ő tanítványának vallom magamat, jöllehet szóbeli tanítását csak akkor volt alkalmam hallgatni, amikor – az ő felkérésére – több mint két évtizedig az újjörög és mellékesen a középkori görög nyelv lektora voltam az ELTE görög tanszékén. Akkor a diákokkal együtt részt vettem világi és egyházi bizánci auktorokkal foglalkozó speciális kollégiumának óráin. Éppen az Akathisztosz Hümnsz fordításánál és elemzésénél tartottunk, és rám került a sor, hogy felolvassam és lefordítsam a „Hadat vezérlő Nagyasszony” kezdetű, VI. századi Mária-himnusz. Nem tudom, honnan vettem az ötletet és a bátorságot, hogy megkérdezzem a professzor urat: „Felolvassam, vagy elénekeljem?” Moravcsik Gyula elmosolyodott, és ezt mondta: „Először énekelj el, aztán olvasd fel és fordítsd le”. Úgy is lett: s a görög tanszéken felhangzott az egyetemes kereszténység egyik legszebb Mária-éneke, amit a professzor úr külön is megköszönt. Valamikor a hatvanas években történt ez, az egyetem épületében...

Viszcapillantás a múltba

Amint az többé-kevésbé ismeretes, keleten a keresztény hittérítők mindenütt a térítendő népek nyelvén hirdették az evangéliumot, és végezték az egyházi szertartásokat. Nagyrészt Moravcsik Gyula kutatásai nyomán ma már az is szinte közismert, hogy a honfoglaló magyarság először a bizánci kereszténységgel került kapcsolatba, és Konstantinápolyból kapta első missziós püspökét is a X. század első felében, Hierotheosz személyében. Az 1054. évi nagy egyházszakadás után a keleti kereszténység, az „ó-hit” – a nyugati, latin kereszténység térhódítása ellenére is – még legalább három évszázadig tartotta magát a magyarság körében. Figyelemmel a már említett körülményre – hogy ti. a keleti kereszténység mindig és mindenütt a népnyelvet használta mind a hittérítésben, mind a további istentiszteleti életben –, nem valószínű, hogy egyedül csak a középkori magyarság esetében ne ez a gyakorlat érvényesült volna. Az akkori magyar orthodoxiának is tehát kellett hogy legyenek – ha nem is a maguk teljességében – saját, magyar nyelvű szertartási könyvei, amelyek azonban később, a magyar nyelvű orthodoxia felszámolásával együtt elvesztek. Hangsúlyozni szeretném, hogy ez nem valamiféle romantikus elképzelés, hanem az általános orthodox liturgikus gyakorlatból levont logikus következtetés.

Sajátos történelmi körülménynek tudható be – amelyeknek részletezésére most nincs lehetőség –, a magyar ajkú orthodoxok egészen 1949-ig, az időközben Rómával uniált, mai görög katolikusok pedig az 1962–65. évi II. vatikáni zsinatig mégsem tarthattak jogszerűen magyar nyelvű istentiszteleteket. Ha ezt mégis megtették, formai szempontból illegálisan tették. Pedig a magyar liturgikus nyelv használatára való igény a hazai keleti kereszté-

nyek körében először már akkor jelentkezett nyomatékosan, amikor mind az orthodoxia, mind a görög katolicizmus veszíteni kezdett a korábban szinte kötelező nemzetiségi jellegből, vagyis a XVII. század végétől.

Az orthodoxok közül leginkább a hamar asszimilálódott görögök ismerték fel a magyar szertartási nyelv jelentőségét az orthodox hitélet fennmaradása szempontjából. Erről tanúskodik öt, nyomtatásban megjelent könyvük, amelyek magyarra fordított orthodox liturgikus és egyéb hitbuzgalmi szövegeket tartalmaznak, és amelyek közül egyesek előszavában a kiadók kifejtették nézeteiket a szertartási nyelv érthetőségének fontosságáról.

Az első könyv: „Igaz vallástétele a Napkeleti Közönséges és Apostoli Ekklesiának”, amely tulajdonképpen Mogila Péter kijevei metropolita nagy kátéja, és amelyet Miskolczi István fordított le magyarra, majd fia, Miskolczi Miklós adott ki 1791-ben. A második: Karapács Demeter gyulai kereskedő „Imádságos Könyvetské”-je 1795-ből. Harmadik a Georgievits Aaron győri görög orthodox pap által lefordított és 1801-ben kiadott bilingvis (görög-magyar) „Kis Katekizmus”. A negyediket – egy liturgikus perikópa gyűjteményt és szentek életét – Stériady Theodor „tataji kalmár” adta ki 1802-ben „Evangéliomok és Epistolák... stb.” cím alatt. Végül az ötödik: Popovics János karcagi görög pap „Orthodox hitvallók Imakönyve” című, saját fordítású munkája, amely 1861-ben jelent meg. (Megjegyzendő, hogy Popovics Jánostól több más liturgikus fordítás is fennmaradt kéziratban.) Az öt fordító, illetve kiadó közül külön elismerés és hálás kegyelet illeti Popovics Jánost (1827–1896), egyrészt azért, mert csak ő végzett a szó igazi értelmében vett liturgikus fordítói munkát, és mert az ő korában erre rajta kívül a magyarországi orthodox egyházban nem akadt más vállalkozó.

A görög katolikusok közül elsőként Kricsfalusy György fordította le 1795-ben Arany-szájú Szt. János Liturgiáját, és csaknem vele egy időben készült el Krucsay Mihály hasonló fordítása is. Meg kell említenem továbbá Kerekes Demeter, Lukács József, Csöpej Antal, Roskovics Ignác, Melles Emil, Danilovics János, Krajnyák Gábor, Kozma János és a nemrég elhunyt Rohály Ferenc nevét, akik a XIX–XX. századok folyamán foglalkoztak a bizánci szertartási szövegek magyarra fordításával, közülük az utolsónak említett Rohály Ferenc görög eredetiből.

Újabb orthodox fordítások

Amikor 1942-ben megnyílt Budapesten a Görög Keleti Hittudományi Főiskola, annak tanárai (köztük magam is) egyik fontos feladatuknak azt tűzték ki, hogy új, megbízható liturgikus fordításokat készítsenek az akkor szerveződő magyar orthodox egyház számára. Első és alapvető penzumként Arany-szájú Szt. János Liturgiájának fordítását kezdték meg, függetlenül magukat valamennyi korábbi orthodox és unitus fordítástól, s a VIII. századi görög Codex Baberinus textusát véve alapul. A lefordított Liturgia 1944-ben jelent meg nyomtatásban. További fordítások nem készültek, mivel a főiskola még abban az évben megszüntette működését.

Léven az említett Liturgia a további tervezett fordítói munka kiindulópontja s így nyelvezeti és módszertani mintája, már akkor el kellett dönteni néhány elvi kérdést.

Mindenekelőtt szakítottunk a hagyományos „Ámen” és „Alleluja” ejtési formával. Jóllehet tisztában voltunk ennek a formának az eredeti voltával, mégis az „Ámin” és az „Allilulia” ejtésforma mellett maradtunk, amely az egész orthodox Keleten ősidők óta használatos. Ezzel azt akartuk kifejezni, hogy a magyar nyelvű orthodoxia is szerves része az egyetemes orthodoxiának. A bibliai (ó- és újszövetségi) idézetek, utalások esetében a meglevő magyar fordításokat vettük igénybe, mindig aszerint, hogy melyik áll közelebb a Septuagintához, illetve az eredeti görög újszövetségi textushoz. Voltak esetek, amikor kénytelenek voltunk az egyes pontatlan magyar theologiai-liturgikus kifejezéseket meghagyni, azok megszokottságánál, általános használatánál fogva. Ilyen például a görög „Λόγος”, amelyet a magyar terminológia a latin „Verbum” közvetítésével vett át, s az „Ige” kifejezéssel ad vissza, holott az esetek túlnyomó többségében mást jelent: ész, értelmet, gondolkodó képességet stb. Úgyszintén meg kellett hagynunk megszokottságánál és belső értelménél fogva – mint ahogyan a legújabb ökumenikus fordítás is meghagyta – az úr imádságának ezt a mondatát: „és bocsásd meg a mi vétkeinket, miképpen mi is megbocsátunk az ellenünk vétkezőknek”, holott az imádság eredeti szövege (Mt 6,12; Lk 11,4) nem beszél szó szerint „vétekről”, „vétkezőkről”, „megbocsátásról”, hanem „adósságokról”, „adósokról”, „elengedésről”. Megmaradt továbbá „a Te Országod” kifejezés is – nemcsak a Miatyánkban és annak doxológiájában, hanem másutt is, ahol az Isten Országáról van szó –, pedig nem mindig tükrözi hiven a görög „Βασιλεία” fogalom „uralom” jelentését. Mellőztük viszont az olyan szóösszeírásokat, mint például: Ūristen, Atyaisten, Szentlélek, Anyaszentegyház stb. (Mint extrém esettel, nemrégiben találkoztam már az egybeírt „Szűzmária” kifejezéssel is.)

A magyar nyelvű orthodoxia 1949-ben történt kanonizálása után lehetőség nyílt további bizánci liturgikus textusok, könyvek lefordítására, s ez a megtisztelő, ám nehéz feladat nekem jutott osztályrészül. Véghezvitelében azonban felbecsülhetetlenül nagy segítséget kaptam azóta elhunyt Berki Zuárd és Popovits István lelkészársaimtól.

Igy készült el 1955-ben a Liturgikon I. kötete, Aranyszájú Szt. János, Nagy Szt. Vazul és Előreszentelt Adományok Liturgiájával, majd 17 évvel később, 1972-ben a Liturgikon II. kötete, az összes templomi istentisztelettel, s ráadásként Szt. Jakab az Úr testvérének ősrégi Liturgiájával. Közben, 1959-ben megjelent az Evchologion (Rituale), majd 1969-ben az összes szükséges énekszövegeket tartalmazó két kötetes Hymnologion. Ez a két kötet a 16 kötetnyi bizánci egyházi költészet antológiájának is tekinthető. A fenti szertartási könyvektől függetlenül 1956-ban megjelent az Imakönyv. (A Liturgikon I. kötete és az Imakönyv II. kiadásban is megjelent 1980-ban, illetve 1987-ben.)

Néhány lexikai és stiláris megjegyzés

Azokon a szempontokon kívül, amelyeket még az Aranyszájú Szt. János Liturgiájának fordításakor elfogadtunk, a további fordítások során újabb megoldandó kérdések merültek fel. Csak néhányat említek meg közülük, a szakrális szövegek fordításánál előforduló nehézségek, dilemmák érzékeltetésére.

A csak Keleten használatos „Θεοτόκος”, amelynek dogmatikai tartalmát, súlyát – mint ismeretes – a 431. évi III. egyetemes zsinat fejtette ki, egyszerűen „Istenszülő”-nek fordítható. Ezt a terminust azonban csak a legritkább esetekben vettük igénybe, mégpedig két okból. Az egyik az, hogy nyelvünkben óhatatlanul azt a gondolatot sugallja, mintha Mária

állandóan, egymás után szülné az isteneket. Másfelől pedig némileg profánul hangzik, mert az állattanból ismert „élveszlő” kifejezésre alludál. Ezért kissé bonyolultabban, de talán költőibben így fogalmaztuk meg a „Θεοτόκος” magyar megfelelőjét: „Istennek Szülője”. Úgyszintén kerültük azt, hogy a „Μήτηρ Θεοῦ” kifejezést monolektikusan „Istenanya”-nak fordítsuk, mivel ez azt jelentené, hogy Mária istennő volna, mint az antik anya-istenségek: Gaia, Héra, Izisz, Asztarté stb. Ezért az „Istenanyja” formát tekintettük helyesnek, megmaradva Mária emberi mivoltánál.

Másképpen történt az „ἄειπρόθενος” kifejezés lefordítása. Az orthodox dogmatika ezzel a terminussal azt jelzi, hogy Mária nemcsak fogant szűzen, hanem Jézus születése után is szűz maradt, mit az egyházi költészet is gyakran hangsúlyoz. Az egyszavas „ἄειπρόθενος” már a latin fordításban is kétszavassá, kissé körülményessé vált: „semper Virgo”, aminek a magyar megfelelője: „mindenkor Szűz”. Itt megint valamilyen szebb, poétikusabb kifejezést kerestünk, mégpedig egyszavasat, s az „örökzöld” analógiájára megalkottuk az „Örökszűz” szót.

A nika-konstantinápolyi hitvallás korábbi fordításai a „τὸν ἐκ τοῦ Πατρὸς γεννηθέντα πρὸ πάντων τῶν αἰώνων” kifejezést így adják vissza: „aki az Atyától öröktől fogva született”. Ehelyett helyesebbnek éreztük ezt a megfogalmazást: „aki az Atyától minden időknek előtte született”.

A „χαῖρε” klasszikus görög köszöntés eredetét nem kutattuk behatóbban, de úgy éreztük, minden bizonnyal kapcsolatos lehetett az öröm, az egészség, a jó közérzet kívánásával. Erről különösen az Akathisztosz Hümnosz fordításakor győződünk meg, amelyben a „χαῖρε” 169-szer hangzik el, legtöbbször úgy, hogy valamilyen, valóban örömeire indító körülményre utal. Így tehát hosszas töprengés után arra a következtetésre jutottunk, hogy a magyar „üdvözlég” kifejezés már a Szűz Mária örömhírvételéből (Lk 1,26–38) ihletett imában is valahogy szegényes, kevesetmondó, nem is szólva az Akathisztosz Hymnosz néha szinte dithyrambikus fűtöttségéről. Így tehát visszakanyarodtunk a „χαῖρε” köszöntés eredeti jelentéséhez: „örvendezz”.

Hogy nem a minden áron való másságra törekedtünk, bizonyítékul szolgáljon – a Mi-atyánk előbb idézett kifejezésein kívül – például a „καρπὸς τῆς κοιλίας” kifejezés. Ugyanis változtatás nélkül a megszokott „méhnek gyümölcse” formát alkalmaztuk, mert a görög eredeti szó szerint inkább „a has gyümölcset” jelenti.

Fordításunkban egyébként néha az eredeti görög textust is pontosítottuk. Gondolok itt például megint az Akathisztosz Hymnoszra, amelyben Gábel arkangyal ugyancsak 169-szer így szólítja Máriát: „Νύμφη ἀνύμφευτε”, aminek szó szerinti fordítása: „Férjezetlen Menyasszony”. Ennél szebbnek és dogma-tartalmilag is helyesebbnek találtuk az „Érintetlen Menyasszony” kifejezést.

A csak felolvasásra szánt prózai liturgikus szövegek fordításánál általában azokkal a nehézségekkel találkozunk, amelyek a magyar nyelv és az indoeurópai nyelvek közti szerkezeti különbségekből erednek, és amelyekkel minden magyar fordítónak meg kell küzdenie.

Az éneklésre, többnyire dallammal együtt alkotott költeményekről – mint tudjuk – csak a múlt században derítette ki Konsztantinosz Ikonomosz, majd Pitra bíboros, hogy azok nem prózai, hanem verses művek, amelyeket szerzőik már nem metrikus, hanem ritmikus formá-

ban írtak, itt-ott még rímek alkalmazásával is. A hatalmas költészeti anyagnak minden szótagra és minden hangsúlyra ügyelő lefordítása egy emberöltő alatt megoldhatatlan feladat lett volna, különösen ha a fordítónak nincs költői vénája. Nem láthattunk tehát más kiutat, mint elsődlegesen azt, hogy a fordítás dogmatikailag hű, pontos és hiánytalan legyen, másodlagosan pedig igyekeztünk a voltaképpen prózai magyar fordítást a lehetőségekhez képest ritmikus formába önteni.

Mint különleges fordítási buktatót, hadd hozzam fel példának Romanosz karácsonyi kondácionjának kezdetét:

„Ἡ Παρθένος σήμερον” = 7 szótag; magyarul:

„A Szűz ma” = 3 szótag; a szótag egyenlőség céljából bővítve.

„A Szűz a mai napon” = 7 szótag.

„τὸν Ὑπερούσιον τίκτει” = 8 szótag; kézenfekvő fordítása: „a Lényegfölöttit szüli” = 8 szótag.

Itt azonban közbeszólt a nyelvi jó ízlés, amely a magyarban a „szül” ige jelen idejét kifejező módban – mint profánt, trivialist – lehetőleg kerüli, különösen a költészetben. Ezért a verssort meg kellett hosszabbítani:

„a Lényegfölöttit hozza a világra” = 12 szótag.

Itt szerencsés véletlen segítette ki a fordítót; ugyanis a dallam olyan, hogy a kétszótagú „τίκτει” szó egymagában 6 köttafejre terjed ki, s így a 12 szótagban lefordított szövegrész is az eredeti bizánci dallamra énekelhető.

Végül szeretnék idézni egy példát a ritmikus prózára, Krétai Szt. András nem énekelt, hanem csak olvasott bűnbánati nagy kánonjából:

„Életemet éjszakában töltöttem mindvégig,
mert sötétség lett énnékem
és mély homály a bűn éjszakája;
mégis avass, Üdvözítőm, a napnak fiává”.

Előadásomat azzal kezdtem, hogy felidéztem egy személyes emlékemet Moravcsik Gyulával kapcsolatosan. Epilógusként most arra emlékszem vissza, hogy ismeretségünk alatt, úgyszólván valahányszor találkoztunk, érdeklődött, hogy min dolgozom, természetesen elsősorban a bizantológiára gondolva. Szeretném tehát, ha a tisztelt Hallgatóság is ezt a kis előadásomat annak tekintené, aminek szántam: számadásnak a három évtizedes bizantinológiai munkámról a lélekben most is közöttünk jelenlevő Mester előtt.

О некоторых вопросах венгерского перевода византийских литургических текстов (Резюме)

В введении автор вспоминает свои личные впечатления, связанные с профессором Дюлой Моравчиком, и тот случай, когда на специальном семинаре, который проходил

30 лет тому назад и был посвящён переводу византийских аукторов, он по указанию профессора должен был пропеть кондак „Взбранной Воеводе” на греческом языке.

Далее автор, бросив ретроспективный взгляд на прошлое Православной Церкви в Венгрии, приводит упомянутые в истории факты о том, что на христианском Востоке после обращения в христианскую веру в литургической и религиозной жизни народа всегда использовался язык данного народа. Из этого логически следует, что венгры, принявшие в X веке христианство от византийских миссионеров и сохранявшие его вплоть до XIV века, также могли иметь и употреблять переведённые на венгерский язык богослужебные тексты. Эти церковные книги – с вытеснением восточного христианства – исчезли на протяжении средневековья. Исчезновению венгерских литургических текстов способствовало также и то обстоятельство, что впоследствии, вплоть до XVIII века православие в Венгрии представлено почти исключительно другими народами, переселившимися из окружающих стран, которые употребляли свой богослужебный язык.

К концу XVIII века в среде ассимилированных православных греков возникла потребность вести свою духовную жизнь на венгерском языке. Об этом свидетельствует издание на венгерском языке пяти православных вероучительных книг и молитословов в промежутке между 1791–1861 годами. Аналогичные устремления проявляли и бывшие православные, заключившие в XVII веке унию с Римом, которые на протяжении XVIII–XX веков удвоили число своих богослужебных книг, переведённых на венгерский язык. Но, не смотря на эти обстоятельства, ни православные не могли добиться от сербской и румынской иерархий, ни униаты (греко-католики) от Рима права употреблять в богослужении венгерский язык вплоть до середины XX века. Православные венгры получили эту возможность в 1949 году, а униаты – после II-го Ватиканского собора – в 1965 году. До этого времени в обеих Церквах венгерский богослужебный язык употреблялся не *de jure*, а только *de facto*.

Когда в 1942 году в Будапеште была открыта православная высшая духовная школа, то её преподаватели – в том числе и автор этой статьи – заново начали переводить на венгерский язык Литургию Св. Иоанна Златоустого, и в 1944 году текст этого перевода был издан. Следует отметить, что переводчики вместо „Амен” и „Ал-лелюя” ввели в текст привычную в Православной Церкви форму „Амин” и „Аллилуия”. Библейские выражения, цитаты, а также текст „Отче наш” были заимствованы из существующих венгерских переводов Библии.

После признания венгерского православия в 1949 году автор – уже будучи в должности благочинного-администратора венгерских православных приходов – продолжил работу по переводу богослужебных книг, результатом которой явился двухтомный „Liturgikon” (Служебник), двухтомный „Hymnologion” (Великий Сборник), „Evchologion” (Требник) и „Imakönyv” (Молитвенник).

В данной статье речь идёт о том, какими соображениями руководствовался переводчик при адаптации в венгерский язык некоторых греческих церковных выражений,

таких, например, как: Θεοτόκος, Ἀειπάρθενος, Μήτηρ Θεοῦ, καρπὸς τῆς κοιλίας, πρὸ πάντων τῶν αἰώνων, χαῖρε, Νύμφη ἀνύμφευτος.

Написанные в ритмической стихотворной форме византийские церковные напевы и гимны автор старался переводить в ритмической прозе, по возможности следя за тем, чтобы они могли быть исполнены в форме подлинных византийских напевов.

В конце статьи автор вновь с благодарностью вспоминает профессора Дюлу Моравчика, считая всё сказанное своим отчётом перед незабвенной памятью своего Учителя.

Der byzantinisch-balkanische Handel nach Ungarn im 10–11. Jahrhundert im Spiegel der Gräberfunden

Im 10. und 11. Jahrhundert erschien und erblühte im Karpatenbecken eine neue archäologische Kultur. Diese Kultur läßt sich in zwei gut trennbare Gruppen teilen: in den Bestattungen der Vornehmen und der mittleren Schicht liegen für die Reiternomaden charakteristische Nachlassenschaften, und in den Gräbern des Gemeinvolkes einfache Bronzeschmucke vor. In beiden Gruppen befinden sich aber solche Gegenstände, die für beide fremd sind, aus einem anderen Kulturkreis stammen. Andererseits läßt aber gerade die gruppenweise Erscheinung von Gegenständen solchen Charakters auf ein – vom Ungartum abweichendes – fremdes Volkstum und ihr sporadisches Vorkommen auf Handelsverbindungen, Erwerbung von Beuten, Geschenke, Erscheinen von fremden Frauen usw. hinweisen. Schon die Verteilung der in den Gräbern des 10. Jh. gefundenen Münzen hat uns verraten, daß das Hauptverbreitungsgebiet der westeuropäischen Münzen das westlich von der Donau liegende Gebiet ist, die arabischen Dirhems kommen am häufigsten hauptsächlich in der nordöstlichen Gegend des Landes und hiermit des Karpatenbeckens vor, indessen sind die byzantinischen Münzen vor allem in der Theißgegend, des näheren in ihrem mittleren Abschnitt anzutreffen. Die Kartierung der Gegenstände fremden Ursprunges weicht nicht in vielem von diesem Bild ab. Obwohl wir auf diesem Gebiet noch über keine solchen kompletten Sammlungen verfügen, wie im Falle der Münzen, zeigen die partiellen Ergebnisse in diese Richtung. Gegenwärtig scheinen die Gegenstände byzantinischen und balkanischen Ursprunges am besten erforscht zu sein. Aus ihren zwanzig Typen und von einigen Einzelstücken besitzen wir eine approximativ komplette Sammlung. Die zwanzig Gegenstandstypen byzantinisch-balkanischen Ursprunges sind die folgenden: Schnallen, Armringe, Fingerringe, eine Amphora und Ohrgehänge. Von diesen gelten eindeutig die Schnallen, der größte Teil der Fingerringe, die goldenen und silbernen Ohrgehänge, die mit Schleifenreihe verzierten Schmuckgegenstände und die einzelne Amphora für byzantinisch. Balkanische Nachahmungen können die bronzenen Ohrgehänge, die vor allem aus dem Ende des 9. Jh. stammenden, billigen Schmuckstücke sein, die auch noch in den ersten Jahrzehnten des 10. Jh. in den Gräbern der Landnehmer sporadisch auftauchen. Von der zweiten Hälfte des 10. Jh. kann vermutet werden, daß die byzantinischen Schmucke, hauptsächlich die Fingerringe auch örtlich nachgeahmt worden sind. Wie diese Gegenstände nach Ungarn gekommen sind, kann durch die Chronologie der Bestattungen und auf Grund der byzantinisch-ungarischen Beziehungen bestimmt werden.

Eindeutig für Handelswaren gelten die in den Gräbern des 11–12. Jh. gefundenen Schmuckstücke und ihre als Streufunde zum Vorschein gekommenen Parallelen.

Das Auftauchen der Gegenstände des 10. Jh. in Ungarn läßt sich nur nach vielseitigen Untersuchungen erklären. Ihre Verbreitung kann am häufigsten in der Theißgegend und im

Streifen östlich von der Theiß beobachtet werden. Außerdem kommen kleinere Gruppen in je einer geographischen Region, eventuell in je einem Friedhof vor.

Zu den regional verbreiteten Schmucken können die mit Metalldraht gewickelten Ohrgehänge und ihr Kreis gereiht werden. Einige sporadisch gefundene Stücke abgerechnet, kommen sie im 9. Jh. in beträchtlicher Zahl in Siebenbürgen, in der Umgebung von Csombord und Maroskarna (Blandiana), sowie in der Nähe von Nyitra vor. Zu Beginn des 10. Jh. können sie in den ältesten ungarischen Friedhöfen im Kreis von Nyitra angetroffen werden. Diese Gegenstände erscheinen nicht sporadisch in der für den Handel charakteristischen Weise, sondern in geschlossenem Kreis, in dem der Großteil der Schmuckstücke aus einem gleichen Kreis stammt, von gleichem Ursprung ist, d.h. sie erscheinen inselförmig im gegebenen Bereich, in einem Friedhof. Von den aus der Umgebung von Nyitra stammenden Gegenständen wies unlängst T. Štefanovičová nach, daß sie mit der Migration eines aus dem Süden kommenden Volkstums in Verbindung stehen. Auf Grund der in Nyitra-Lupka erschlossenen und anderen Friedhöfen kann aber das Erscheinen dieser Gruppe eher auf das erste Drittel des 9. Jh. und nicht auf die letzten Jahrzehnte des Jahrhunderts, auf die Zeit der Feldzüge von Swatopluk datiert werden. Ähnlicherweise läßt sich das Erscheinen einer anderen Gruppe dieser Schmucke in Siebenbürgen auf den Beginn des 9. Jh. datieren. Während die siebenbürgische Gruppe mit der dortigen Eroberung der Bulgaren in Verbindung steht, dürfte sich die Gruppe in der Gegend von Nyitra nach den bulgarisch-fränkischen Kriegen aus den flüchtenden Familien der an der Unteren Donau seßhaften Timočanen und Obodriten-Predenezentien zusammengesetzt haben. Beide Gruppen erlebten die ungarische Landnahme. Über die siebenbürgische Gruppe der Siedlung von Maroskarna/Blandiana wachte eine ungarische Mannschaft, die Aufsicht der Salzbergwerke versahen gleichfalls die Ungarn. Die charakteristischen Schmuckgegenstände dieser beiden Gruppen kommen an der Unteren Donau auch in Serbien und Bulgarien häufig vor, so z.B. im Friedhof von Gradešnica. Ihre einfacheren bronzenen und in guter Qualität erzeugten silbernen Ohrgehänge können auch in der Umgebung von Szeged in den Gräbern der landnehmenden Ungarn angetroffen werden. Diese sind hingegen als Handelswaren zu betrachten.

In der Frühphase des Gräberfeldes von Halimba erscheint eine andere "archäologische Insel". Diesen Gräberfeldabschnitt charakterisieren vor allem die im kroatisch-dalmatischen Kreise üblichen Ohrgehänge: die mit vier Blechkugeln verzierten, die traubenverzierten gegossenen, oder mit vierästigem Anhänger verzierten Ohrgehänge, sowie die Drahtarmringe mit eingerolltem Ende. Für die Gruppe sind auch die Bestattungssitten charakteristisch: die Bestattungen mit auf das Becken gebogener Hand. Eine Sitte, die in der späteren Phase mit den Gegenständen fremden Ursprunges gemeinsam verschwinden. Halimba und das benachbarte Dorf Padrag führen einen slawischen Namen. Padrag kommt auch in einer aus dem 11. Jh. stammenden, frühen Urkunde vor. Nach dieser waren die Söhne des Herren Padrag und das griechische Nonnenkloster von Veszprémvölgy Mitbesitzer des Dorfes. Die Grabgruppe der Slawen von Halimba wurde der in dem einen Grab gefundenen Münze nach in den Jahren 940 belegt. Die Entstehung dieser kleinen Gemeinschaft können wir mit der Umsiedlung einer kroatisch-dalmatischen Familie oder Frau erklären, da sie ja keinesfalls mit der örtlichen späten awarischen Bevölkerung in Verbindung steht. Wahrscheinlich entstand diese kleine Siedlung, die ihre slawische Sprache selbst noch im 11. Jh. bewahrte,

durch die fürstliche Gewalt. Die Umgebung dieser beiden Dörfer und auch später, in der ersten Hälfte des 10. Jh. die Waldgespanschaft waren Besitz des Fürsten.

Im 10. Jh. finden wir die meisten Schmuckgegenstände byzantinischen und balkanischen Ursprunges in den ungarischen Friedhöfen der Theißegend. Von dort kamen auch die meisten Gegenstände von hohem Niveau: Goldringe (Bodrogvécs, unbekannter Fundort von Komitat Szabolcs), goldene und Elektronohrgehänge (Kecel, Sárrétudvari, Versecvát), vierkugelige Ohrgehänge in Filigrantechnik (Tápé, Gyula), sowie byzantinische Schnallen (Kétpó, Tiszabura, Rakamaz, Tiszajenő, Mindszent) hervor. Diese stammen mit großer Wahrscheinlichkeit nicht aus Beutezügen, da sie aus den Gräbern der ersten Generation der landnehmenden Ungarn zum Vorschein gekommen sind und gerade in den Jahren 900–934 hat zwischen ihnen und Byzanz Frieden geherrscht. Zwischen 934–970 führten aber die Ungarn auch mehrere Beutezüge gegen Byzanz. Nämlich hörten besonders nach 955, nach der Niederlage am Lechfeld die Möglichkeiten der westlichen Feldzüge auf. Die Ungarn standen mit den Bulgaren wahrscheinlich auf Freundesfuß. Ihre Truppen wurden von den Bulgaren stets durchgelassen. Wie groß die damalige Kriegsbeute war, läßt sich auf Grund der Grabfunde nur schwer feststellen. An der Oberen Theiß, wo wir einen großen Siedlungsblock der umherstreifenden Ungarn finden, hören die Friedhöfe in der zweiten Hälfte des 10. Jh. plötzlich auf, in den späteren Bestattungen kommen nur selten importierte Waren zum Vorschein. Auch in der früheren Periode kann fremde Ware oder Beute nur schwer entdeckt werden. Vielleicht die selten vorkommenden Solidi und die noch seltener vorhandenen byzantinischen Textilienreste lassen auf fremde Produkte schließen. Auch die schriftlichen Quellen berichten davon, daß die Ungarn in erster Reihe auf das jährliche Goldtribut und auf die für die Gefangenen als Ablöse gegebenen Textilien erpicht waren. Daß in den Grabfunden fremde Schmuckstücke nur selten vorkommen, läßt sich damit erklären, daß auch die Ungarn – wie so manche andere Völker – das erbeutete oder als Tribut erworbene Edelmetall eingeschmolzen und ihrem Geschmack nach zu neuen Goldschmiedeprodukten aufgearbeitet haben. Denken wir nur daran, daß von den aus der Schatzkammer des Awarenhagans in enormer Menge erbeuteten Schätzen nichts auf uns geblieben ist. Ausnahmsweise kommen natürlich auch aus Kriegsbeuten stammende Gegenstände, wie z.B. aus dem Grabe eines Mannes von Karos ein silbernes Ohrgehänge vor, das an der Brust, vielleicht auf dem Kleid getragen wurde. In Bezdéd wurden ebenfalls in einem Männergrab zu zwei Ohrgehängen gehörende Anhänger gefunden, die in sekundärer Anwendung als Knöpfe gedient haben dürften. Aus den eingeschmolzenen Edelmetallen erblüht gerade in der Oberen Theißegend die landnahmezeitliche ungarische Kunst, deren Prachtstücke hier in außerordentlich großer Zahl in die Gräber gelangt sind.

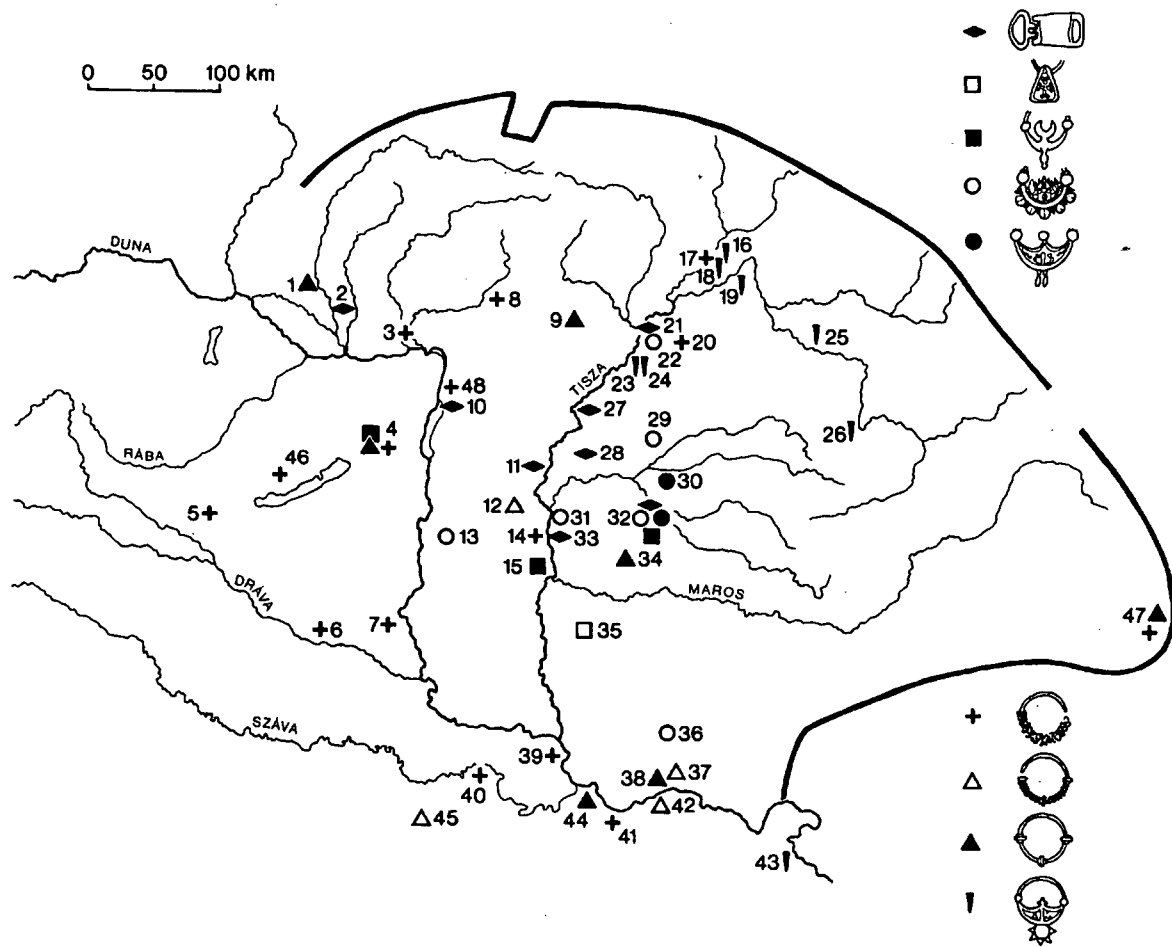
Auffallend häufig können die Gegenstände-Schmuckstücke byzantinischen Ursprunges in der Gegend der Theiß und der Körösflüsse, im südöstlichen Winkel des heutigen Ungarns angetroffen werden. Aus den in den Gräbern gefundenen authentischen 16 Solidusfunden befinden sich hier die meisten Fundstätten. Der größte Teil der in den Gräbern gefundenen Schmuckstücke kann auf das zweite Drittel des 10. Jh., auf die Zeit der zweiten Generation datiert werden. Ein solcher Fund stammt z.B. aus Mindszent, wo außer einer byzantinischen Schnalle auch Kreuze zum Vorschein gekommen sind. Diese Gegenstände wurden zumeist aus Bronze, seltener aus Silber erzeugt und schon deshalb ist es unwahrscheinlich daß sie aus irgendeiner Beute stammen. Wie sie hierhergelangt sind, kann wahrscheinlich mit Hilfe

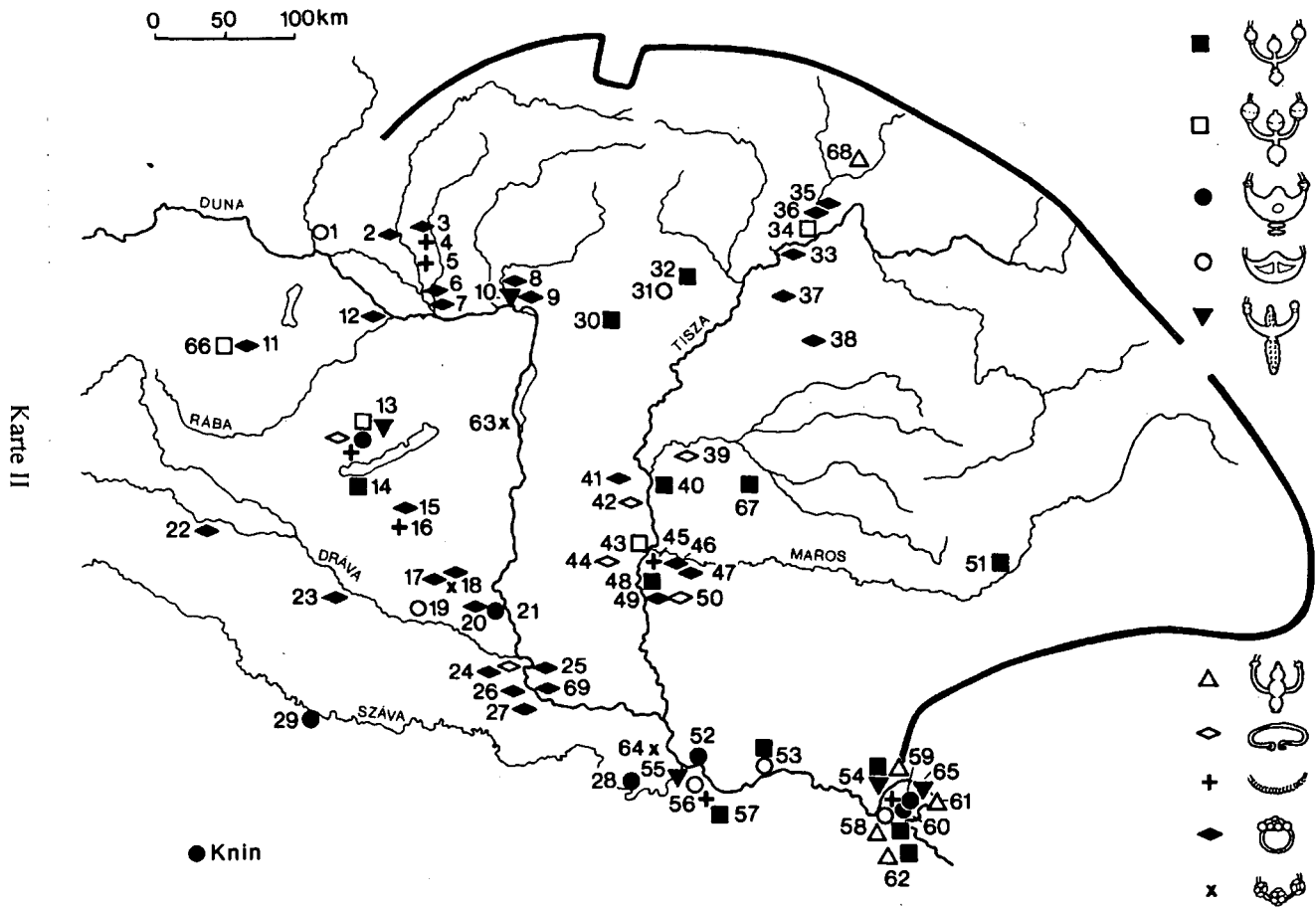
der Funde des Friedhofes von Gyula erklärt werden. In dem bis heute unveröffentlichten, aus gar nicht vielen Gräbern bestehenden Friedhof kamen sieben verschiedene byzantinische Ohrgehänge bzw. Schnallen und Perlen zum Vorschein (Keceler Typ, halbmondförmige Blechohrgehänge, mit vier Kugeln, im unteren Bogen ihres Ringes mit halbmondförmiger Verzierung versehene und sporenförmige Ohrgehänge, Mosaikaugenperle). Aus byzantinischen Quellen ist uns bekannt, daß zur Mitte des 10. Jh. die vornehmen Ungarn, unter anderen Gyula (der zweite Würdenträger der Ungarn) und Bulcsu (der dritte Würdenträger) im Kaiserhof verkehrt haben. Diesem Gyula gehörte die Gyula genannte Siedlung (heute Stadt im Kom. Békés). Aus der Arbeit von Skylitzes wissen wir, daß sich sowohl Bulcsu wie auch Gyula in Byzanz taufen ließen. Während aber die Bekehrung von Bulcsu nur äußerlich war, verharrte Gyula bei seinem Glauben. Er nahm einen Mönch, namens Hierotheos mit sich, der zum Missionsbischof ernannt wurde. Auf seinen Gütern wurde die Bekehrung in Gang gesetzt. Offenbar ist diesem Umstand zu verdanken, daß byzantinische Enkolpione und einfache Pektoralkreuze dichter als im Durchschnitt im Gebiete des Gyula und seiner Nachkommen zutage gefördert wurden. Auch diese Kreuze kommen vor allem in den von der Mitte des 10. Jh. datierbaren Gräbern ans Tageslicht. Der Gyula hatte schon im ausgehenden 10. Jh. in Gyulaféhvár (Siebenbürgen) seinen Sitz. Leider ist das Material der dortigen Ausgrabungen nicht publiziert, so wissen wir nicht, in welcher Menge sich dort in den Grabfunden Schmuckstücke byzantinischen Ursprunges befinden. Aus dem Material der alten Ausgrabungen sind uns nur einige einfache bronzene Ohrgehänge bekannt.

Im ausgehenden 10. Jh. änderten sich die Bestattungssitten: in die Gräber werden schon sehr selten Schmuckgegenstände aus Edelmetall (Gold) beigegeben. Die Vornehmen der Gesellschaft lassen sich ebenso armselig begraben, wie das Gemeinvolk. In den ärmlichen Gräbern der Völker des ungarischen Königreiches kommt nur selten je ein bronzener Schmuck, wie z. B. das mit Schleifenreihe verzierte Ohrgehänge, Armringe, das mit Perlenkranz verzierte Ohrgehänge und seine Varianten vor, an welchen auf dem Ring auch noch ein Perlendraht angelötet war. Diese Gegenstände wurden gleichmäßig in den verschiedenen Regionen des Landes vorgefunden und sind demnach offenkundig als Handelswaren zu betrachten. Edelmetalle finden wir eher in den um die Kirchen angelegten Gräbern der Vornehmen: je einen Goldring, oder ein Ohrgehänge, so in Esztergom und Székesfehérvár, in den königlichen Zentren, oder in Vésztő, im örtlichen Geschlechtszentrum.

Die im Karpatenbecken zum Vorschein gekommenen byzantinischen und balkanischen Schmuckgegenstände dürften demnach auf den verschiedensten Wegen zu ihren Besitzern gelangt sein. Sie können nicht als Teile eines einheitlich und gleichförmig strömenden Handels betrachtet werden. Es ist aber auch nicht wahrscheinlich, daß sie völlig aus Kriegsbeuten stammen. Am meisten können noch die Goldsolidi als Reste von Tributen und Beuten angesehen werden. Von der Mitte des 10. Jh. verdichten sich die byzantinischen Produkte östlich von der Theiß, in Südungarn. Es handelt sich größtenteils um einfache Bronzeschmucke, die als mit den Bekehrungen gemeinsam erscheinende Handelsprodukte zu sein scheinen. Bis zum 11. Jh. nimmt dieser Handel in Landesausmaßen zu, jedoch wird es zugleich auch unsichtbar, da Schmuckstücke aus Edelmetall seltener in die Gräber kommen. Vom 11. Jh. an wird nicht nur die Theiß, sondern auch die Donau zum

Handelsweg. Dies zeigen die goldenen Körbchenohrgehänge des 11. Jh. (Novi Banovci, Dunapentele). In alldiesem fällt der Entstehung des Könireiches eine entscheidende Rolle zu. Der nördliche Handel wickelt sich sowohl im 10. Jh., wie auch in den späteren Jahrhunderten entlang der Flüsse Vág und Nyitra ab. Die anlässlich der Kartierung der Funde auffälligen leeren Flecke werden meistens durch die Mangelhaftigkeit der Forschung verursacht. Solche Gebiete sind das einstige Südungarn, die heute zu Serbien und Rumänien gehörenden Regionen.

Karte I. Verbreitung der byzantinisch-balkanischen Waren I.

1: Ábrahám, 2: Ondrohó, 3: Kiskeszi, 4: Székesfehérvár, 5: Pusztaszentlászló, 6: Sellye, 7: Majs, 8: Piliny, 9: Bélápátfalva, 10: Budapest-Szvetnőmihályfalva, 11: Tiszajenő, 12: Kiskunfélegyháza, 13: Kecel, 14: Baks, 15: Szeged-Óthalom, 16: Királyhelme, 17: Szomotor, 18: Karcsa, 19: Anarcs, 20: Hajdúdorog, 21: Rakamaz, 22: Bashalom, 23: Tiszafüred, 24: Tiszaörvény, 25: Lázári, 26: Mojgrád, 27: Tiszabura, 28: Kétpó, 29: Sárrétudvari, 30: Vésztő-Csolt monostor, 31: Szentes-Szentlászló, 32: Gyula, 33: Mindszent, 34: Mezőkovácsháza, 35: Nagyteremia, 36: Versecvát, 37: Fehértemplom, 38: Palánk, 39: Surduk, 40: Mačvanska Mitrovica, 41: Brestovik, 42: Kurjače, 43: Prahovo, 44: Mirijevo, 45: Monastir Banja, 46: Halimba, 47: Zabola, 48: Budapest-Rákospalota

Karte II. Verbreitung der byzantinisch-balkanischen Waren II

1: Maszt, 2: Ducó, 3: Csekej, 4: Nyitra, 5: Tornóc, 6: Bagota, 7: Komáromszentpéter, 8: Letkés, 9: Szob-Koliba, 10: Szob-Vendelin, 11: Szakony, 12: Győr, 13: Halimba, 14: Fonyód, 15: Fiad-Képuszta, 16: Kaposvár, 17: Pécs-Vasas, 18: Ellend, 19: Sellye, 20: Majs, 21: Kiskőszeg, 22: Ptuj, 23: Kloštar, 24: Bjelo brdo, 25: Gombos, 26: Valkóvár, 27: Svinjarevci, 28: Kupinovó, 29: Junuzovci, 30: Ecséd, 31: Eger, 32: Tibolddaróc, 33: Szabolcs, 34: Karos, 35: Nagykövesd, 36: Bodrogvécs, 37: Hajdúdorog, 38: Hajdúsámson, 39: Szarvas, 40: Szentes, 41: Gátér, 42: Baks, 43: Tápe-Malajdok und Lebő, 44: Nosa, 45: Szőreg, 46: Deszk, 47: Kiszombor, 48: Törökkanizsa, 49: Hódegyháza, 50: Mokrin, 51: Gyulafehérvár, 52: Pancsova, 53: Palánk, 54: Orsova, 55: Belgrád, 56: Vinča, 57: Brestovik, 58: Ključ, 59: Kladova, 60: Kurvin grad, 61: Trajanov most, 62: Prahovo, 63: Dunapentele, 64: Novi Banovci, 65: Kostol, 66: Locsmánd, 67: Gyula, 68: Ungvár, 69: Bács

Fundortsverzeichnis zur Karte I

- Abraham* (Slowakei, N°. 1). Kolník, T. Abraham. in: Important sites slaves in Slovakia. Hsg. Chropovsky B. Bratislava. 1978. 13–16.
- Anarcs* (N°. 19). Dienes I. Honfoglaló magyarok. in: A kisvárdai vár története. Hsg. Éri, I. Kisvárdai 1961. 174.
- Baks* (N°. 14). Széll, M. Elpusztult falvak, XI–XVI. századbeli régészeti leletek Csongrád vármegye területén. *Dolg* 17 (1941) Taf. 38. 1, 4.
- Bashalom* (N°. 22). Dienes I. Un cimetiere de hongrois conquerants a Bashalom. *Acta ArchHung* 7 (1956) 245–73.
- Bélápátfalva* (N°. 9). Szabó J. Gy. Das Gräberfeld von Bélápátfalva aus dem 9. Jahrhundert. *CommArchHung* 1987. 83–98.
- Brestovik* (Jug. N°. 41). Čorović-Ljubinković, M. Dosadasnja iskopavanja u Brestoviku na lokalitetu Visoka Ravan. *Zbornik Narodnog Muz. Beograd* 1 (1956–57) 331, Abb. 6.
- Budapest-Rákospalota* (N°. 48). Mesterházy K. Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben I. *FolArch* 41 (1990) 105, II. *FolArch* 42 (1991) 149.

- Budapest-Szentlőrinc* (Nº.10). *Mesterházy K.* Bizánci és balkáni...I. *FolArch* 41 (1990) 89.
- Fehértemplom* (Jug. Nº.37). *Nakit na tlu Srbije*. Belgrád 1982. Nº. 95.
- Gyula* (Nº.32). *Bakay K.* Honfoglalás- és államalapítás kori temetők az Ipoly mentén. *StuCom* 6 (1979) Taf. 64.; *Mesterházy K.* Bizánci és balkáni...I. *FolArch* 41 (1990) 89.
- Hajdúdorog* (Nº.20) Ausgrabung von I.Fodor, nicht publiziert.
- Halimba* (Nº.46). *Török. Gy.* Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert. Bp. 1962. Taf. 86.
- Karcsa* (Nº. 18). *Kazacsayné Ginandt P.* Szórványos szláv leletek Karcsáról. *HOMK* 1955. 24–27.
- Kecel* (Nº.13) *Fettich N.* A honfoglaló magyarok fémművészete. Bp. 1937. Taf. 117. 1–2.
- Kétpó* (Nº. 28.). *Selmeczi L.* Der landnahmezeitliche Fund von Kétpó. *Acta ArchHung* 32. (1980) 251–69.
- Királyhelmecc* (Slowakei, Nº. 16). *Budinsky-Krička, V.* Královsky Chlmec. Nitra 1980. 51.
- Kiskeszi* (Slowakei, Nº. 3). *Hanuliák, M.* Sledované aspekty etnicity. *Archeologia-Historia*, Brno 14 (1989) 379–95.
- Kiskunfélegyháza* (Nº.12). *Mesterházy K.* Bizánci és balkáni...I. *FolArch* 41 (1990) 98. Abb. 6. 5.
- Kurjače* (Jug. Nº. 42). *Marjanović, G.* Srednjovekovni grob iz okolina Požarevca. *Starinar* 18 (1967) 217–18.
- Lázari* (Rom.Nº.25). *Lazin G.* Doua piese de metal din sec VIII–IX. *Studii si Comm. Satu Mare* 5–6 (1981–82) Abb. 2.
- Mačvanska Mitrovica* (Jug.Nº.40). *Minić, D.* Spiralno uvijena žica. *Starinar* 38 (1987) 72, 75.
- Majs* (Nº.7). *Kiss A.* Baranya megye X–XI. századi sirleletei. Bp. 1983. Taf. 27.
- Mezőkovácsháza* (Nº.34). *Bálint A.* A mezőkovácsházi középkori település emlékei. *Dolg* 15 (1939) Taf. 29. 2.
- Mindszent* (Nº.33). *Csallány G.* Újabb honfoglaláskori leletek Szentes környékéről. *FolArch* 3–4 (1941) 182–90.
- Mirijevo* (Jug. Nº. 44). *Balajović-Birtasević, M.* Srednjevekovna nekropola u Mirijevu. Beograd 1960. Taf. 7. 3–4.
- Mojgrád* (Rom. Nº.26). *Bóna I.* Dáciától Erdőelvéig. In: *Erdély története I.* Bp. 1986. Abb. 30.
- Monastir Banja* (Jug. Nº.45). *Janković M.* Monastir Banja kod Priboja. *ArhPregled* 22 (1980) 121.
- Nagyteremia* (Rom. Nº.35). *Hampel J.* Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn. Braunschweig 1905. II. 560–64., III. Taf. 387.
- Ondrohó* (Slowakei, Nº.2). *Točík, A.* Flachgräberfelder aus dem IX. und X. Jahrhundert in der Südwestslowakei I. *Slov. Arh.* 19 (1971) 135–276.
- Palánk* (Jug. Nº.38). *Bálint Cs.* Südungarn im 10. Jahrhundert. Bp. 1991. 245–46. Taf. 53.
- Piliny* (Nº.8). *Hampel J.* Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Bp. 1907. Taf. 71.
- Prahovó* (Jug. Nº.43.). *Mesterházy K.* Bizánci és balkáni...I. *FolArch* 41 (1990) 97.

- Pusztaszentlászló* (Nº.5). Szőke B. M. – Vándor L. Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője. Bp. 1987. 35.
- Rakamaz* (Nº.21). Dienes I. A Felső-Tisza vidék a X. században. in: Szabolcs-Szatmár megye műemlékei I. szerk. Entz G. Bp. 1986. 98.
- Sárrétudvari* (Nº.29). Ausgrabung von M. Nepper I. nicht publiziert.
- Sellye* (Nº.6). Kiss A. A sellyei Árpád-kori temető. JPMÉ 1967. 69.
- Surduk* (Jug. Nº.39). Vinski-Gasparini, K. Ranosrednjovjekovan slavenski zlatni nakit u arheoloskom muzeju u Zagrebu. SHP III. 2 (1952) Taf. II. 3.
- Szeged-Óthalom* (Nº.15). Bálint Cs. Südungarn... 192, Abb. 49.
- Székesfehérvár* (Nº.4). Hampel J. Újabb tanulmányok 204, Taf. 85.; Bakay K. Alba Regia 6–7 (1965–66) Taf. 37.
- Szentes-Szentlászló* (Nº.31). Széll M. XI. századi temetők Szentes környékén. ForlArch 3–4 (1941) 231–55.
- Szomotor* (Slowakei, Nº.17). Eisner J. Slované a maďari v archeológii. Slavia Ant. 7 (1960) 204, Abb. 7.
- Tiszabura* (Nº.27). Horváth T. Honfoglaláskori sírok Tiszaburán. ArchÉrt 47–48 (1934–35) 141–48.
- Tiszafüred* (Nº.23.) Ausgrabung von Garam, É. nicht publiziert.
- Tiszajenő* (Nº.11). Mesterházy K. Bizánci és balkáni... I. FolArch 41 (1990) 89.
- Tiszaórvény* (Nº.24). Mesterházy K. Bizánci és balkáni... I. FolArch 41 (1990) 97.
- Vésető-Csolt monostor* (Nº.30). Ausgrabung von Juhász, I. Umschlagbild im Katalog: Újabb ásatások Békés megyében. Békéscsaba 1967. Red. Szénászký, J.
- Verecvtát* (Jug. Nº.36). Szentkláray J. Temes vármegye története. in: Magyarország vármegyéi és városai. Temes vármegye. Red. Borovszky S. o. J. 236.; Hampel J. ArchÉrt 24 (1904) 446.
- Zabola* (Rom. Nº.47). Székely Z. A zabolai kora középkori temető. im Druck.

Fundortsverzeichnis zur Karte II

- Baks* (Nº.42). Mesterházy K. Bizánci és balkáni... II. FolArch 42 (1991) 155.
- Batina* (Jug. Nº.21). Kiss A. Baranya megye... 43. Abb. 37. 2.
- Bács* (Jug. Nº.69). Gubitz K. Bácsi honfoglaláskori sírleletekről. ArchÉrt 30 (1910) 170. Abb. h.
- Belgrád* (Jug. Nº.55). Marjanović-Vujović, G. Srednjovekovne nekropole u Srbiji. Starinar 37 (1986) 192, Abb. 1–2.
- Bjelo brdo* (Jug. Nº.24). Hampel J. Újabb tanulmányok... Taf. 43. 1–2, Taf. 49. 3.
- Bodrogvécs* (Slowakei, Nº.36). Dókus Gy. Árpád-kori sírleletek Zemplén vármegyében. ArchÉrt 20 (1900) Abb. 6.
- Bogojevo* (Jug. Nº.25). Stanojev N. Nekropole X–XV. veka u Vojvodini. Novi Sad 1989. Nº. 124.
- Bagota* (Slowakei, Nº.6). Reiholcová M. Pohrebisko z 10. a 11. storočia v Hurbanove-Bohatej. Slovenska Arh. 24 (1976) Taf. I. 11

- Brestovik* (Jug. N° 57). *Ljubinković, M.* Nalazi u Korintu i slovenska arheologija X-XI. veka. I. Miedzynarodowy kongres Arh. Slavistov 1965. Warszawa-Wroclaw-Krakow 1970. Abb. 8.
- Csekej* (Slowakei, N° 3). *Reiholcová M.* Čakajovce. in: Important sites... Abb. 14.
- Deszk* (N° 46). *Mesterházy K.* Bizánci és balkáni... II. FolArch 42 (1991) 159.
- Ducó* (Slowakei, N° 2). *Ruttkay A.* Stredoveké umelecké remeslo. Tatran 1979. Abb. 11.
- Dunapentele* (N° 63). *Bóna I.* Dunapentele története. Dunaujváros 1991. Abb. 3.
- Ecséd* (N° 30). *Hampel J.* Újabb tanulmányok... Taf. 53.4.
- Eger* (N° 31). *Kozák K.* Az egri vár temetőjének feltárása II. Egri Muz.Évk. 1981. 14. Abb. 21.
- Ellend* (N° 18). *Dombay J.* Árpád-kori temetők Baranyában. JPMÉ 1960. Taf. XV. 5.
- Fiad-Képuszta* (N° 15.). *Nemeskéri J., Lipták P., Szőke B.* Le cimetiére du XIe siècle de Képuszta. Acta ArchHung 3 (1953) Taf. 55.
- Fonyód* (N° 14). *Horváth B.* Árpád-kori faépítkezés nyomai Fonyód-Bélatelepen. FolArch 19 (1968) Abb. 77.
- Gátér* (N° 41). *Mesterházy K.* Bizánci és balkáni... II. FolArch 42 (1991) 159.
- Győr* (N° 12). Ausgrabung von Mesterházy, K., nicht publiziert.
- Gyula* (N° 67). Ausgrabung von Implom J., nicht publiziert.
- Gyulafehérvár* (Rom. N° 51). *Horedt, K.* Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens. Bukarest 1958. Abb. 17. 17.
- Hajdúdorog* (N° 37). Ausgrabung von Fodor, I., nicht publiziert.
- Hajdúsámson* (N° 38). Nach Archivfoto im Museum zu Debrecen.
- Halimba* (N° 13). *Török Gy.* Die Bewohner... Taf. 11, 10, 13, 44, 100.
- Hódegyháza* (Jug. N° 49). *Stanojev N.* Nekropole... N° 251.
- Junuzovci* (Jug. N° 29). *Korosec-Fracko, P.* Ranosrednjevieki nalaz u Junuzovcima. GZM Sarajevo 54 (1942) 280.
- Kaposvár* (N° 16). *Bárdos E.* IX. századi temető Kaposvár határában. SMK 7 (1985) Abb. 5.
- Karos II.* (N° 34). *Révész L.* Előzetes jelentés a karosi... ArchÉrt 116 (1989) Abb. 6.
- Kiszombor* (N° 47). Nicht publiziert im Museum zu Szeged.
- Kladovo* (Jug. N° 59). *Čorović-Ljubinković, M.* Metalni nakit belobrdskog tipa. Starinar 2 (1951) 52.
- Ključ* (Jug. N° 58). *Janković, M.* Neki podaci o izradi predmeta od obojenih metala na Ključu Dunavu u IX-XI. veku Zbornik Nar. Muz. Beograd XI-1 (1983) Taf. 3. 15., Taf. 2. 9.
- Klostar* (Jug. N° 23). *Hampel J.* Újabb tanulmányok... Taf. 60. 5.
- Komáromszentpéter* (Slowakei, N° 7). *Dušek N.* Kostrove pohrebisko z X a XI storočia v Dolnom Petri. Štud. Zvj. 14 (1964) Abb. 9.
- Kostol* (Jug. N° 65). *Mesterházy K.* Bizánci és balkáni... II. FolArch 42 (1991) 151.
- Kupinovo* (Jug. N° 28). *Čorović-Ljubinković, M.* Metalni nakit. Starinar 2 (1951) 52.
- Kurvin grad* (Jug. N° 60). *Čorović-Ljubinković, M.* Metalni nakit... 52.
- Létkés* (N° 8). *Bakay K.* Honfoglalás és államalapítás kori temetők Taf. 54.22.
- Locsmánd* (Österreich, N° 66). *Kaus, K.* Darufalva, Locsmánd, Pinkaóvár. Soproni Szle 45 (1987) 337. Abb. 7.

- Majs* (Nº.20). Kiss A. Baranya megye. Taf. 80. 14.
Mászt (Slowakei, Nº.1). Kraskovska. L. Staroslovanské pohrebiste v Maste pri Bratislava. Slov.Ar. 2 (1954) Taf. 2. 6.
Mokrin (Jug. Nº.50). Stanojev N. Nekropole...Nº.310.
Nagykövesd (Slowakei, Nº.35). nach der Zeichnung des Inventarbuches, UNM 1913. 82. 2.
Nosa (Jug. Nº.44). Stanojev...Nº.372.
Novi Banovci (Jug. Nº.64) Hampel J. Újabb tanulmányok 176.
Nyitra (Slowakei, Nº.4). Chropovský B. Slovanské pohřebište v Nitre na Lupke. Slovenska Arh. 10 (1962) 175.
Orsova, Umgebung (Rom. Nº.54). Mesterházy K. Bizánci és balkáni II. FolArch 42 (1991) 151. Abb. 3. 8–11.
Palánk (Jug. Nº.53). Bálint Cs. Südungarn.. Taf. 53.a. 10, 11.
Pancsova (Jug. Nº.52). Bálint Cs. Südungarn.. Taf. 62.a. 17.
Pécs-Vasas (Nº.17). Dombay J. Árpádkori temetők Baranyában II. JPMÉ 1961. Taf. 2. 1–2.
Prahovo (Jug. Nº.62). Janković. M. Neki podaci... Taf. III. 12.; Taf. IV. 6.
Ptuj (Slovenien, Nº.22). Korosec, J. Staroslovansko grobišče na Ptujskem gradu. Ljubljana 1950. 93. Abb. 19.
Sellye (Nº.19). Kiss A. A sellyei... JPMÉ 1967. Abb. 3.
Svinjarevci (Hrv. Nº. 27). Hampel J. Újabb tanulmányok... Taf. 77. 15.
Szabolcs (Nº.33). Ausgrabung von Kovács. L. nicht publiziert.
Szakony (Nº.11). Dienes I. A honfoglaló magyarok. Hereditas. Bp. 1972. Abb. 52.
Szarvas (Nº.39). Dienes I. Szarvas. in: Jankovich D.–Makkay J.–Szőke B. A szarvasi járás. MRT 8. Bp. 1989. Taf. 68. 35.
Szentes (Nº.40). Csallány G. Avar és IX–XIII. századi magyar leletek a szentesi múzeumban. Dolg 1933–34. Taf. 69. 24.
Szob-Koliba (Nº.9). B. Mikes K. A Szob-kolibai X–XI. századi temető. FolArch 8 (1956) Abb. 32.
Szob-Vendelin (Nº.10). Török Gy. A szobi Vendelin földek X–XI. századi temetője. FolArch 8 (1956) Abb. 36.
Szőreg (Nº.45). Bálint Cs. Südungarn... 75–97, Taf. 31. 16.
Tápé-Malajdok und Lebő (Nº.43). Mesterházy K. Bizánci és balkáni... II. FolArch 42 (1991) 153, 151.
Tibolddaróc (Nº.32). Nees, M. A tibolddaróci kincslelet. ArchÉrt 46. (1932–33) Abb. 95. 3.
Tornóc (Slowakei, Nº.5). Točík A. Flachgräberfelder... Slov.Ar. 19. (1971) Taf. 30.13–14.
Törökkanizsa (Jug. Nº.48). Hampel J. Újabb tanulmányok... Taf. 38. 5.
Trajanov most (Jug. Nº.61). Janković M. Neki podaci... Taf. III. 4.
Ungvár (Ukraina, Nº.68). Bernjakovič V. Drevneslavjanskije pamjatniki Zakarpatskoj oblasti (SSSR). Slov. Arh. 5 (1957) Taf. 5. 8.
Valkóvár (Jug. Nº.26). Vinski Z. Ausgrabungen in Vukovar. ArchJug. 3 (1959) Taf. 39. 40.
Vinča (Jug. Nº.56). Čorović-Ljubinković M. Metalni nakit...Abb. 17.

ERDÉLYI ISTVÁN (Budapest)

Megjegyzések az úgynevezett Nagy Károly-szablyáról.

Ezt a csodálatos szépségű, igazán ritka és pompás tárgyat, amelyet egykor a franciák elől menekítettek Németországból Bécsbe, nemcsak a tudományos világ, nemcsak a művészettörténészek, fegyvertörténészek és régészek, hanem a kultúra emlékei iránt mélyebb érdeklődést tanúsító minden művelt ember jól ismeri. A szablya néhány évvel ezelőtt a Kunsthistorisches Museum tárlójából ismét visszakerült a Kincstárba, a Weltliche und Geistliche Schatzkammerbe, melynek kiállításán újra látható.¹

Magam két alkalommal is abban a szerencsében részesültem, hogy behatóan tanulmányozhattam. Érdeklődésemet ugyan már sokkal régebben felkeltette volt, hála a Fettich Nándorral folytatott személyes beszélgetéseimnek még az ötvenes évek elején, de akkor fordultam feléje újra, amikor elkezdtem összegyűjteni az avar kori, majd a 9–10. századi kelet-európai, azaz ukrainai, oroszországi és kaukázusi szablyák adatait. Természetesen figyelemmel kísértem azt a tudományos vitát is, amely a bécsi szablya körül folyt az elmúlt évtizedekben. Ennek a széles körűnek mondható vitának rövid, értékelő áttekintése megtalálható Anatolij Kirpicsnyikov vezető szentpétervári fegyvertörténész orosz nyelvű tanulmányában², amely – amint azt Kovács László kollégámtól megtudtam – időközben Portugáliában németül is megjelent.³ Ez lényegében felment ugyan a tételes értékelés alól, de néhány megjegyzést mégis kell azért tennem. Kirpicsnyikov nem tudta eredetiben tanulmányozni a szablyát, és valószínűleg nem fért hozzá mindazokhoz a recenziókhoz, amelyek Tóth Zoltán közismert könyvéről⁴ íródtak, mert közülük csupán W. Arendtét és Fettich Nándorét említi.⁵ Nyelvi akadályok miatt természetesen nem ismerhette például Nagy Géza vonatkozó jeles dolgozatait sem. Kirpicsnyikov, miután Fettich Nándornak egyik, 1945-ben Helsinkiben megjelent⁶, de nyilván még 1944-ben megírt tanulmányával kapcsolatosan túlzott hazafiságot hány a szemére, végül arra a következtetésre jut, hogy a kétféle stílusban készült fegyver megalkotásában különféle népek, így a magyarok is részt vehettek. Véleményében a legfigyelemreméltóbb az, hogy aláhúzza a két művészeti stílus jelenlétét magán a szablyán, il-

1. 1424-ig Nürnbergben, majd 1798-ig aacheni katedrális kincstárában volt, ám annak eredeti leltárkönyve elégett. Vö. H. Trnek adataival: W. u. G. Schatzkammer. Bildführer. Wien 1987. 157., akinek szíves kollegiális segítségét itt is hálásan köszönöm. Vö. H. Fillitz: Die Insignien und Kleinodien des Heiligen Römischen Reiches. Wien, 1964.

2. Кирпичников А. Н.: Так называемая сабля Карла Великого. СА 1965. 2. 268–276.

3. A. Kirpčnikov: Der sogenannte Säbel Karls des Grossen. Gladius. X. 1972. 69–80.

4. Tóth Z. Attila's Schwert. Budapest, 1930.

5. W. Arendt: Zwei Worte über „Attila's Schwert“. ZfWuKK Nf. IV–I. 1932. 41–42., Fettich N.: Adatok a honfoglaláskor archeológiájához. AÉ XLV. 1931. 48–112.

6. Fettich N.: Hunnen, Altungarn und Urbevölkerung. SMYA XLV. 1945. 187–188.

letve annak a tokján. Itt említjük meg azt is, mint sarkalatos kérdést, hogy a szablya elkészítését végül is Kirpicsnyikov 950 és 1025 közé helyezte, bár előbb a 980. évet jelölte meg határpontnak.

A továbbiakban nézzük meg Tóth Zoltán említett könyvében kifejtett bizonyos nézeteit, melyeket beható tanulmányok után akadémiai székfoglalóként ismertetett először még 1928-ban. Könyvének elején a legkülönbébb és néha bizarrnak tűnő elképzelések és megoldások sorát ismerteti, melyek közül kiemeljük azt a magát igen sokáig tartó elképzelést a szablya eredetét illetően, mely szerint azt Harun ar-Rasid kalifa ajándékozta volna, küldte volna Nagy Károly császárnak. Ezt a véleményt különben már G. Murr leírta nyomtatásban 1801-ben, aki az eredeti tárgyat egyébként személyesen nem látta. Ezenkívül Tóth Zoltán arra is utalt viszont, hogy *Noppius* 1632-ben megjelent munkájában azt tételezte fel, hogy a szabla magyar eredetű lehet!

Tóth Zoltán jóllehet mindjárt a könyv elején, a 4. oldalon megemlíti, de mintegy elsiklik afölött, hogy volt olyan elképzelés is, hogy a szablya sírból származik. Erre a lényeges momentumra még vissza fogunk térni. Tóth Zoltán a szablya nyugatra kerülésének a kérdését illetően Nagy Géának, a századvég és a századforduló neves fegyvertörténészének és régészének, Akadémiánk egykori levelező tagjának a véleményéből indult ki, aki már 1896-ban megírta azt, hogy a bécsi szablya vagy az augsburgi magyar vereség nyomán került német kézre, vagy pedig Salamon királyunk ajándékozta volt el német támogatóinak⁷. Ezt a véleményt Nagy Géza 1900-ban már úgy formálta meg, hogy kifejezetten Salamon király anyját nevezte meg ajándékozónak⁸. Ezt a véleményt tette magáévá Tóth Zoltán, és igyekezett az írásos források adataival igen alaposan meg is támogatni azt. A megajándékozott az a Nordheimi (~ Northeimi) II. Ottó bajor herceg volt, aki segítette Salamont a magyar trónért folytatott harcban. Az ajándékozó anyja, I. András király özvegye, Anasztázia, kijeji hercegnő, Biborbanszületett Konstantin császár dédunokája⁹, Bölcs Jaroszláv leánya volt. Az időpont pedig 1063.¹⁰ Tóth Zoltán ezután részletesen követi a szablya útját addig, amíg az nem került IV. Henrik német-római császárhoz.

Egyébként utóbb ezt a verziót nem mindenki fogadta el, így *Kalmár János* fegyvertörténész 1971-ben megjelent könyvében még ahhoz a véleményhez ragaszkodott, hogy a bécsi szablya a Lech mezei vereség idején került a mémetekhez, és eredetileg Lehel vezéré volt.¹¹

Az ajándékozást s a megajándékozott és az ajándék sorsát hírül adó krónikás, *Hersfeldi Lambert* megjegyezte, hogy akkor ezt a szablyát „Attila kardjának” vélték, vagyis így tartották számon 1071-ben¹² a császári udvarban.

7. Nagy G.: Hadtörténelmi emlékek az ezredéves kiállításon. AE XVI. 1986. 350.

8. Nagy G.: in: Forster Gy. (szerk.) III. Béla király emlékezete. Budapest, 1900. 235., a jegyzetben.

9. Györffy Gy.: Krónikáink és a magyar őstörténet. Budapest, 1948. 150.

10. Eckhardt S.: Attila a mondában. In: Németh Gy. (szerk.): Attila és hunjai. Budapest, 1940. 187. tévedése, hogy a királyné német születésű volt.

11. Kalmár J.: Régi magyar fegyverek. Budapest, 1971. 58.; Kirpicsnyikovtól függetlenül Bogyai Tamás művészettörténész Tóth Zoltán véleményét csupán hipotézisként fogadta el: Bogyai T.: Die Reiternomaden im Donauraum des Frühmittelalters. In: Völker und Kulturen Südosteuropas. München, 1959. 103. (1954. évi előadása).

12. Lamperti monachi Hersfeldiensis Opera. SRG Ed. O. Holder-Egger. Hannover-Leipzig 1894. 129–131.

Sajnos a régi, korabeli kincstári leltárak nem maradtak ránk, a 15. század előtti konkrét meglétét sem ismerjük.

A szablya készítése ideje és helye képezi a tudományos vita tárgyát elsősorban. Igen nehéz kérdés a származási hely meghatározása.

1957-ben az Észak-Oszét (akkor még Autonóm) Köztársaság területén, vagyis az Észak-Kaukázusban *Zmejszkaja Sztanyica* (és nem Sztancija, ahogy néhányan idézik, mert a név „Kígyós” Kozákszállást és nem állomást jelent) 14. sz. katakombájából, korban valamivel fiatalabb, de mégis közeli analógiája került napvilágra *V. A. Kuznyecov* ásatása révén.¹³ Ez a szablya mégsem feltétlenül bizonyíthatja azt, hogy észak-kaukázusi fegyverkovácsok alkotása a bécsi vagy akár a Zmejszkaja Sztanyica-i fegyver, csupán arról van szó, hogy egy igen magas rangú alán vezető kezében is volt egy kevésbé díszes szerelésű, bár más stílusú és kidolgozású szablya. Az vereteivel inkább bizáncias, Fekete-tenger melléki műhelyre utal, melyek aranyozott ezüstlemezekből készültek, és szemben a béccsel, nem volt, nem lehetett használatban, csupán szimbolikus jellegű díszfegyver volt. Ezt is volt alkalmam eredetiben tanulmányozni Moszkvában. (Súly 140 dkg.)

Ugyanabban az évben kezdték meg az Adigé Autonóm Területen, a Farsz folyó mellett P. Ditlet vezetésével a Kolosovka 1. néven ismert lelőhelyen egy nagyobb halomsíros temető feltárását. Az egyik urnás sír mellékleteként, eltört pengéjű, aranyozott bronzveretekkel ellátott szablya került elő, amelyet az ásató a IX. századra keltezett. Később még három szablya került elő. Az összes leletek idegennek tűnnek környezetükben. A szablyák korábbiak lévén mint a bécsi, csak távoli analógiaként szolgálhatnak hozzá¹⁴

Utóbb a Csecsen-Ingus Autonóm Köztársaság területén, a *Martan-csu* folyó partján 1974-ben végzett feltárások, melyeket V. Vinogradov vezetett (az egykori Magat alán város közelében), olyan jellegű szablyát és egyéb vereteket hoztak napvilágra az ottani kurgánok-

„Itaque instantibus iam Kalendis Augusti rex Mogontiam properabat, cupiens, ipse in discussione tanti negotii cum archiepiscopo cognitor assidere. Inter eundum Herveldiam venit. Inde digressus die postera, in villam quae dicitur Utenhusen prandendi gratia divertit. Cumque refecti iam ferventissimo accelerandi itineris studio certatim omnes caballos repeterent, accidit, ut Liupoldus quidam de Merseburg, regi carissimus, cuius opera et consiliis familiarissime uti solitus erat, caballo forte laberetur et proprio mucrone transfossus ilico expiraret”(…) „Notatum autem est, hunc, ipsum ducis Ottonis fuisse, gladium occisum interpretabantur, eo quod ad illum persequendum et de palacio eiciendum is potissimum regem instigasse diceretur. Legitur autem de hoc gladio in Gestis Getarum, qui et Gothi dicuntur, quod Martis quondam fuerit, quem bellandi presidem et militarium armorum primum repertorem gentiles mentiebantur, eumque post multa tempora pastor quidam in terra leviter absconsum deprehendit ex sanguine bovis, cuius pedem dum in gramine pasceretur, vulneraverat, isque eum Attilae regi detulerit, divinatumque illi fuerit omnium tunc temporis aruspicum responsis, quod gladius idem ad interitum orbis terrarum atque ad perniciem multarum gentium fatalis esset. Quod verum fuisse oraculum multarum nobilissimarum in Galliis civitatum hodieque testantur excidia, in tantum ut gladius ipse vindex irae Dei sive flagellum Dei a barbaris quoque diceretur. Haec, quoniam gladii huius mentio inciderat, per excessum sint dicta.”

13. Кузнецов В. А.: Змейский катакомбный могильник (по раскопкам 1957 г.). МАДИСО I. Орджоникидзе, 1961. 110–133.

14. Дитлер П. А.: Могильники в районе поселка Колосовка на реке Фарс. Тр. Адыгялиэ т. II. Майкоп 1961. 127–187.

ból, melyek 10. század végi alkotások, és távoli rokonságban vannak bizonyos magyar honfoglalás kori leletekkel.¹⁵ Mind a kolosovkai, mind pedig a Martan-csui szablyák pengéi más jellegűek, mint a bécsié. Ezekről és az ismert honfoglalás kori szablyáktól eltér a bécsin az, hogy a fokél a penge szinte egyharmadának hosszában végighúzódik, hosszabban, mint a többiek esetében. (1–2. kép) Ez a penge viszonylagos fiatalságára utal, más szóval arra, hogy nem készülhetett a 10. sz. első felében, mert a meghosszabbodó fokél a későbbi szablyákra jellemző.

A bécsi szablya helytelenül vércsatornának nevezett hosszanti, völgyelt felületére felszerelt lemezen bevéssett szörnyalakokat látunk.¹⁶ Már korábban is utaltak arra, hogy ezeknek a fantasztikus állatoknak az analógiái megtalálhatók a bezdédi tarsolylemezen, az ott ábrázolt egyenlő szárú kereszt két oldalán. Nagyon fontos az is, hogy mind a bécsi szablya eme szalagjának a hátterén, mind pedig a bezdédi tarsolylemezek kör alakú poncokból kialakított háttér szerepel. A bezdédi tarsoly formája – nyomottabb, mint a többiek – szintén arra utal, hogy valamivel későbbi lehet esetleg, mint az ismert magyarországi tarsolylemezek. A bezdédi tarsoly rögzítőszíjacskájának egyik megmaradt darabkáján niellós csillagábrázolás van. Ennek a veretnek az öntőmintáját Volgai Bolgárországban találták meg.¹⁷ Már Fettich Nándor aláhúzta ennek a két unikális tárgynak a szoros rokonságát, azaz a bécsi szablyáét és a bezdédi tarsolylemét.¹⁸ Mind a bezdédi tarsolylemez, mind pedig a bécsi szablya díszes pengelemeze vörösrézből készült, és aranyozva van. Ez utóbbinak elég közeli párhuzama is már elég régóta ismert a szakirodalomban, Kirpicsnyikov is hivatkozott rá. Ez pedig az ún. Hojnovszkij szablya, melyet Kijevben, vagy pedig annak környékén találtak.¹⁹ Pengéjének hosszanti ékítménye vésett ezüstlemez, növényi ornamentikával. Jelenleg Moszkvában, az Állami Történeti Múzeumban őrzik, és néhány éve még annak egyik kiállításán volt látható. Hosszas tárgyalások és utánjárás nyomán sikerült a vitrinből kivetetnem, róla fényképfelvételt készíttetnem, melynek nyomán idehaza annak kiterített rajza is elkészült.²⁰ (3. kép) Sajnos ennek a szablyának a szerelése, azaz a keresztvas és markolatának egyes részei is, valamint a tokja, elkallódtak. Fontos momentum az, hogy ez a „kijevi” szablya valószínűleg sírba helyezésekor össze lett hajtva. Hasonló jelenség (nem tekintve az időben jóval korábbi, kelta analógiákat) korszakunkból, azaz a 9–10. századból a varég-orosz temetkezések köréből ismeretes. Ahhoz azonban, hogy az acélos pengéket össze lehessen hajtani, azokat feltétlenül ki kellett lágyítani, különben elpattantak volna. Így nem fogadható el érvként az, hogy ez a szablya okozta volna a vele megajándékozott tulajdonos halálát, aki lováról leesve, belezuhant fegyverébe, másrészt hogy ennek a nyomait viselné magán a bécsi szablya. Az

15. V. B. Vinogradov: Altungarische Parallelen zu einigen Gräbern des alanischen Gräberfeldes bei Martan-ču. AAH XXXV. 1983. 211–220.

16. Bálint Cs.: Der landnahmezeitliche Grabfund von Pestlőrinc. AAH 32. 1980. azt mondja, hogy csak ősmagyar szablyák jellegzetessége az ilyen vésett díszű betétszalag.

17. Sz. Sz. Sirinszkij szíves szóbeli közlése 1970-ben Moszkvában, a Régészeti Intézetben.

18. Fettich N. i. m. 1931: A tarsolylemez a 9. századra keletkezett.

19. Корзухина Г. Ф.: Из истории древнерусского оружия XI в. СА XIII. 1950. 78–82; Киричников А. Н.: Древнерусское оружие I. М.–Л. 1966. Археология СССР Свод АИ Е–36. német nyelvű változata: Russische Waffen des 9.–15 Jhdt. Waffen u. Kostümkunde 1986. H. 1–2.

20. Erdélyi Balázs munkája, melyet itt is hálásan köszönök. Elhelyezve a MTA RI Adattárába.

acélpenge ugyanis kilágytás nélkül elpattan. Kétségtelenül kilágytás történt a bécsi szablyával is. Különös, hogy az a néhány kutató, maga Fettich Nándor sem, aki tényleg kézbe vette, erre eddig egyáltalán nem figyelt fel, talán többet foglalkozott a tokkal és a markolattal. A penge közepe táján, kissé közelebb a markolathoz, jól látható az a rész, ahol a pengét később kiegyengették, újraköszörülték, ennek következtében az néhány tizedmilliméterrel keskenyebb lett az eredeténél. Ha a foka felől nézzük meg a pengét, akkor jól látjuk azt, hogy az alig kivehetően ugyan, de „hullámot vet”, vagyis a kiegyengetés nem sikerült, nem is sikerülhetett egészen tökéletesre. Az összehajlítás során az aranyozott vörösrézlemez a penge közepén, az egyik oldalon elpattant, a másikon pedig csupán felvált, majd visszaegyengették, de egészen pontosan nem feküdt vissza eredeti helyére.²¹ Mindebből az az első következtetés vonható le, hogy a bécsi szablya tényleg lehetett sírban, például kőszarkofágban.

A keltezés kérdésében nincs teljes egyetértés, de a bécsi szablya legfeljebb nyolcvan-száz évvel azelőtt készülhetett, mint amikor azt Salamon király édesanyja, Anasztázia elajándékozta. Ismétlem, az elajándékozás tényét magát, amit Nagy Géza vetett fel, nincs szándékunkban megengedni. Ugyanekkor nem akarjuk védeni Kirpicznyikov álláspontját sem, aki a szablyát orosz-magyar készítménynek tartja.²² Nem érthetünk vele egyet abban sem, hogy a szablyák fejlődése során, amikor a markolatot a penge irányába megdöntötték, az városi mesterek újítása lenne. Valószínűbb az, hogy steppei nomádok kezén vált tökéletesebbé így ez a fegyver, a lovas közelharc legfontosabb fegyvere (Vö. Kovács I.: Hogyan használta a honfoglaló magyar a szablyát? Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiszejtárából. Kolozsvár, 1941. 129–131.)

Nézzünk most körül Kijevben és a közeli Csernyigovban. 1975-ben Kijev Alsóvárosában, a Podolban, egy ház maradványai között négy darab, kőből faragott öntőmintát találtak, az egyikben arab betűs „turki” név olvasható, ami *kazár* népnévként értelmezhető.²³ Egyébként a városnak ezen a részén egy *Kozare* nevű rész is volt egykor. Az öntőminták a 10. századra keltezhetők, velük övvereteket sokszorosítottak, mintakincsük a magyarországi, 10. századi egyes övveretek ornamentikájának gazdagabb, dúsabb, továbbfejlődött változatait mutatja. Az újabb orosz történeti kutatás különben nem fogadja el azt, hogy a Biborbanszületett Konsztantinosznál említett *Szambatasz* városnév magára Kijevre vonatkozna, és hogy ott a

21. Fettich N. a sérüléseket csupán nagy ütés következményének tartotta: V. Budinsky – Krička – Fettich N.: Das altungarische Fürstengrab von Zemplín. Bratislava, 1973. 133–140. Egyébként Tóth Zoltán hipotézisét a korabeli kritika, amint már azt fentebb is jeleztük, elutasítóan fogadta, így K. Blauensteiner a Praehistorische Zeitschrift XXIII. 1932. 3–4. 370–372. oldalain, fegyvertörténeti és stíluslemzési oldalról, történeti kritikát pedig G. Ladner gyakorolt róla a Mitteilungen der Österreichischen Institut für Gesichtsforschungban, Bd. XLIV. 1932. – Ami a keltezés kérdését illeti, később is, pl. P. Paulsen fegyvertörténész 950 után készült olyan szablyának vélte, amely Kijevben készült valamilyen fejedelmi személy számára: Die Schwertortbänder der Wikingerzeit. Stuttgart 1953. 9.

22. А. Н. Кирпичников – А. Ф. Медведев: Вооружение. 1985. 308., А. Н. Кирпичников: Вооружение Руси IV–XIII. вв. In: Ex oriente lux. Mélanges. Vol. 1. Bruxelles, 1991. 174. és 10. kép.

23. Гупало К. Н. – Ивакин Г. Ю.: О ремесленном производстве на Киевском Подоле. СА 1980. 2. 203–219. A „turki” olvasat Czeglédy Károly szíves szóbeli véleménye, szemben az ukrán kutatók „turk” olvasatával, B. I. Marsak nyomán.

városban egy ideig kazár helytartó uralkodott volna, hanem úgy vélik, hogy a Szambatasz név egy, Kijev közvetlen közelében felépült kazár erődre vonatkozott. Kazár mesterek azonban dolgoztak Kijevben. Így úgy látszik, hogy megállja a helyét Fettich Nándornak az a feltételezése, hogy a bécsi szablya Kijevben készült, jóllehet ez száz százaléig nem igazolható. Ismeretes, hogy a Kazár Kaganátust Szvjatoszláv kijevi fejedelem seregei két hadjáratban győzték le, melyek közül az egyiket ő maga személyesen vezette. 965-ben, illetve röviddel azután a Kaganátus állami, politikai létezése teljesen megszűnt, magát a fővárost, Itilt is elpusztították végül a korezmiek seregei. A kazár városokban dolgozó mesterek tevékenységüket befejezték, de elmenekülve másutt dolgozhattak még tovább. Van olyan elképzelés is, hogy a bécsi szablya Magyarországra menekült kazár mesterek alkotása lenne. A Csernyigov-i fejedelem és bizonyos ottani vezetők kísérete tagjainak egyes sírjaiban olyan lószerszámvereteket és egyéb díszes ötvöstárgyakat találtak (pl. a Sesztovici-i temetőben), amelyek több hasonló magyarországi verettel mutatnak rokonságot. Velük elsősorban R. Orlov kijevi régész foglalkozik újabban.²⁴

Nálunk *Mesterházy* Károly tett komoly lépést az azokkal való összehasonlítás terén.²⁵ Világos számunkra, hogy a posztzsasszanidaként elkönyvelt, szogdiánai művészeti hagyományokat még éltető, továbbvivő ötvösművészet élt, létezett még a Kazár Kaganátus bukása után is, egészen a 11. sz. elejéig legalább. Hatása, variálódása a Kijevi Oroszország vagy a Kaukázus alán művészetében még további alapos vizsgálódások tárgya kell hogy legyen. Amint már Tóth Zoltán könyvének egyik korai bírálója, a bécsi Fr. Hančar utalt rá²⁶, a szablya inkább a Kaganátusban készülhetett valahol, mint Magyarországon. Újabban Karoson kerültek elő kazár típusú szablyák.²⁷

A magunk részéről felvetjük azt a gondolatot is, ami igen logikusnak látszik számunkra, hogy Anasztázia hercegnő még a saját hozományában hozhatta magával ezt a fegyvert, a bécsi szablyát. Így könnyebben és jogosabban ajándékozhatta azt el, mintha úgy vélnénk, hogy a magyar királyi jelvények egyikét adta volna oda a német lovagnak, ami különben nem lehetett nemhogy Álmos, de még Árpád fejedelem fegyvere sem, mert jóval Árpád halála után készült. Van példa egyébként arra, hogy Bölcs Jaroszláv kijevi fejedelem másik leánya, Anna, amikor férjhez ment, értékes szláv evangéliumot vitt magával a hozományában, ami végül I. Henrik francia király utódainak a feleségeinél fontos szerepet játszott.²⁸ Nehezen lehet azt elképzelni viszont, hogy egy alig száz vagy csak nyolcvan évvel az elajándékozás momentuma előtt készült fegyvert nálunk Attila legendás személyével hoztak kapcsolatba, de elképzelhető ugyanakkor az is, hogy a keletről származó, valahol a Kazár Kaganátusban készült pompázatos fegyverhez az ottani eredete révén csapódott hozzá ez a

24. Орлов Р. С.: Среднеднепровская традиция художественной металлообработки в X–XI вв. I : Культура и искусство средневекового города. М. 1984. 32–52.

25. Mesterházy K.: A Felső-Tisza vidéki ötvösműhely és a honfoglalás kori emlékek időrendje. *Agria* XXV–XXVI. Eger, 1989–90. 235–272.

26. F. Hančar: Der Inhalt eines kobaner Katakombengrabes in Wiener Völkerkundemuseum. *Mitt. d. Anthr. Ges. in Wien*. LXIII. 1933. 44.

27. Révész László ásatásaiból. A szablamarkolatokon lévő ujjtámaszokat tartják kazár jellegzeteseknek.

28. Kirpicsnyikov: i. m. 1965. 257. nyomán.

legendás elképzelés.²⁹ A tarsolylemezek művészete a maga egészében nálunk már a 11. sz. derekán valójában nem élt, az ízlés jó száz esztendő alatt igen nagyot változott, de bizonyos reminiscenciák még léteztek, tehát felismerhették – sejtették keleti, kazár kori gyökereit.

Mint említettük, Kirpicsnyikovnak és másoknak is gondot okozott a szablya ornamentikájának kétfélesége. Nincs kizárva az, hogy a kettéhajlított, sírból kiemelt (?) vagy így őrzött szablyát a kiegyengetéskor szerelték fel újra, akkor készíthettek számára új tokot, és ebből származik az időbeli – stílusbeli különbség a két rész között. Ezt azonban újabb, komoly technológiai vizsgálatok dönthetik majd csak el a számunkra.³⁰

A szablyán tett újabb technikai jellegű megfigyeléseimet az alábbiakban foglalom össze.

1. A *pengén* a következő fontos részletek láthatók: a fokél (Rückschliff) a honfoglaló szablyáktól eltérően, azokénál sokkal hosszabb, a penge hosszának több mint az egyharmadát elfoglalja, azaz a szablya ezen a hosszú részen tulajdonképpen kétélű; maga a penge közvetlenül a fokél felett igen enyhén ívelten meg van hajolva, ugyanitt a szélessége kb. 1–1,5 mm-rel keskenyebb, ezen a részen igen apró, korrodálásból eredő mélyedések is láthatók, emellett ugyanitt, hosszában, hajszálnyi, rövid felületi repedés is kivehető; a helytelenül vércsatornának nevezett, szilárdságot, rugalmasságot fokozó sekély vajatba aranyozott vörösrézlemez helyezték el, amely a jobb oldalon, a fokél kezdete után kb. 2 mm-re kissé megemelkedik, azaz nem fekszik bele tökéletesen a vajatba, sőt enyhe hullámot vet; ezt a lemezt fent, a markolat alatt az egyik oldalon aranyozott szegecsfej rögzíti, a másikon ezt a szegecszet kis aranylemez takarja el; a markolat alatt, a jobb oldalon ábrázolt (vésett) egymással szembenező két szörnyállat nyelve összeakaszódik, a bal oldalon viszont tulajdonképpen három állatot ábrázoltak, ugyanis a markolathoz a legközelebb eső állat egy másikat már majdnem teljesen „lenyelt”; a bal oldali aranyozott vörösrézlemez ketté van törve, 13 mm-rel magasabban, mint a túlsó lemez említett hajlata.

2. A *keresztvas* jobb oldali burkolata két aranylemezből áll, melyek középen három szegeccsel vannak rögzítve; a bal oldali aranylemez viszont egy darabból készült; a keresztvas és a tok tartófüleinek fonatos díszei azonos vonalvezetésűek, tehát egykorúak; három *vas*-szegecs a keresztvas felső pereménél, bal oldalt átüti az aranylemezt; jobb oldalt viszont, a toldásnál, két kisebb és egy nagyobb *arany* szegecs, mely utóbbinak a színe a másikéitól eltérő, szerepel; még egy *vas* szegecszet a keresztvasat burkoló aranylemez középső csúcánál is találunk.

3. A *tok* említett tartófüleinek hátsó lemezei viszont későbbinek tűnnek, két-két felerősítő szegecsük vörösebb színű aranyból készült; a tok két függesztőfülének a motívumkincse ugyan nagyjából egyforma vonalvezetésű, de külön-külön mégis egyéni megoldású; az alsó tartófül peremét eredetileg is sima aranylemezzel fedték le, nem pedig későbbi javítás eredménye ez, a felsőé mintegy „kétélű”, a két „él” között, mélyebben, fenyőtűs vésés halad rajta végig; a háttérponcolás gondos, az alsó fülön is, de mégis van olyan hely a fonathajlatokban, amit nem töltöttek ki poncokkal, vagy ellenkezőleg, két ponckör éppen hogy elfér egymás

29. Vö. Györffy Gy.: i.m. 1948. 128–129..

30. Kovács L.: A bécsi szablya. A magyar föld és nép korai történetének enciklopédiája Próbafüzetében, Budapest, 1987. 7–9. fejtette ki nézetét a szablyára vonatkozólag, ami eltér Kirpicsnyikovétól, és nem egyezik meg a mi feltételezésünkkel sem.

mellett; van olyan eset is, hogy egy-egy ponckör a visszaütött-vésett vonalra kerül; ugyan-ezen a fülön (a felsőn nem) véső élsorozat nyoma vehető ki kétszeres nagyításban az alsó, külső, S alakú indahajlatban, annak középvonalán; ugyanilyen nyomok a belső, alsó fonathajlatokon is kivehetők, sőt ugyanott a túloldalon, az áthajló lemezrészén is, a végső indakunkorodó végén; a tokon lévő csuklós gyűrű egykorú a markolaton lévő három gyűrűvel, mivel peremén ugyanaz a sodrott drót található; a tok füleit és a keresztvasat burkoló aranylemezek fonatai azonos vonalúak, tehát egykorúak.

4. A *koptató* legfelső, csúcsos palmettája legvégén a visszakalapálás igen apró ütésnyomai láthatók, máshol sehol sincs ilyen jellegű nyom; úgy látszik, hogy a koptatót egyetlen aranylemezről kalapálták ki, mesteri munka, csupán a felső peremén van egy kissé berepedve, ott két egymás melletti aranszegecs erősíti; a végén is ugyanaz az indafonat van, mint a markolatgombon.

Ezután még a legutolsó módosításról teszünk megjegyzéseket.

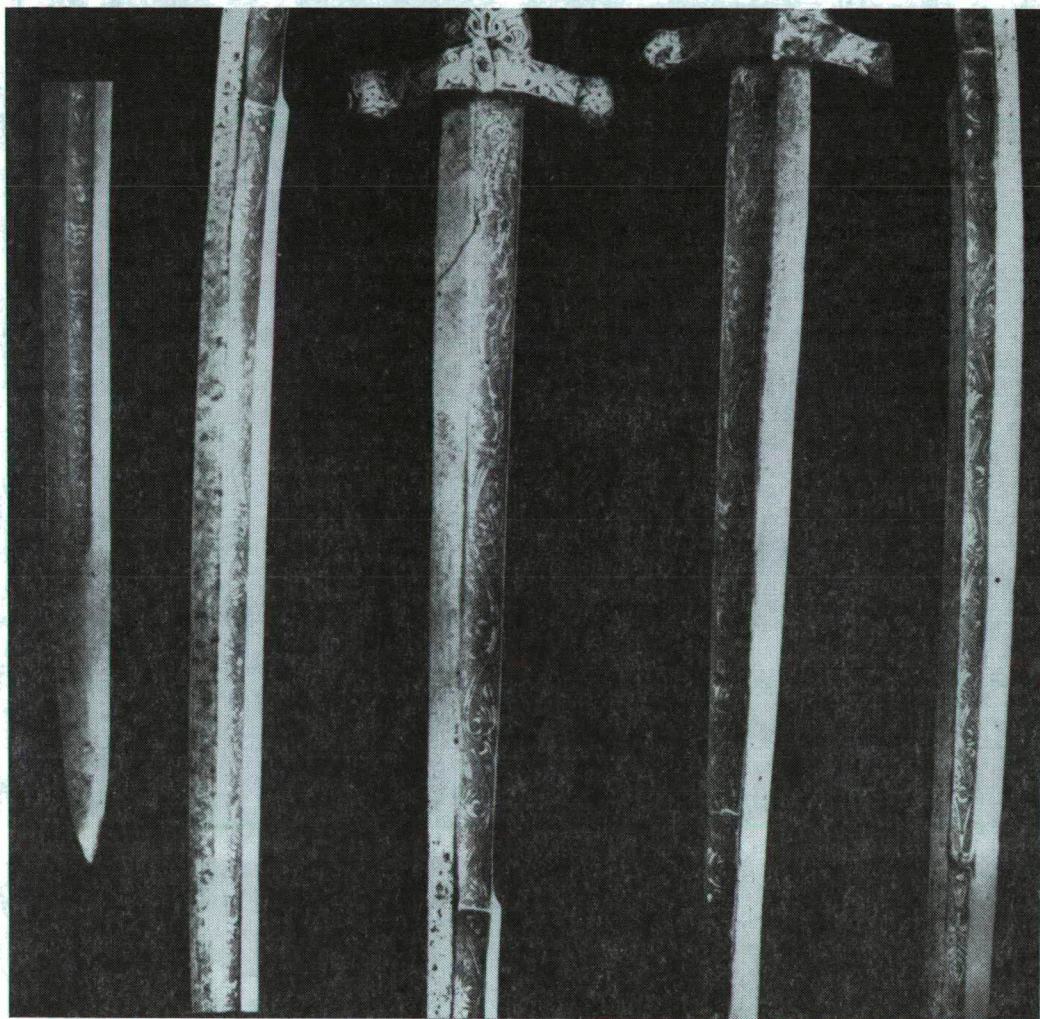
5. A markolatra felszerelt három gyűrű – kettő közülük ékköves – utólagos felszerelésekor a markolat gerincén végighúzódo fonatos díszű aranylemez elvágták, és eltávolították, kivéve a középső gyűrű csuklója alatti részen; a sodrott drótból készült peremdisztésük alapján mindhárom aranyozott ezüstlemezről készült, egykorú, vsz. 14–15. századi; a legalsó gyűrű pereménél, az alatt durva vasszeg kiálló lapos feje látható; a három gyűrű felerősítésekor a csak a markolaton alkalmazott halbőr burkolatot is átvágták; alatta kivehető a markolat fája (melyet eddig még nem vizsgáltak meg); a markolatgomb aranylemezét aranszegecs rögzíti, annak alsó szélén, azaz a legbelső gyűrű szélénél, az indadísz bevéssései helyet hagytak a részére; a markolat aranylemezes gerincén, kívül egy vasszeg látható, és volt ott még eredetileg, közvetlenül mellette három kisebb (arany?) szegecs is, de csak azok lyuka látható; a nagy aranszegecs mellett mélyedés van: ott nagy ütés érte valamikor a markolatot (harcban?); a markolat aranylemezének a hátterén alkalmazott körponcolás kisebb átmérőjű szerszámtól ered, mint a többi lemezek hátterén.

The so-called Charlemagne's sword

(summary)

The origin of the ornamental sabre at 'Schatzkammer' in Vienna is disputed. In opposition to Z. Tóth's hypothesis and supporting some Russian researcher's opinion in some degree the reader considers an eastern origin (from the Khazar Khaganat) as acceptable and he presumes different way of coming to Hungary.

He considers possible that the sabre may have been in a grave. The reader will share his latest observations regarding bending and straightening of the blade and his earlier critical remarks on Z. Tóth's book (Attila's Schwert, 1930).

a

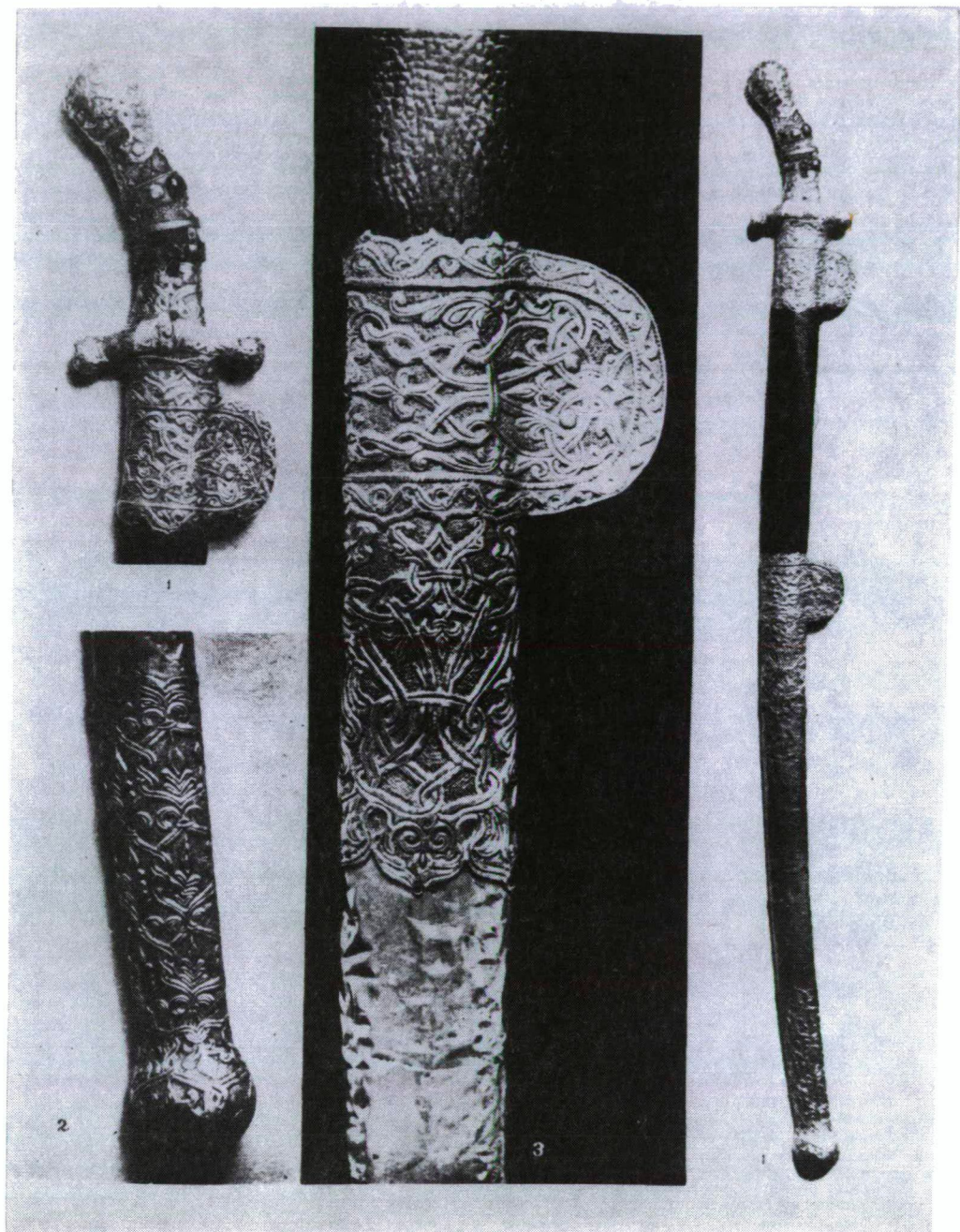
b

c

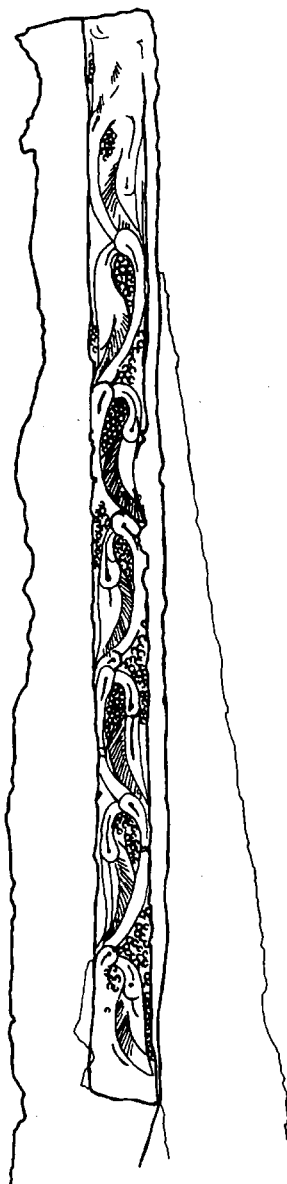
d

e

1. kép

2. kép

3. kép

ERZSÉBET TOMPOS (Budapest)

Anastasis „Copies” in the Early Mediaeval Church Architecture of the Caucasus?

In the overall picture of the Early Christian churches the cross-shape was evidently one of the most important symbolical forms of compositional inspiration for the cultic building activity. St. Ambrose of Milan stated on its sign: „Forma crucis templum est, templum victoriae Christi. Sacra, triumphalis, signat imago locum.”¹

The appearance of that meaningful motive is hardly surprising in the Caucasus-region: a well known example of it was Nino's monumental cross on the top of the Djwari mountain nearby Mcheta in Georgia. By the fourth century the Christian religion was becoming dominant in the given historical circumstances; the new faith that was taught made local people conscious of authority during the struggle against Sassanid invaders who were generally the worshippers of the fire-cult.

As early as in the fourth century a simple scheme of „cross in square” church form was going to be realized in Mcheta. By its researchers seemed to be proved that the small chapel (named Samtawro) originally had a rectangular core covered by a domed cross structure.²

In the fifth-seventh centuries a new impetus was given to the development to this symbolic form of church architecture in the Caucasus-region. Outstandingly tetraconchs and triconchs were built at Dswali Gawasi in Georgia³, and St. Astvatzatin of Moro-Dsoro monastery, St. Khaatch of Taik, Ogevank, Agarak, Drzviz, Arzni, Mankanots, Papi in Armenia.⁴ A group of „croix libre” type of church was also created on the soil of the above mentioned countries. Georgian variations are known in Segani, Idleti, Eralant-Sakdari,

1. St Ambrose, in 396. Inscr. cristiane in Milan, 229. – Abel, A.: Le symbole de la croix, Byzantion, II. (1925), 337–348. – Jerphanion, G.: La representation de la croix, La voix de monuments, I. Paris, 1930. 138–164. – Cecchelli, C.: Il segno della salvazione, Accad. Rom. Archeolog, 25. (1949–1951), 9. – Dölger, F.J.: Beiträge zur Geschichte des Kreuz-zeichens, Jb. f. Antike und Christentum, 1958/1967. – Dinkler, E.: Signum crucis, Tübingen, 1967.
2. Newer researches of the small church, see Mepisashwili, R.–Zinzadse, W.: Georgien, Leipzig, 1987. 90.
3. Tshubinashwili, G. N.: Arhitektura Kahetii (in Russian), Tbilissi, 1959. 216–231.
4. Grigorian, V.: Mal'ie centraln'ue pamiatniki Armenii rannego srednevekovia (in Russian), The Second International Symposium on Armenian Art, Erevan, 1978. II. 66–75. – idem: op. cit. in detail, Erevan, 1982. – Hasratian, M.: Essai sur l'architecture armenienne, Moscou, 1985. 27–63. – in general: Tokarsky, N. M.: L'architecture armenienne du IV e au XIV siècle, Erevan, 1961. – Fundation C. Gulbenkian: Eglises arméniennes, Lisbon-Etchmiadzin, 1970. – Monuments of Armenia, Beyrouth, 1975. 41, 57, 60, 61, 251. – Brentjes, B.– Mnazakian, S.–Stepanian, N.: Kunst des Mittelalters, Berlin, 1981.

Samzewrissi, Shiomghwime⁵ and there are also similar Armenian ones in Lmbat, Karmravor, Alaman, Thalin (Kamsrakan).⁶ Some of the „croix libre” churches got a triconch or tetraconch shaped interior.⁷ Apart from these in Armenia a particular tetraconch compositional structure named „Mastara type” also became established by the seventh century.⁸ An extended, more complex representation of that composition was built either in Etshmiadsin or in Bagaran.⁹

However the study of the further enrichment of the design of cross shaped remains by the sixth-seventh century also deserves further attention: some of their interiors became set in an octagonal wall-frame of the mass. No doubt the figure of the number eight had significant resemblance to the sign of Redemption.¹⁰ According to our knowledge by the Gregorian Sacramentary „six is said to stand for the present age, seven for the age of Test and eight is marked by the Resurrection.” That spiritual meaning was correspondently demonstrated by the inscription of St. Teclas’ baptistry in Milan. The text of which is correlated again with the spiritual view of St. Ambroise.¹¹ Later Johannes Scotus Eriguena also expostulated the symbolic content of the number eight:¹² „Haec sunt quae tacite nostris in cordibus intus Octoni numeri modulator nabra sonorum Spiritus interior clamat nac deinit unquam Semper concrepitans, quiquid semel intonat annus Haec scriptura docet cui rerum concinit ordo.”

In fact there is a good reason to believe that this kind of religious concept inspired those architectural compositions where the cross shaped interior of the church had been compoundly combined with an octagonal wall-frame of mass. This formula was followed by a

5. Tshubinashwili, G.N.: Die Schiomghwime Lawra, Tbilissi, 1925 – Idem: op. cit. 1959. 261–264, 266–269. – Mepisashwili-Zinzadse, op. cit. 1987. 115–128. – Beridse, W.–Neubauer, E.: Die Baukunst des Mittelalters in Georgien, Berlin, 1980. 24, 31, 73–77.
6. See note 4.
7. See notes 4–5.
8. Sahinian, A.: L’architecture de la cathedrale d’Etchmiadzin (in Armenian) Etchmiadzin, 1961. – Hasratian, op. cit. 1985. – Haroutiounian, V.M.: Etchmiadzin, Erevan, 1985. – Idem: Kamennaia letopis Armianskogo naroda (in Russian), Erevan, 1985. 29–39. – See analyses of early Armenian church sturctures, Gandolfo, F.: Chiesa e capelle armena a navata semplice dal IV. al VII. secolo, Roma, 1973.
9. See note 8.
10. Dölger, F. J.: Das Oktagon und die Symbolik der Acht, Antike und Christentum, 4. (1934). – Hopper, V. F.: Medieval Number Symbolism, New York, 1938.
11. Kostof, S. K.: The Orthodox Baptistery of Ravenna, New Haven–London, 1965. 51. see Augustinus, De Civitate Dei, XXII. 304–306 (Migne). – Perler, O.: L’inscription du baptistère de Sanete Thécle a Milan et le ‘D Sacramentis’ de Saint Ambroise, Riv. Ac. 1951. 145–166.
12. Versus Iohannis Scotti ad Karolum Regem, see Krautheimer, R.: Introduction to an Iconography of Mediaeval Architecture, Medieval Architecture, New York–London, 1976. 166–168.

pair of Georgian buildings built in Wasisubani and Manglissi¹³ or the Armenian one of Arani.¹⁴

The spiritual idea of the above outlined formula might have been a kind of inspiration for the design of the monumental Bishopric church built in Ninozmina (Georgia) in the sixth century.¹⁵ Its tall domed octagon core has received an additional tetracoch, diagonally interspersed by four corner compartments (chapels).

By the beginning of the seventh century another similar important start was made in a parallel way on the formation of the Georgian „Djwari type” church: e.g. nearby Mcheta, in Ateni, Martwili, Dsveli Shuamta, etc.¹⁶ and of the Armenian „Hripsime form” (e.g. in Vagharshapat, Avan, Sunivan, etc.).¹⁷ Their arrangement became a tetraconch covered over curved corners by octagonal drum and a dome, the dominating structure of which was flanked underneath by four corner compartments (eastward a prothesis and a diaconicon, westward a pair of rooms for the use of female believers in Georgia). In the case of the interior of Djwari Nino’s cross – which had been erected a few centuries earlier – was comprised in the centre under the dome.

The vaulted surface of the dome was often glorified by the same sign of redemption applied in bas relief to the interior of the artificial skybolt representing the Heavenly sphere.

The spiritual meaning of these space structures seems to be illuminated by a sixth century Syriac text written of the Edessal cathedral:¹⁸ „Indeed, it is an admirable thing that in its smallness it should resemble to the great world...” – we may read – „Its ceiling is stretched like the heavens – without columns, vaulted and closed – Its high dome is comparable to then heaven of heavens; Its great splendid arches represent the four sides of the world; Exalted are the mysteries of this Temple concerning the heavens and the earth: in it is represented schematically the sublime Trinity and the Saviour’s Dispensation.” From the content of this one may deduce that this type of church design (e.g. the similar Georgian and Armenian ones) simultaneously had a comparative compound Cosmic meaning.

Early Christian-Mediaeval people obviously responded to this sort of architectural symbolism with particular favour. To their way of thinking it was possible to find an analogy between the above mentioned compositional patterns and those ones where the tetraconch

13. Tshubinashwili, G. N.: *Zamiatki o mangliskom hrame* (in Russian), Tbilissi, 1921. – Idem; op. cit. 1959. 264–265., 223., 254., 437. – Dwali, M. M.: *Arhitektūrnij pamiatnik v Manglissi*, Tbilissi, 1962. – Beridse-Neubauer; op. cit. 1980. 122. – Mepisashwili-Zinzadse, op. cit. 1987., 124, 128.

14. Grigorian, op. cit. 1982. see Pl.I/3., III.

15. Tshubinashwili, op. cit. 1959. 232–246. – Beridse-Neubauer, op. cit. 1980., 24–26. – Mepisashwili-Zinzadse, op. cit. 1987., 129–133.

16. Zinzadse, W.: *Mchetski hram Dshwari* (in Georgian), Dseglis megobari, 40. Tbilissi, 1976. – Mepisashwili-Zinzadse, op. cit. 1987. 131–143. – Beridse-Neubauer, op. cit. 1980. 24–28.

17. Yeremian, A. B.: *L’Eglise de Hripsime*, Erevan, 1955. – Ghalpakhdjian, H.K.: *Matériaux nouveaux au sujet de projets du couvent d’Etchmiadzin et de Vagharchabat*, Etchmiadzin, 1959. – Sahinian, A.: *Surp Hripsime*, Etchmiadzin, 1978. – Hasratian, op. cit. 1985. 49–63.

18. Mango, C.: *The Art of the Byzantine Empire, Sources and Documents*, Prentice-Hall, 1972. 57–60.

became enclosed in a circular ambulatory. The significance of roundness appeared already in an attractive way in the letter written by St. Gregory of Nissa to Amphilochius, bishop of Iconium.¹⁹ „I have called the octagonal shape a circle because it is rounded in such a way that the four sides of the octagon that are opposite one another on the main axis (ek diametron) connect by means of arches the central circle to the four adjoining bays.”

One can hardly overestimate the spiritual importance of the circle in the space structures of Mediaeval Christian churches.²⁰ It is a well known fact that according to St. Augustine it was „a symbol of virtue, an interpretation which he based on Horace ‘Fortis et in se ipse totus teres atque rotundus’. It is preeminent among all other geometrical figures and comparable to virtue because of the conformity and concordance of its essentials, its ‘congruentia rationum atque concordia’...” On the other hand by Egil „the circle is a symbol of the Church, never ending and containing the sacraments; also it signifies ... the reign of eternal majesty, the hope of future life and the ‘praemia mensura quibus iusti merito coronatur in aevum’ ...”.

It is not surprising that in the Early Christian and Mediaeval centuries the unity of roundness – „mira rotunditas” – became a characteristic feature of the Holy Sepulchre church „copies” although the original model of the Church of Jerusalem was never imitated „in toto”. It was reproduced „figuraliter and typice” as a memento of a venerated site or of a saint simultaneously as a symbol of the promised Salvation. The same intention might be observed in the arrangement of S. Stefano Rotondo in Rome as well as in those of several Syrian cathedrals e.g. of St. Sergius and Bacchus in Bosra. A similar influence of the Anas-tasis idea may be observed in the cross in circle church compositions which were evolved in the Caucasus regions.

An exquisite example of that type was erected by the catholicos Nerses III. – „the Builder”, next to the patriarchal palace in Zvartnots between 644–652.²¹

As a result of new research it was established that its cross shaped nucleus emerged originally elevated from the round ambulatory: by that way the symbolic interior could also be visualized plastically from outside.

Having known the liturgical function of this cathedral one may wonder at the significance or the presumed large baptismal fountain in the architectural arrangement.²²

19. Mango, op. cit. 1972. 27–29.

20. Loeffler – Delachaux, M.: *Le Cercle*, Genév, 1947. – Krautheimer, op. cit. 1972. 166.

21. Thiramanian, T.: Zvartnots, „Ani” Beyreuth, 1949. – Haroutiounian, V.: Zvartnots, Erevan, 1947, 1954. Mnatsakanian, S.: Zvartnots (in Russian), Moscou, 1971. In the district of Dvin the vanished church of St. Sarkis (St. Sergius) should have by several researchers a similar design as in Zvartnots has been formulated, see D’Onofrio, M.: *Le chiese di Dvin*, Roma, 1973. 118–120. „In conclusion, ... we may certainly suggest that particular structural features ... indicate that the vanished church of St. Sergius served as a preliminary experiment leading to the grandiose project realised in the church of Zvartnotz.”

22. Khatchatrian, A.: *L’architecture arménienne du IVe au VIe siècle*, Paris, 1971. – Castelfranhi, M. F.: „Baptisteres” et liturgie baptismale en Arménie du IVe au VIIIe siècle, *The Second Interna-*

We have to remember that according to Christian teachings there existed a mystical connection between memorial ideas and baptism, that is death and resurrection. The text of St. Basil's book highlighted these relations: „How then do we achieve the descent into hell? By imitating through baptism the burial of Christ. For the bodies of the baptised are, as it were, buried in water... For there the death on behalf of the world is one, and one the resurrection of the dead, where of baptism is a type.” To St. Augustine „baptism is nothing but ‘similitudo’ of death of the Lord...”. No doubt baptism and resurrection were closely linked by the Early Christian belief and therefore the baptismal rite was performed for the catechumens at Easter time.²³ In the early Armenian churches – as well as in Palestine – the baptismal fountain was usually inside in the interior of the church itself, – however in Syria they eventually had a separate baptismal chapel. By the „*Rituale Armenorum*” the baptismal liturgy had three phases: first the abjuration in front of the church entrance, second the immersion, and third the communion on the bema.²⁴ The spiritual meaning and the process of the rite seems to be quite sufficient for us to accept the particular significance of the layout of the baptismal fountain in Zvartnots. However it has to be pointed out that according to some researchers no baptismal fountain existed but instead a memoria of St. Gregory.

We know for certain that the dedication of the cathedral is one of the most important event revealing to us the characteristic meaning of the cultic building. In accordance with this question the esoteric idea appears again to be very dominant: the cathedral was devoted to those „vigilant angelic powers” which had participated in one of St. Gregory's mystical vision. In this way it appears to be proved, that in the mind of the local people the church was regarded as a model of the „Heavenly Jerusalem” or a „copy” of the Anastasis.²⁵

The same architectural formula became realized in Lekiti (recently in Aserbaidshan) in about the eight-ninth century.²⁶ A later version of this composition is the Palace church of Gagik (1001–1013) devoted to St. Gregory in Ani.²⁷

It is a tempting suggestion to compare the pictorial representations of St. Gregory's visions with the further derivations of the „Zvartnots type” space structures. In Kasak there is

tional Symposium on Armenian Art (1978), II. Erevan, 82–89. – Gandolfo, op. cit. 1973. 232–237.

23. Krautheimer, op. cit. 186–190.

24. Gandolfo, op. cit. 1973. 236. see Conybeare, F.C.: *Rituale Armenorum*, Oxford, 1905.

25. „Copies” of the Holy Sepulchre e.g. S. Stefano Rotondo in Rome, see Krautheimer, R.: *Santo Stefano Rotondo a Roma e la Chiesa del Santo Sepolcro a Gerusalemme*, *Rivista di Archeologia Cristiana* (1935), XII. – Idem, op. cit. 1976. – Ritz, S.: *A templom* (in Hungarian), Róma, 1985. – Guzsik, T.: *Szimbólumok a középkori örmény építészetben* (in Hungarian), *Építés- és Építészettudomány*, XXI. (Budapest, 1990), 1–4. 129–163. – Tompos, E.: *Characterist Features of the Early Byzantine and Caucasian Architecture* *Periodica Polytechnica, Architecture*, 35/3–4. 91–122. – Idem; *A későrómai császárság és Bizánc keresztény építésze* (in Hungarian), Budapest, 1994.

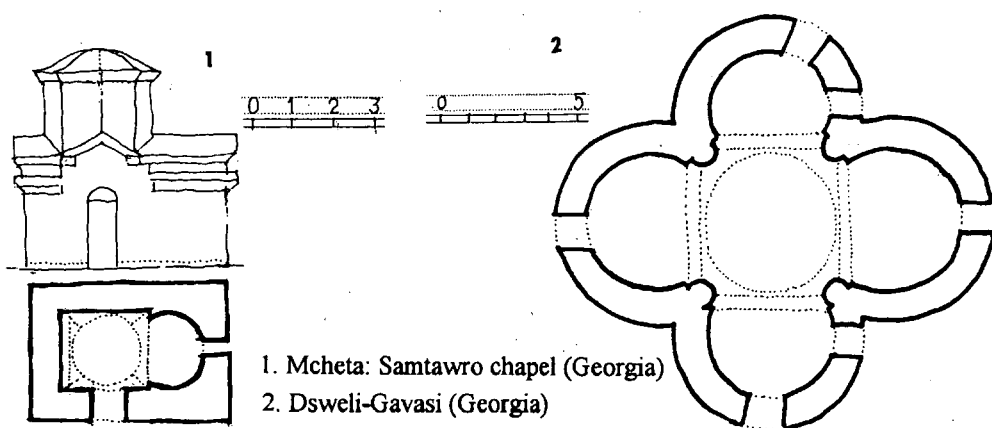
26. Mepisashwili-Zinzadse, op. cit. 1987. 148. – Hasratian, op. cit. 1985.

27. Cuneo, P.: *L'architettura della scuola regionale di Ani nell'Armenia Medievale*, Roma, 1977. 54–55. fig. 20.

a faithful illustration of the mystic event: on the surface of a six century stele there is a column and above it appears the cross inscribed in a circle.²⁸

In this pattern the arms of the cross are filled with four ornamental elements evidently symbolising the glorious splendour emanation of st. Gregory's vision.²⁹ In a similar way the derivation of the Zwartnots type became combined in the pattern of the space structure with four compartments as the „Djwari type” in Georgia and „the Hripsime form” in Armenia. An eminent example of that arrangement remained in Bana (now in Turkey).³⁰

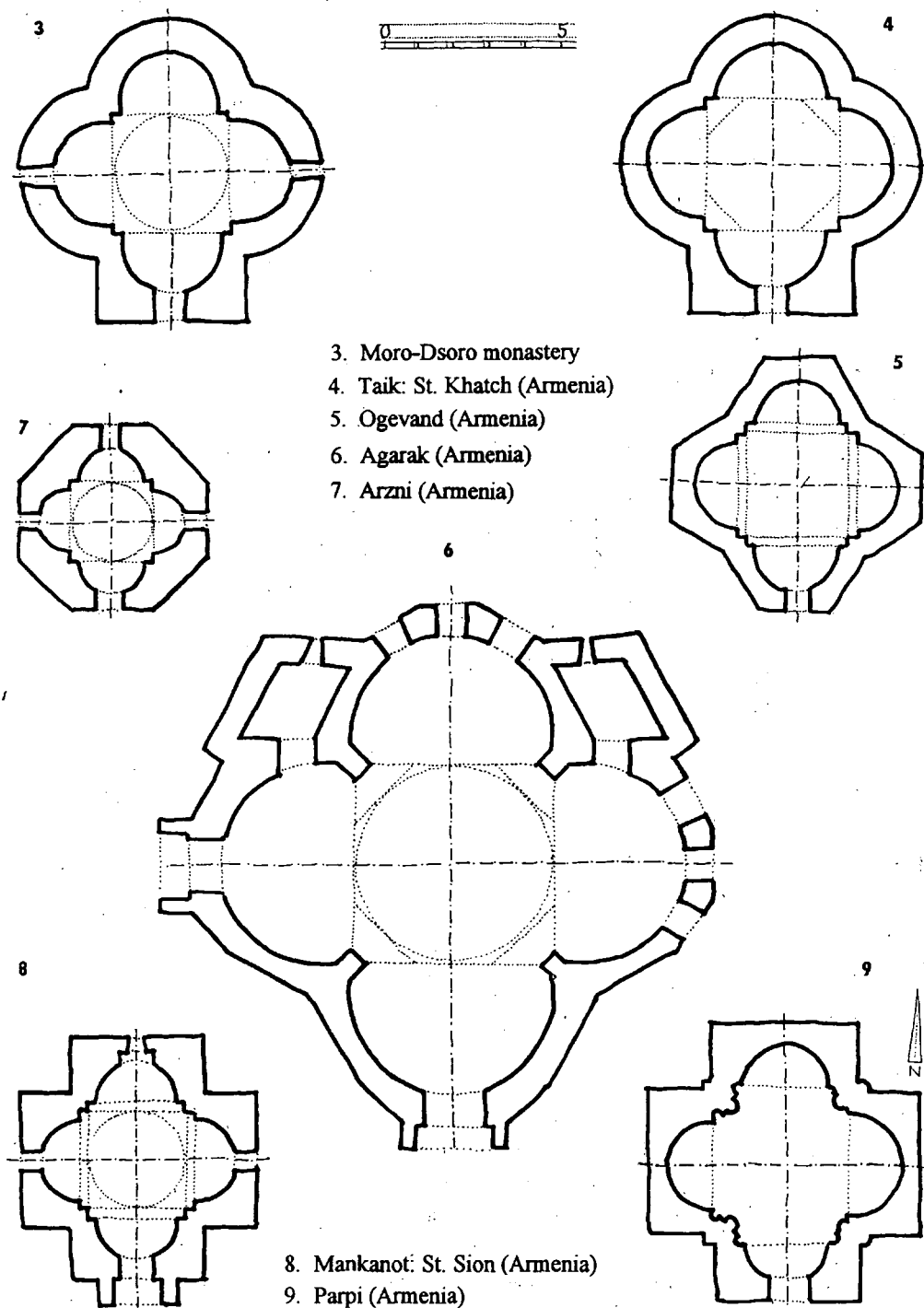
Hardly surprising that this type of space structure appeared in a reduced form in Garni and much later in Marmashen, Xckonck, where the ambulatory is missing.³¹ By that way the cosmic meaning of the Heavenly Jerusalem remained as well accentuated as preciously meanwhile the altered composition was not going to loose its previous spiritual importance, it being a „copy” of the Holy Sepulchre. After the seventh century examples this phenomenon was actualized by the historical circumstances in the tenth-eleventh centuries. By the beginning of the eleventh century in Jerusalem the real Anastasis building became demolished and on the other hand by that time the Caucasian people were being relieved of islamic invaders. These events might have inspired the Armenians to produce afresh exalted Holy Sepulchre „copies” in their church architecture around the milleneum.

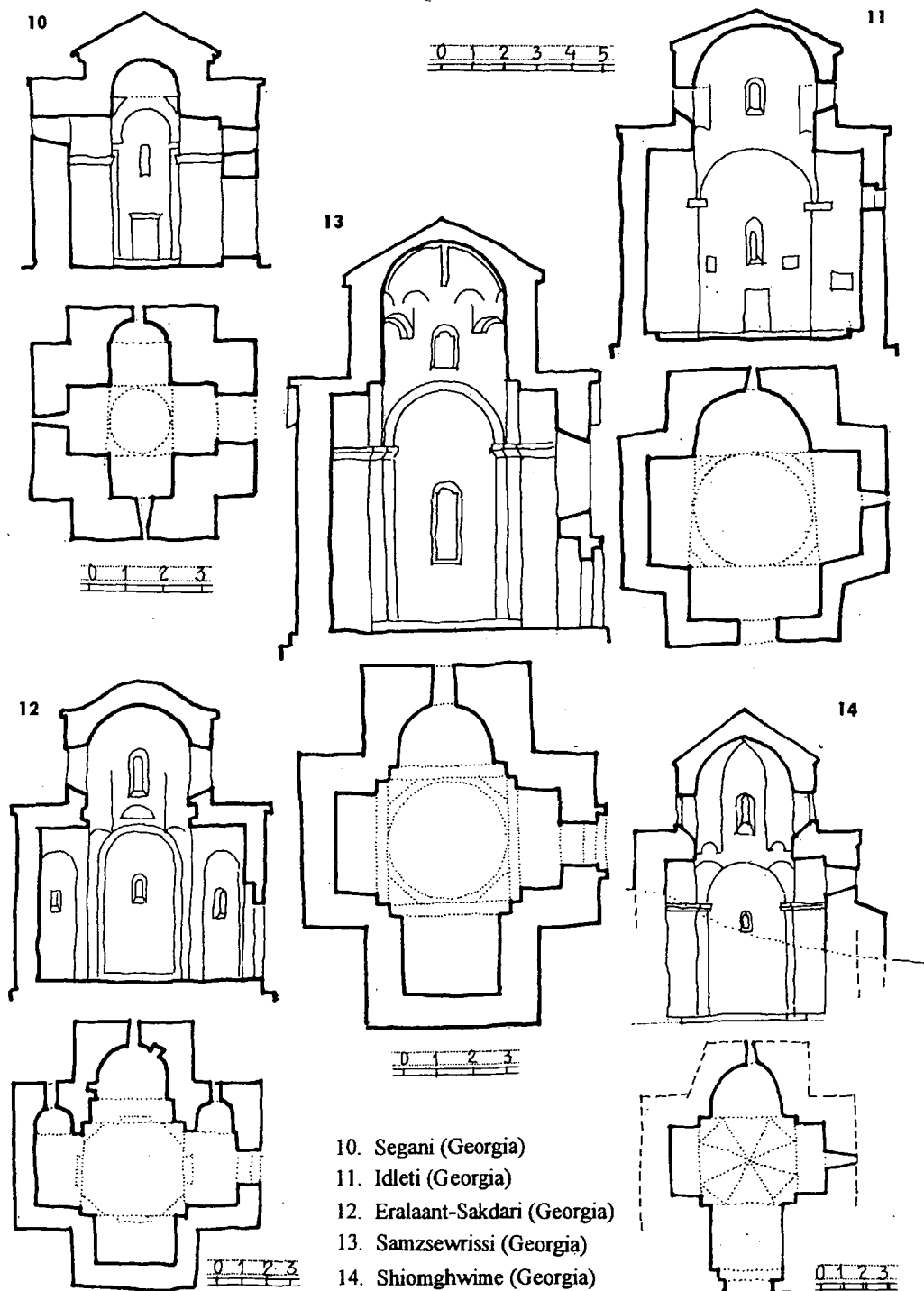

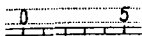
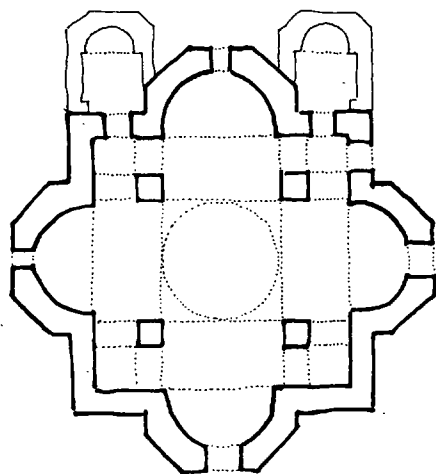
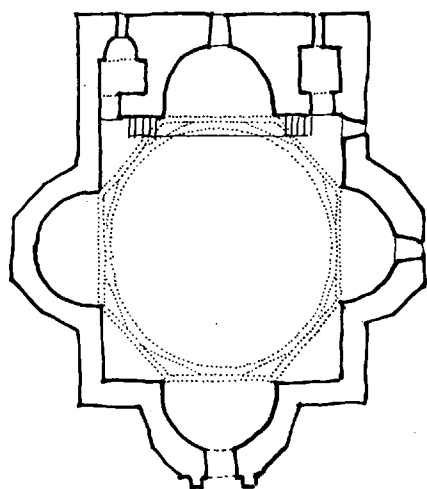
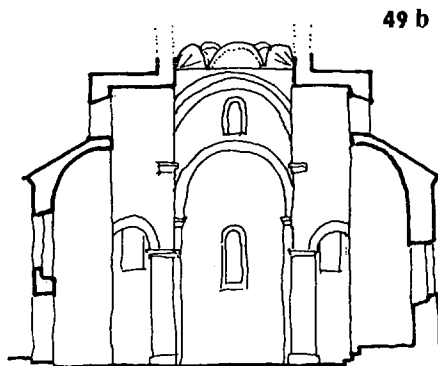
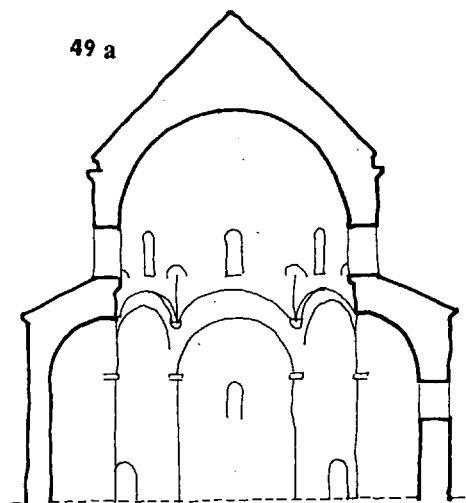
28. Gandolfo, op. cit. 1973. 187.

29. Version of St. Gregory's visions, op. cit. Gandolfo, 1973. 186, note 6. see Storia di Agatangelo, illustrated by the Armenian Mechitarist monks style revised by N. Tomaso, Veniee, 1843.

30-31. Mepisashwili-Zinzadse, op. cit. 1987. 147. – Hasratian, op. cit. 1985, 81. – Cuneo op. cit. 1977. 49. – Thierry, J. et M. Ani, ville morte du Moyen Age arménien, Jardin des Arts, 5. Paris, 1960. et (in Armenian), Etchmiadzin, 1961. – Haroutiounian, V. M.: Ani (in Armenian) Erevan, 1964. – Kleinbauer, E.: Zwartnots and the Origins of Christian Architecture in Armenia, The Art Bulletin, LIV. (1972).

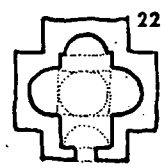
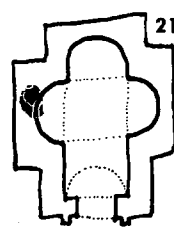
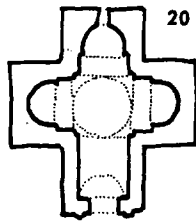
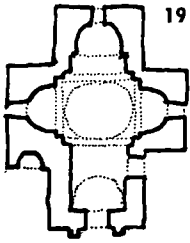

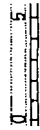
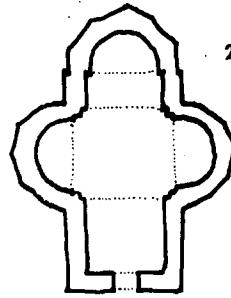
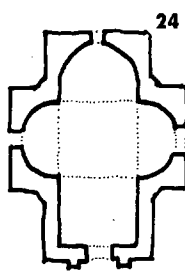
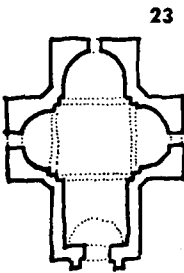

49/a. Mastara: St. Ovanes (Armenia)

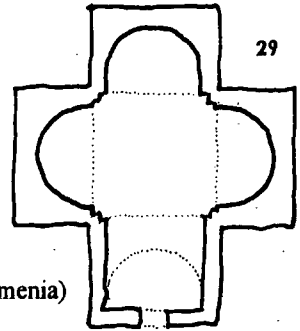
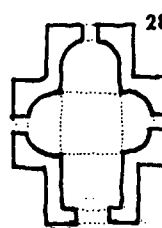
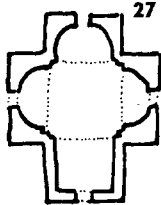
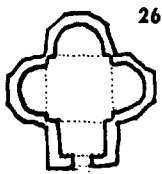
49/b. Bagaran (recently in Turkey)

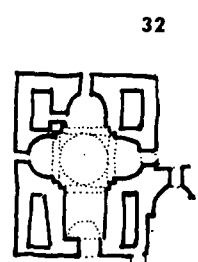
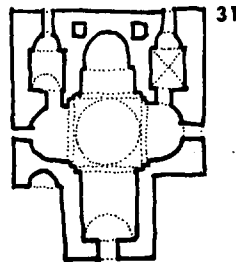
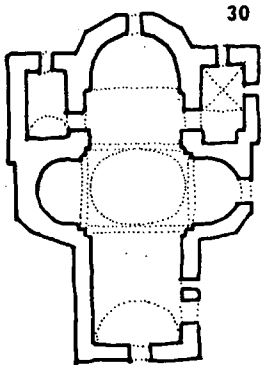
19. Thalín: St. Astvatzatzin \ 20. Thalín, in Nerkin 21. Djrvej 22. Lusaghin (Armenia)

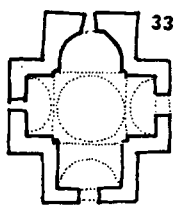
23. Karashamb (Armenia) 24. Ailaber: St. Ovanes (Armenia) 25. Djararat (Armenia)

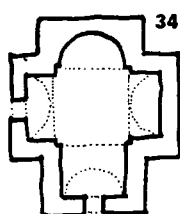
26. Dsagavank (Armenia) 27. Vankar (Armenia) 28. Arzin (Armenia)

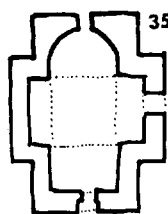
30. Dobrantavank: St. Astvatzatzin 31. Chnevank (Armenia) 32. Pemsashen (Armenia)

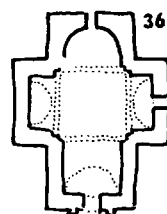
33. Artsovit (Armenia)

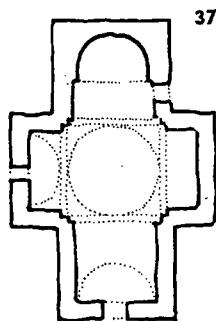
34. Nor Kiank: St Grigor (Armenia)

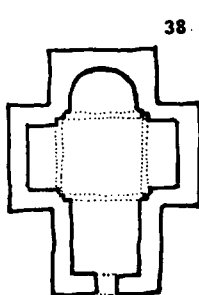
35. Nalband (Armenia)

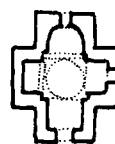
36. Shenik (Armenia)

37. Bujakan (Armenia)

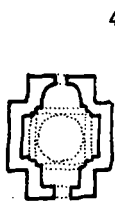
38. Tsakmakhe (Armenia)

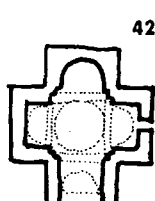
39. Ashtarak: Karmavor (Armenia)

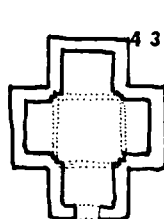
40. Bdjni: St. Sargis (Armenia)

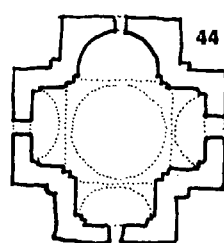
41. Artashavan: St. Amenaprkits (Armenia)

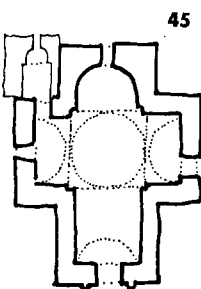
42. Lmbat (Armenia)

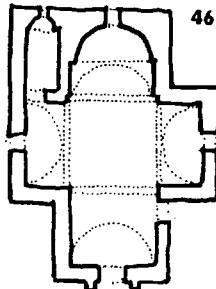
43. Sarnakhpiur (Armenia)

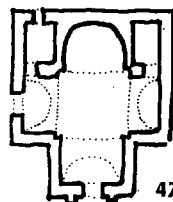
44. Tspni (Armenia)

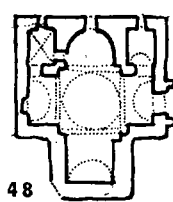
45. Biurakan: Artavasik (Armenia)

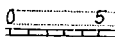
46. Mansian: Tiranavor (Armenia)

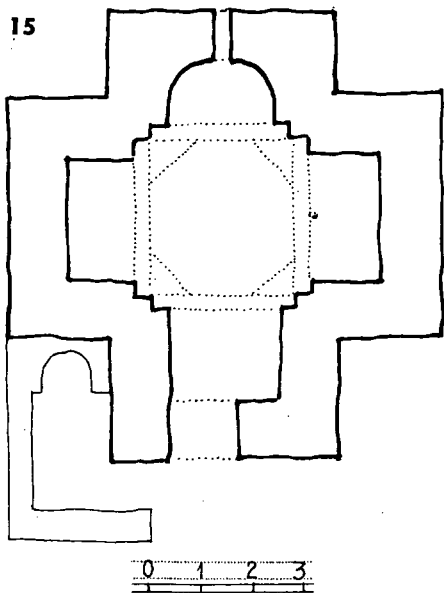

47. Sasunik: St. Grigor (Armenia)

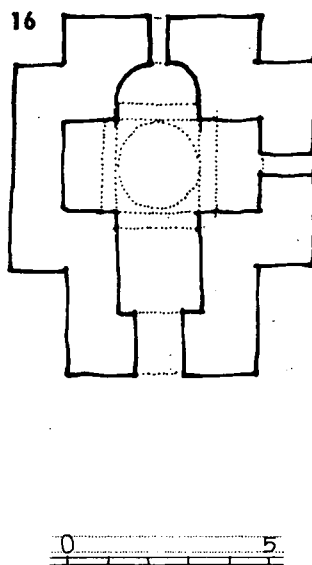

48. Kosh: St. Stepanos (Armenia)

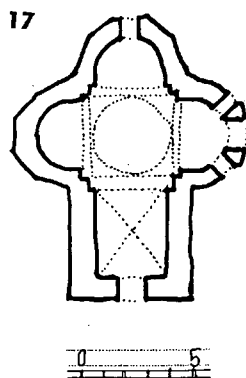

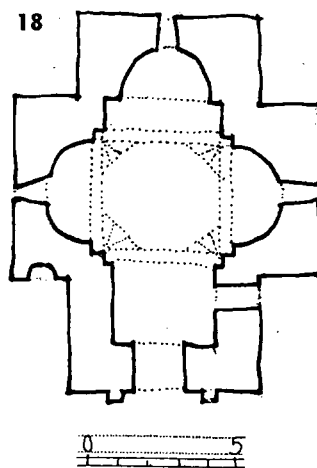
15. Lmbat (Armenia)

16. Karmravor (Armenia)

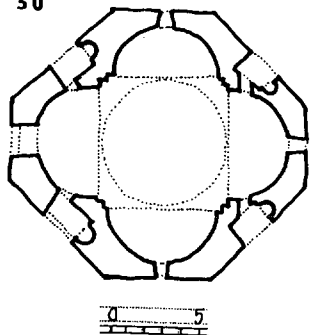

17. Alaman (Armenia)

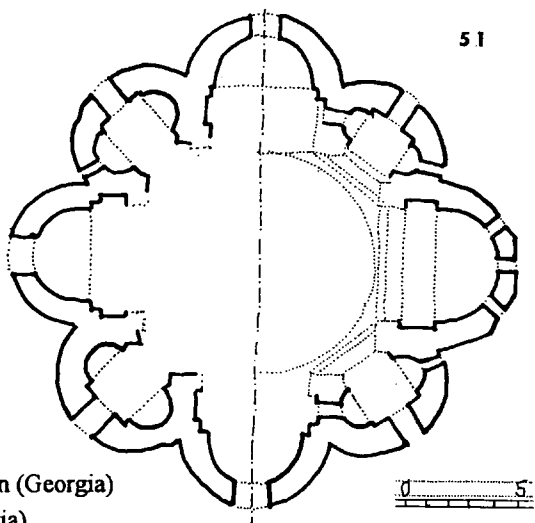

18. Thalín: Maria church (Armenia)

50

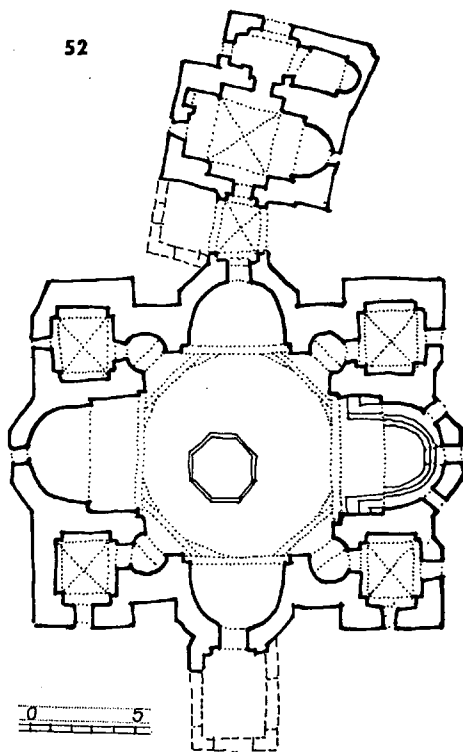
51

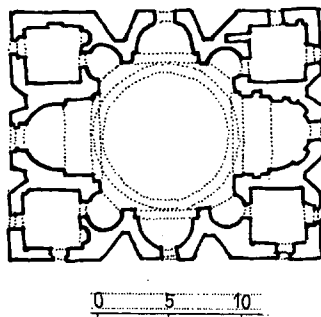
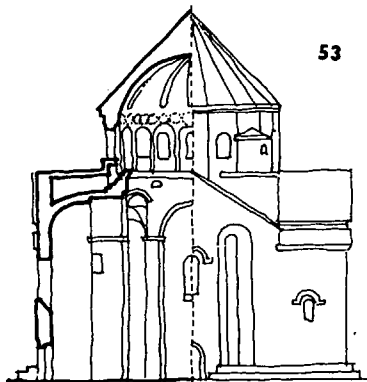
50. Manglisi: Tetraconch, 5th century plan (Georgia)

51. Ninotsminda: Bishopric church (Georgia)

52

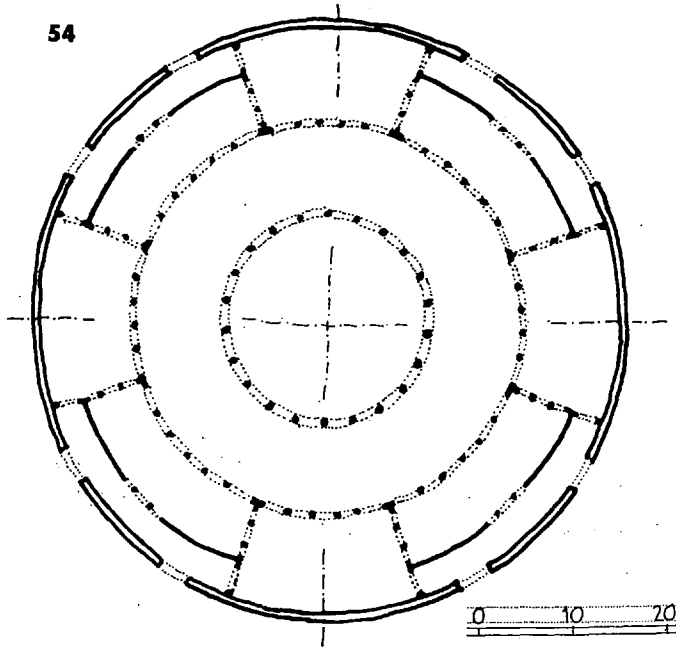
53

52. Mcheta, nearby: Djwari (Georgia)

53. Vagharshapat: Hripsime (Armenia)

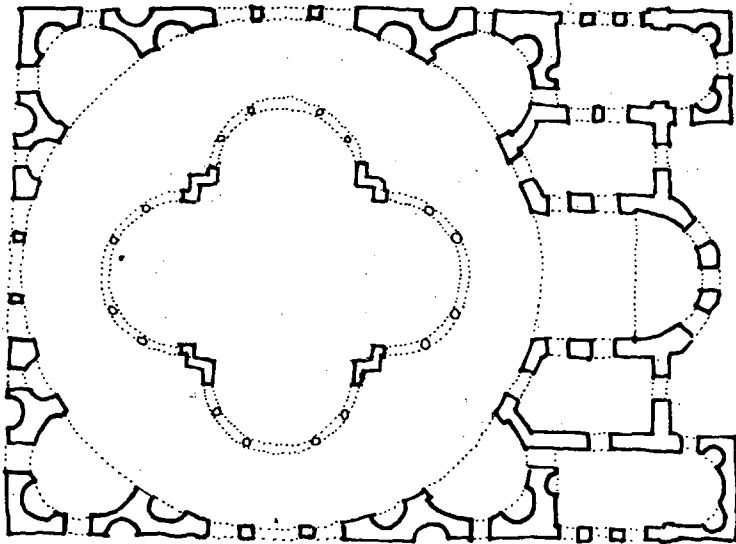
54

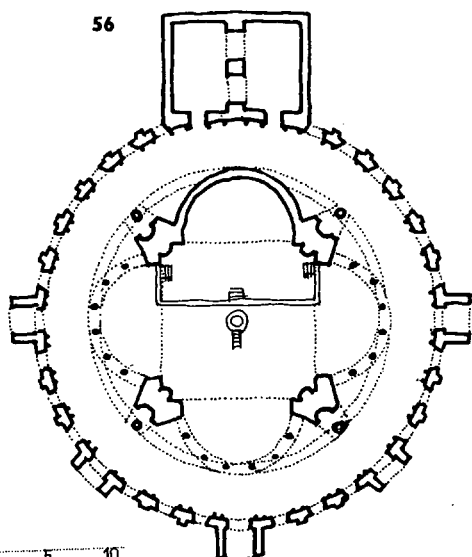
54. Rome: S. Stefano Rotondo (Italy)

0 5 10

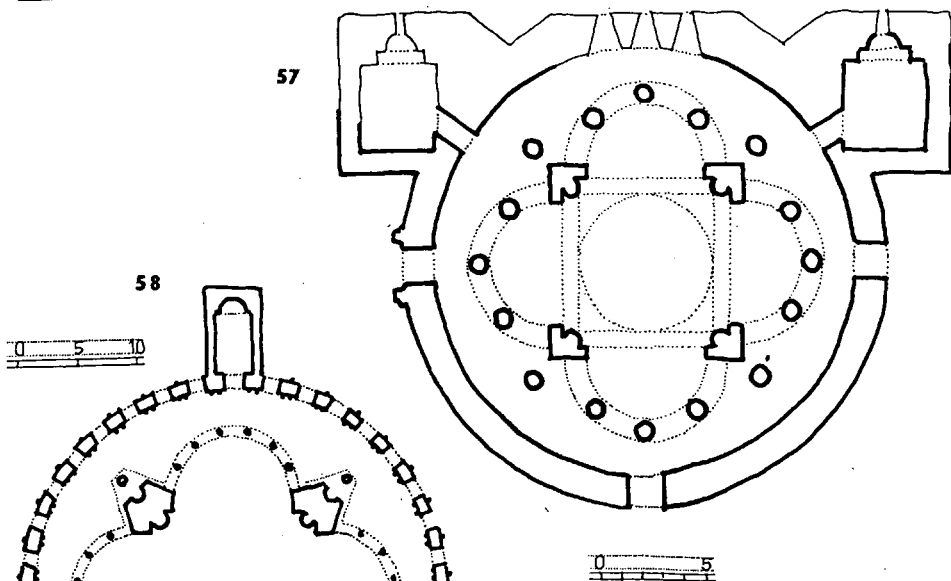
55

55. Bosra: St. Sergios and Bacchos (Syria)

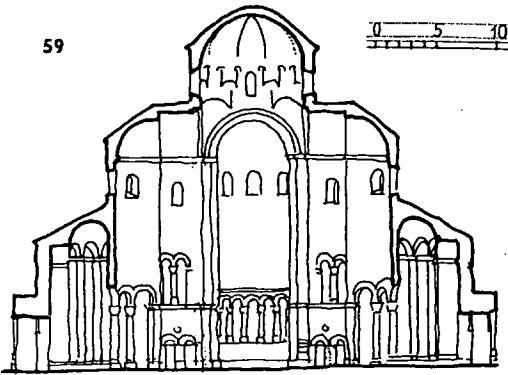
56. Zwartnots (Armenia)

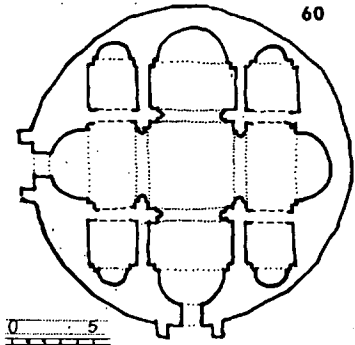
57. Lekiti (recently in Aserbaidshan)

58. Ani: St. Grigor (recently in Turkey)

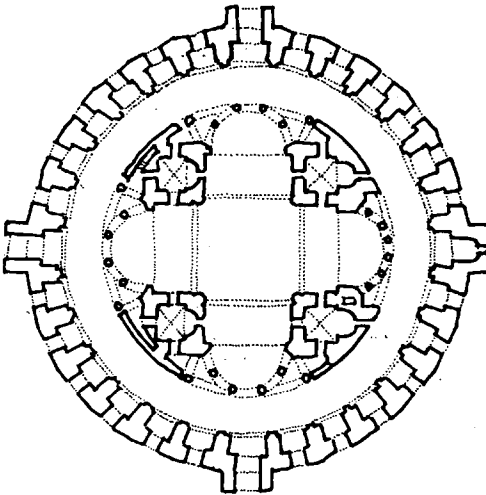
59

60

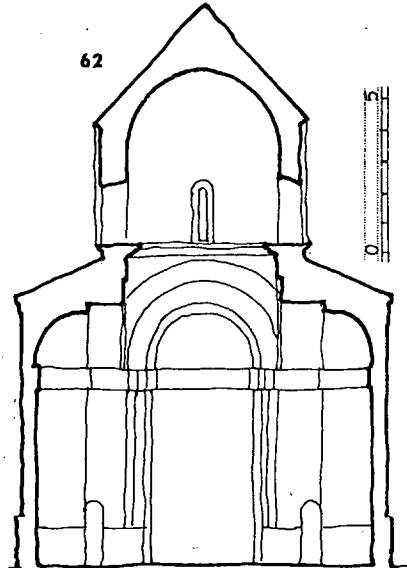

60. Garni (Armenia)

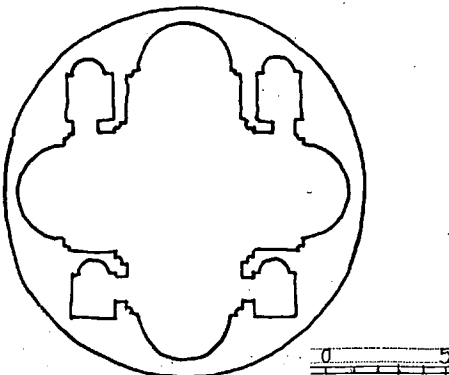

59. Bana (recently in Turkey)

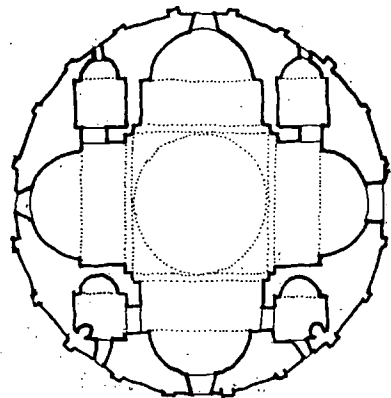
62

61

61. Marmashen (Armenia)

62. Xconck, nearby Ani (recently in Turkey)

Dioniso o Cibele? Osservazioni ad un rilievo medioevale da Kiev

Fra i monumenti importanti della scultura medioevale dell'Europa Orientale sono degni di attenzione i rilievi provenienti dal territorio del chiostro Lavra in Kiev.¹

Fra questi si vede una composizione di due parti: alla destra due felini che tirano un carro a quattro ruote sul carro si figura una persona vestita sdraiata. Fra gli animali menzionati, il posteriore volta la testa indietro (fig.1). La nostra breve comunicazione ha intenzione di spiegare l'iconografia e l'iconologia di questo rilievo.

Darkevic² (e Radojic³) pensano che la composizione di questo rilievo è databile fine del XI o all'inizio del XII sec. e segue il tema di alcuni avorii bizantini raffiguranti il Bacco sul carro trascinato da pantere. Ne si conoscono tre copie. L'una conservata in Victoria and Albert Museum di Londra, proveniente da Veroli,⁴ l'altra appare in un cofanetto derivato da quello di Veroli, ora nel Museo Lazzaro Galdiano.⁵ Su un terzo cofanetto in Venezia (Museo Correr)⁶ si ripete la scena in forma semplificata—mancano gli alberi e un putto dentro cesto (fig.4).

Non c'è dubbio che la composizione in parola segua un modello classico. Dapprima si vede questa composizione su una moneta di bronzo coniata in Alessandria nell'epoca traianea, qui una delle bestie volta la testa indietro.⁷

La stessa composizione si trova su un rilievo di bronzo della cosiddetta Tensa Capitolina, conservata nel Museo Capitolino di Roma,⁸ e poi nell'epoca tardoromana sui contornati.⁹ Più simile al rilievo di Kiev, è il carro baccico d'una moneta di bronzo da Maionia (Lidia) eseguita nell'epoca di Settimio Severo (193–211), ma qui il dio siede su un trono

1. Bibliografia generale: V. Pucko, *Kievskie reliefi sviatiih vsadnikov*, in *Starinar*, n. s., XXVII, 1976/publ. 1977/ note 3–4., p. 111.

2. V. P. Darkevic, *O nekatorih vizantiiskih motivah drevnerusskoj skulpturi*, Mosca 1968, 329; *Idem*, *Byzantine Secular Art in 12th and 13th Centuries*, Mosca 1975, pp. 277, 281, figg. 399–400, cf. p. 324.

3. S. Radojic, *Kievski reliefi Dionisa, Herakla i svetih ratnika*, in *Starinar*, n. s. XX, 1969, pp. 333–334.

4. A. Goldschmidt–K. Weitzmann, *Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X–XIII. Jahrhunderts* I., Berlin 1930. tavv. X 21 e; XLII, 155.

5. *Venezia e Bisanzio. Catalogo*, Venezia 1974, nr. 27 (con bibliografia precedente).

6. *Ibidem*.

7. *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* (LIMC) Zürich–München 1986, III/2, tav 418, nr. 138a.

8. LIMC, III/2, tav. 414, nr. 87.

9. A. Alföldi–E. Alföldi, *Die Kontorniat-Medaillons*. Teil 1. Katalog, Berlin 1976, tavv 209, 6; 43, 4–9; 44, 1–8; 45, 3–8. etc.

sovrapposto al carro (fig.3)¹⁰. Simile carro si vede p. es. anche su un sarcofago baccico proveniente da Roma.¹¹ Le fiere le quali tirano i carri di Bacco sono pantere snelle o tigri robusti e barbati.

Per quanto riguarda agli animali che tirano il carro sul rilievo di Kiev non sono nè pantere, nè tigri, ma leoni. Il posteriore che si volta indietro è un leone maschio dalla barba irsuta, l'anteriore invece, girando la testa in basso, si considera come leonessa. Questa osservazione è già fatta da Lazarev¹², poi da Pucko:¹³ secondo questi studiosi russi la figura sdraiata rappresentata sul carro è probabilmente la Grande Madre dell'Asia Minore, cioè la Rea ossia la Cibele. Pucko, parlando del vestimento della figura menzionata, dice che questo è più medioevale, che classico.¹⁴ D'altra parte fa menzione dell'Ariadne – la consorte di Bacco, si vede anche in carro tirato dai leoni, ma l'Ariadne sdraiata sul carro è sempre ignuda, non vestita.¹⁵

Per decidere definitivamente l'identificazione della rappresentazione della divinità sdraiata sul carro tirato da due leoni – da un leone maschio e da una leonessa – si deve menzionare una miniatura la quale orna un codice bizantino del XI secolo: in questo manoscritto della "Cynegetica" dello Pseudo-Oppiano si vede la stessa composizione con iscrizione ἡ πέα. (Venezia, Bibl. Marc. gr. Z. 479, fol. 40; vedi fig. 2)¹⁶. Nonostante questa rappresentazione secondo Weitzmann segue la composizione modificata di un libro mitologico di Apollodoro¹⁷ – naturalmente il miniatore imita – forse immediatamente – un manoscritto perduto illustrato di "Cynegetica" del III. secolo. Si può discutere se lo scultore di Kiev facesse il suo lavoro seguendone un modello bizantino di miniatura, ma è fuori dubbio che il rilievo menzionato raffigura la Rea e non il Bacco. D'altra parte è certo che la donna sdraiata vestita in modo medioevale locale, con i suoi lunghi capelli intrecciati si riallaccia a un antico gusto nomadico.¹⁸

10. LIMC, III/2, tav. 659, nr. 877.

11. LIMC, III/2, tav. 454, nr. 251.

12. W. N. Lazarev, *Die Malerei und die Skulptur der Kiever Rus*, in I. E. Grabar-W. N. Lazarev-W. S. Kremenov, *Geschichte der russischen Kunst*, I. Dresden 1957, pp. 111. s; fig. 113/p. 123/.

13. V. Pucko, *art. cit.*, p. 122.

14. *Ibidem*.

15. P. es. LIMC, IV/2-Zürich-München 1988, tav. 450, nr. 217. È ben notare che la Grande Madre è sempre vestita, p. es. P. Ducati, *L'arte in Roma dalle origini al sec. VIII.*, Bologna 1938, tavv. CLXX, 2; CLXXI, 1; A. Alföldi – E. Alföldi, *op. cit.* tavv. 29, 3–7; 50, 1–5 etc.

16. Z. Kádár, *Survivals of Greek Zoological Illuminations in Byzantine Manuscripts*, Budapest 1978, tav. 168, 1.

17. K. Weitzmann, *Greek Mythology in Byzantine Art*, Princeton 1951, pp. 127. ss, tav. XLII, 153.

18. La tecnica di rilievo di Kiev mostra l'influsso dell'antica scultura in legno: W. N. Lazarev, *loc. cit.*

fig. 1.

fig. 2.

fig. 3.

fig. 4.

GYÖRGY RUZSA (Budapest)

Sur les rapports artistiques dans l'histoire des recherches de la peinture russe ancienne

Le sujet des rapports joue toujours un rôle central dans les recherches sur l'art russe ancien. Les chercheurs de la deuxième moitié du XIXème siècle et du début du XXème siècle se préoccupèrent de ce sujet. Quatre opinions extrêmes se formaient.

Selon Louis Réau (1881-1961), l'art russe, de plusieurs points de vue, se montre inférieur aux arts des grands peuples de l'Occident et de l'Orient. C'est un art hybride, mi-européen, mi-asiatique, qui doit plus qu'aucun autre aux rapports étrangers, mais il ajoute enfin, que de ses éléments hétérogènes et parfois contradictoires l'art russe a su tirer des harmonies imprévues.¹

Le célèbre architecte français Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc (1814-1879) penche pour une théorie encore plus étonnante: l'influence de l'art chinois, hindou, iranien, syrien, tartare serait, d'après lui, la plus importante. Son livre „L'art russe”² a fait l'objet d'une analyse critique sérieuse écrite par Fiodor Ivanovitch Bouslaev (1818-1897)³

Nous pouvons nommer la théorie suivante comme une théorie occidentale qui s'est formée au tournant du siècle. Son plus grand représentant fût Nikodim Pavlovitch Kondakoff (1844-1925)⁴ dont le père – d'ailleurs – avait été serf chez les princes Troubetzkoï. Ce fut Dmitri Vassilievitch Ainalov (1862-1939)⁵ qui développa la théorie de Kondakoff. Tous les deux attribuèrent un rôle absolu aux influences occidentales, mais ils firent des recherches importantes dans le domaine de la culture russe ancienne. Selon Kondakoff, tous les résultats de l'art des Paléologues naquirent sous l'influence italienne. Il souligne que l'influence byzantine contient ainsi quelques traits de l'art italien.

F. Halle, dans son livre intitulé „Die Bauplastik von Wladimir-Susdal. Russische Romanik”⁶ édité en 1929, accentua l'importance de l'influence occidentale; et avec un extrémisme, elle examina la décoration des églises à Vladimir-Sousdal comme une variation de l'art roman.

1. Louis Réau: L'art russe. Paris, 1921. pp. 24-25.

2. Viollet-le-Duc: L'art russe ses origines, ses éléments constitutifs, son avenir. Paris, 1877. (Traduction en russe par N. Soultanov, Moscou, 1879.

3. F. I. Bouslaev: Rousskoe iskousstvo v otzhenke frantzouskovo outchionovo. Pétrograd, 1917., Cf. V. N. Lazarev: L'art de la Russie médiévale et l'Occident. Moscou, 1970. p. 2., 53., De F. I. Bouslaev voir encore: S. V. Smirnov: Fiodor Ivanovitch Bouslaev (1818-1897). Moscou, 1978.

4. Cf.: V. Lazarev: Nikodim Pavlovitch Kondakow. In: Kunst im Osten und Norden. Mitteilungen der Arbeitsgemeinschaft Kunst im Osten und Norden. Marburg/Lahn, o. D. S. 3-23.

5. Cf.: Biografitcheskii slovar professorov i prepodavatelei imp. Kazanskovo universiteta (1804-1904), č. 1. Kazan. p. 19-21., V. Rakint: D. V. Ainalov. In: Germes, 1916, ianuar-mai p. 218-224.

6. F. Halle: Die Bauplastik von Wladimir-Susdal. Russische Romanik. Berlin, 1929.

Alors que l'art russe ancien eût vraiment quelques traits communs avec le style roman, non seulement dans l'architecture mais dans les arts mineurs et la peinture aussi, l'art gothique et l'art de la Renaissance lui furent tout à fait étrangers. Pourtant, beaucoup de savants russes insistèrent sur l'influence gothique. Par exemple Nicolai Pétrovitch Lichatchov (1862–1935) et Nikolai Pétrovitch Sitchev (1883–1964) essayèrent de retrouver dans l'art de Roubliov les traits caractéristiques de l'école siennoise.

Parmi les derniers chercheurs ce fût Viktor Nikititch Lazarev qui s'occupa de la question des influences occidentales. Ses études sont jusqu'à nos jours les plus considérées et les plus fondamentales. Je ne mentionne que son article „L'art de la Russie médiévale et l'Occident.”⁷

La quatrième tendance est représentée par les historiens d'inspiration slavophile. On peut la diviser en deux parties, dont pour la première, Byzance a joué un rôle fondamental dans le développement de l'art russe.

Pour les slavophiles, Byzance était depuis Ivan Vassiliévitch Kiréevski (1806–1856) jusqu'à K. Léontiev la plus importante source de l'histoire de la culture russe. K. Léontiev dans son étude „L'Est, la Russie et les peuples slaves” écrit que „...l'esprit byzantin, les principes et les influences byzantines comme les mille ramifications du système nerveux pénètrent et imprègnent l'ensemble de l'organisme social russe”.⁸

L'autre groupe des slavophiles regarda les influences byzantines comme des influences insignifiantes et souligna l'originalité et l'autonomie absolue de la culture russe. Un des représentants de cette théorie était Ivan Iégorovitch Zabeline (1820–1908) qui était d'ailleurs un des fondateurs du Musée de l'Histoire à Moscou.⁹ Les idées de la deuxième moitié du XIXe siècle de Zabeline dans les dernières années se sont réveillées. Viktor Nikititch Lazarev (1897–1976) a bien aperçu cette tendance. Il écrit: „...chez nous, ces derniers temps, on peut souvent remarquer la tendance qui veut considérer – à tout prix – la culture artistique russe ancienne comme autonome. On se penche sur elle en la détachant totalement de Byzance et des slaves du Sud, voire même qu'on se met à pasticher la langue des chroniques et à employer un style archaisant, quand on l'aborde. Ce slavophilisme du plus mauvais genre conduit, parfois, à des formes si grotesques que la perspective historique réelle se perd et que la peinture et l'architecture russe anciennes se transforment en phénomènes qui ne peuvent s'accompagner que d'épithètes de nature et toujours au superlatif... Mais, en ce domaine, un rôle encore plus notable est revenu à la fausse interprétation des influences, répandue dans les années de la lutte sévère contre le cosmopolitisme. Alors, on voyait, dans chaque forme des rapports culturels de la Russie avec l'Est ou avec l'Ouest, une sous-estimation de la

7. V. N. Lazarev: L'art de la Russie médiévale et l'Occident. op. cit.

8. K. Léontiev: Vostok, Rossia i slavianstvo. In: Sbornie sochinénii, V., Moscou, 1912. p 139.

9. Cf.: K. Kouzminski: Spisok petchatnih troudov I. E. Zabelina s 1842 po 1908 god. In: Otchiot Imp. Rossiiskogo Istoriticheskogo muzeja... za 1883–1908 godi. pp 23–35. Voir encore: N. L. Rubinstein: Ivan Iégorovitch Zabeline. In: Istoria SSSR. 1965 No 1. pp 54–74, A. A. Formozov: Istorik Moskvi I. E. Zabeline. Moscou, 1984.

grande civilisation nationale. Aujourd' hui enfin, le temps est arrivé d' analyser ces questions sur une base strictement scientifique."¹⁰

Beaucoup de chercheurs contemporains furent influencés par les tendances slavophiles du XIXe siècle. Par exemple, Mihail Vladimirovitch Alpatov (1902–1986) préféra soutenir la thèse absurde de la Renaissance russe. Dans sa monographie de Roubliov il écrit même que „contre les italiens qui étaient influencés par l'hellénisme et surtout par la Rome classique Roubliov a trouvé la route du pur hellénisme classique."¹¹ Ces idées ont pris de l' extension dans la littérature spéciale russe et dans les travaux de vulgarisation scientifique.

Par contre nous pouvons remarquer que les recherches documentaires et approfondies ont déjà commencé. Nous ne mentionnons que le catalogue complet des icônes de Novgorod du milieu du XIIIe siècle jusqu'au début du XVe siècle écrit par Engelina Sergeievna Smirnova.¹² En utilisant les recherches de ce genre, on peut enfin écrire la véritable histoire des relations russo-byzantines.

10. V. N. Lazarev: *Rousskaia srednievekovaia jivopis*. Moscou, 1970. p. 300. De V. N. Lazarev voir encore: V. N. Grachtchenkov: V. N. Lazarev. In: *Vizantia. Ioujaie slaviane i Drevniaia Rous. Zapadnaia Ievropa*. Moscou, 1973. pp. 5–23. (avec bibliographie pp 24–30.), O. S. Popova: V. N. Lazarev (1897–1976). In *Soviétskoie iskousstvoznanie*. 1976. vip. 2. Moscou, 1977. pp 275–286., Gy. Ruzsa: V. N. Lazarev (1897–1976). (en italien) In: *Acta Historiae Artium*, t XXIII. fasc 3–4. 1977. pp 357–374.

11. M. Alpatov: *Andrei Roubliov*. Moscou, 1972. p 181.

12. E. S. Smirnova: *Jivopis Velikovo Novgoroda. Seredina XIII-natchalo XV veka*. Moscou, 1976., Voir encore: E. S. Smirnova, V. K. Laurina, E. A. Gordienko: *Jivopis Velikovo Novgoroda. XV vek*. Moscou, 1982.

Figure 1. The effect of the concentration of the H_2O_2 solution on the amount of the released H_2O from the H_2O_2 -loaded hydrogel. The amount of the released H_2O was measured by the weight difference of the hydrogel before and after the release. The concentration of the H_2O_2 solution was 0.1, 0.2, 0.3, 0.4, 0.5, 0.6, 0.7, 0.8, 0.9, and 1.0 wt. %.

Table des matières

JÁNOS HARMATTA (<i>Budapest</i>) Byzantium and the Ancient Hungarians: The Life-Work of Gyula Moravcsik	7-10
JOHANNES IRMSCHER (<i>Berlin</i>) Gyula Moravcsik als Mitglied der Berliner Akademie	11-15
ANDRÉ GUILLOU (<i>Paris</i>) La frontière pour les Byzantins. Le barbare et le voisin	17-24
PETER SCHREINER (<i>Köln</i>) Der brennende Kaiser. Zur Schaffung eines positiven und eines negativen Kaiserbildes in den Legenden um Maurikios	25-31
IMRE H. TÓTH (<i>Szeged</i>) Constantine and Patriarch Photius	33-40
THÉRÈSE OLAJOS (<i>Szeged</i>) Contribution à la question des réminiscences classiques chez Théophylacte Simocatta (Théophylacte et Callimaque)	41-47
ORSOLYA KARSAY (<i>Budapest</i>) Der Fall des Reiches oder Wartend auf die Barbaren	49-52
GYÖRGY SZÉKELY (<i>Budapest</i>) Les sources et les traditions concernant les rencontres des anciens Hongrois et Bulgares	53-58
FERENC MAKK (<i>Szeged</i>) Saint Ladislav et les Balkans	59-67
ISTVÁN KAPITÁNYFI (<i>Budapest</i>) Der ungarische Anonymus und Byzanz	69-76
ГЕОРГИ Н. НИКОЛОВ (<i>София</i>) Венгры в Болгарском Царстве в XIII-XIV веках	77-85
LENOS MAVROMMATIS (<i>Athens</i>) Andronikos II Palaiologos and the monastery of Zographou (1318)	87-91
HEDVIG SÜLYÖK (<i>Szeged</i>) Quasi Latini	93-108
FERIZ BERKI (<i>Budapest</i>) A bizánci liturgikus szövegek magyar fordításának néhány kérdéséről. О некоторых вопросах венгерского перевода византийских литургических текстов	109-115
KÁROLY MESTERHÁZY (<i>Budapest</i>) Der byzantinisch-balkanische Handel nach Ungarn im 10-11. Jahrhundert im Spiegel der Gräberfunden	117-128
ISTVÁN ERDÉLYI (<i>Budapest</i>) Megjegyzések az úgynevezett Nagy Károly-szabályáról. The so-called Charlemagne's sword	129-139
ERZSÉBET TOMPOS (<i>Budapest</i>) Anastasis „Copies” in the Early Mediaeval Church Architecture of the Caucasus?	141-156
ZOLTÁN KÁDÁR (<i>Budapest</i>) Dioniso o Cibeles? Osservazioni ad un rilievo medioevale da Kiev	157-159
GYÖRGY RUZSA (<i>Budapest</i>) Sur les rapports artistiques dans l'histoire des recherches de la peinture russe ancienne	161-163

B 163569

Készítette:

Engi & Kis Nyomdaipari BT

Megjelenik:

10,5 (B5) ív terjedelemben 500 példányban

Technikai szerkesztő:

Dr. Tóth Szergej

Felelős kiadó:

Dr. Vass László